

Олена Мельникова-Курганова

**ОСОБЛИВОСТІ
ДИСИДЕНТСЬКИХ
КОМУНІКАЦІЙ
В УКРАЇНІ 1960 –
ПОЧАТКУ 1990 рр.**

Монографія

2020

УДК 007:070.18(477) "1960/1991"

М-48

Рекомендовано до друку Вченою радою Маріупольського державного університету (протокол №8 від 30 квітня 2020)

Рецензенти:

БУТИРІНА Марія Валеріївна, доктор наук із соціальних комунікацій, професор, завідувач кафедри масової та міжнародної комунікації Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

ВАСИЛИК Любов Євгенівна, доктор наук із соціальних комунікацій, професор, завідувач кафедри журналістики Чернівецького національного університету імені Ю. Федьковича

КОВПАК Вікторія Анатоліївна, доктор наук із соціальних комунікацій, професор кафедри теорії комунікації, реклами та зв'язків із громадськістю Запорізького національного університету

Мельникова-Курганова О.С. Особливості дисидентських комунікацій в Україні 1960 – початку 1990 рр.: монографія / О.С. Мельникова-Курганова. – Маріуполь: ТОВ «ПІНС», 2020. – 228 с.

ISBN 978-617-7861-27-9

Монографія присвячена визначенню особливостей дисидентських комунікацій 1960-х – початку 1990-х рр. в Україні. За допомогою жанрово-тематичного аналізу українських самвидавних видань було виявлено проблематику контенту самвидаву як трибуни інакодумства. Проаналізовано критичний дискурс дисидентських джерел інформації та офіційних ЗМІ УРСР і виявлено зміни в інтерпретації історичних або тогочасних подій, контрсенси. Здійснено визначення особливостей дисидентських комунікацій на основі 20 проведених інтерв'ю з учасниками та свідками дисидентського руху.

УДК 007:070.18(477) "1960/1991"

М-48

ISBN 978-617-7861-27-9

©Мельникова-Курганова О.С., 2020

Ministry of Education and Science of Ukraine
Mariupol State University

Olena Melnykova-Kurhanova

**THE PECULIARITIES OF DISSIDENT COMMUNICATIONS
IN UKRAINE SINCE 1960S TO THE BEGINNING OF 1990s.**

Monograph

2020

UDC 007:070.18(477) "1960/1991"

M-48

Approved by the Academic Council of Mariupol State University
(Protocol record №8 from the 30.04.2020)

Reviewers:

Mariia BUTYRINA, Sc. D. (Social Communications), Professor, Head of Mass and International Communication Chair, Oles Honchar Dnipro National University

Lyubov VASYLYK, Sc. D. (Social Communications), Professor, Head of Journalism Chair, Yuriy Fedkovych Chernivtsy National University

Victoriia KOVPAK, Sc. D. (Social Communications), Professor of Theory of Communication, Advertising and Public Relations Chair, Zaporizhzhia National University

Melnykova-Kurhanova Olena

The peculiarities of dissident communications in Ukraine since 1960s to the beginning of 1990s. / O. Melnykova-Kurhanova, 2020

ISBN 978-617-7861-27-9

This monograph is devoted to definition of peculiarities of alternate communication channels since 1960s to the beginning of 1990s in Ukraine, created by dissidents. By applying the genre-thematic analysis of Ukrainian samizdat's magazines the author has analyzed 718 texts and defined the major samizdat content issues as dissent tribunes. critical discourse in dissident communications and official UkSSR mass media has been researched. As a result, the changes in historical or real events interpretation, and the counter meanings presence have been discovered. The definition of the designing and functioning of dissident communications is determined on the basis of 20 interviews with participants and witnesses of the dissident movement.

UDC 007:070.18(477) "1960/1991"

M-48

ISBN 978-617-7861-27-9

©Melnykova-Kurhanova O., 2020

*Присвячую моїм дорогим
батькам: Сергію
Івановичу і Тамарі
Миколаївні Мельниковим*

*I dedicate this monograph
to my parents Serhii
Melnykov and Tamara
Melnykova*

ЗМІСТ

Передмова.....	8
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДИСИДЕНТСЬКИХ КОМУНІКАЦІЙ В УКРАЇНІ.....	14
1.1. Дисидентські комунікації: історіографія.....	14
1.2. Соціокультурний вимір дисидентських комунікацій в УРСР.....	32
1.3. Дисидентські комунікації як форма інакодумства в Україні.....	47
Висновки до розділу 1.....	61
РОЗДІЛ 2. АЛЬТЕРНАТИВНІ КАНАЛИ КОМУНІКАЦІЙ В УКРАЇНІ (1960-ті – ПОЧАТКУ 1990-х рр.).....	63
2.1. Специфіка альтернативних джерел інформації в Україні (самвидав, радіо, «кухонні розмови»).....	63
2.2. Роль дисидентських текстів в інформаційному просторі держави (на основі аналізу документів справи КДБ «Блок»)....	78
2.3. В. Чорновіл та інші фігуранти справи «Блок» КДБ як провідні комунікатори дисидентства.....	95
Висновки до розділу 2.....	117
РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ ДИСИДЕНТСЬКИХ КОМУНІКАЦІЙ В ЧАСИ ПЕРЕБУДОВИ (1986–1991 рр.).....	119
3.1. Тематика і проблематика повідомлень дисидентських комунікацій (на прикладі самвидавних часописів «Український вісник», «Євшан-зілля», «Пороги»)....	119
3.1.1. «Український вісник» як провідний самвидавний часопис в Україні 1970–1972, 1987–1989 рр.	119
3.1.2. Самвидавні журнали в період перебудови («Євшан-зілля», «Пороги»).....	128
3.2. Критичний дискурс дисидентських джерел інформації та офіційних ЗМІ УРСР.....	144
3.3. Інтерпретація інформаційно-комунікаційної діяльності дисидентів у сучасних інтерв'ю.....	154

3.4. Альтернативні комунікації: радянський досвід та сучасна трансформація.....	165
Висновки до розділу 3	178
ВИСНОВКИ.....	180
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	189
ДОДАТКИ.....	224
Додаток А. Результат контент-аналізу творів І. Дзюби, В. Чорновола, М.Брайчевського	224
Додаток Б. Жанрово-тематичний аналіз журналу «Український вісник».....	225
Додаток В. Жанрово-тематичний аналіз журналу «Євшан-зілля»...	226
Додаток Г. Жанрово-тематичний аналіз журналу «Пороги».....	227

ПЕРЕДМОВА

Монографія присвячена визначенню особливостей альтернативних каналів комунікації 1960-х – початку 1990-х рр. в Україні, які були створені дисидентами. Вивчено стан наукових досліджень щодо історичного та соціокультурного виміру функціонування інакодумства та альтернативних джерел інформації в Україні. До наукового обігу комунікативістики запропоновано визначення поняття «дисидентські комунікації» як соціальні комунікації, що мають інструментарій, способи, засоби, принципи та методи поширення альтернативних або заборонених офіційною владою інформації, знань та ідей за допомоги альтернативних каналів. Актуальність дисертаційного дослідження зумовлена необхідністю аналізу та розуміння особливостей дисидентських комунікацій в тоталітарному суспільстві на прикладі України, відображення суспільно-політичних процесів у альтернативних джерелах інформації. Сьогодні такий досвід є цінним в соціокомунікаційній парадигмі, тому що сучасне суспільство потребує альтернативних медіа.

До визначальних особливостей дисидентських комунікацій відносимо альтернативні канали інформації; альтернативний контент; художньо-публіцистичні жанри журналістики; анонімність автора або оприлюднення імені автора та інших згодних з ним підписантів; нечітку періодичність виходу інформаційного продукту; стихійне розповсюдження або трансляцію заборонених владою текстів; не окреслені кількісно-якісні показники масової аудиторії; використання контрсмислів, контраргументів, рефреймінгу.

У дослідженні розглядаються теоретико-методологічні засади дисидентських комунікацій в Україні, специфіка альтернативних каналів та інформаційно-комунікаційна діяльність українських дисидентів, їх критичний дискурс з офіційними ЗМІ.

Проаналізовано документи справи «Блок» Галузевого державного архіву Служби безпеки України та визначено особливості інтерпретації сприйняття феномену дисидентських комунікацій в інформаційно-комунікаційному просторі УРСР. Особливу увагу співробітники КДБ приділяли тим представникам інтелігенції, хто зберігав, друкував на машинці і розповсюджував листівки, твори самвидаву, зокрема праці І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», В. Чорновола «Лихо з розуму: портрети 20

„злочинців”», М. Брайчевського «Приєднання чи возз'єднання?». У результаті контент-аналізу цих трьох творів було виявлено частоту використання слів: український – 1 308, національний – 742, радянський – 250, інтернаціональний – 90. Адже в текстах дисиденти змінювали смисли, поступово проводили рефреймінг.

На основі аналізу архівних документів справи «Блок» ГДА СБУ було виявлено, що спецслужба КДБ приділяла увагу самвидаву, трансляції заборонених радіостанцій, анонімним текстам, що розповсюджувалися в різних містах УРСР. Зокрема, це документи (петиції, звернення, скарги, протести, прохання, повідомлення, заяви), листівки, листи, написи на будівлях, погрози в усній та писемній формах на адресу керівників партій та уряду по всіх областях України, оголошення про конкурси на написання анекдотів про В. Леніна, керівників партії. Також відслідковувалися зв'язки дисидентів з іноземцями. У символічному полі КДБ фіксувало вивішування синьо-жовтого прапора, створення народних творчих гуртків, організацію різноманітних культурних та інформаційних акцій. У справі «Блок» фігурували автори, організатори та поширювачі дисидентських комунікацій. Нами було досліджено інформаційно-комунікаційну діяльність В. Чорновола, В. Лісового, В. Лісової, В. Мороза, Н. Світличної, Є. Сверстюка, В. Марченка, М. Плахотнюка, І. Калинця, І. Стасів-Калинець, В. Стуса.

За допомогою жанрово-тематичного аналізу українських самвидавних видань «Український вісник», «Євшан-зілля», «Пороги» було розглянуто 718 текстів та виявлено проблематику контенту самвидаву як трибуни інакодумства.

Критичний дискурс дисидентських джерел інформації та офіційних ЗМІ УРСР проаналізовано на матеріалах видань «Перець», «Вечірній Київ», «Радянська Україна», «Радянська Освіта», «Літературна Україна», «Комуніст Країни», «Український вісник», які передруковувалися або транслювалися іншими радянськими районними каналами комунікації. Виявлено зміни в інтерпретації історичних або реальних подій та наявність контрсмислів.

Визначено особливості функціонування дисидентських комунікацій на основі 20 проведених інтерв'ю з учасниками та свідками дисидентського руху. Респонденти розповідали про власний досвід інформаційно-комунікаційної діяльності, альтернативні й

конспіративні методи збору, зберігання, поширення альтернативної інформації в суспільстві.

Встановлено, що дисидентські комунікації в Україні 1960-х – початку 1990-х рр. трансливали нові смисли чи контрсмисли, формували громадську думку, стимулювали соціально-політичні процеси перебудови, поширювали та стверджували ідею незалежності України.

Автор висловлює щиру подяку за допомогу, надання архівних матеріалів, підтримку упродовж дослідження та написання твору Валентині Максимівні ЧОРНОВІЛ.

Foreword

This monograph is devoted to definition of peculiarities of alternate communication channels since 1960s to the beginning of 1990s in Ukraine, created by dissidents. Condition of the scientific researches about the historical and socio-cultural measurement of the functioning of the dissent and alternative information sources in Ukraine was investigated. It was proposed to add the definition of the concept “dissident communications” as a social communications to the scientific vocabulary of the communicative science. This concept has the toolkit, methods, means, principles and methods of the distribution of information, knowledge and ideas, which are considered as alternative or are prohibited by the dominant power, through the alternative channels. The urgency of the investigation is explained by the necessity of the analysis and understanding of dissident communications peculiarities in totalitarian society by example of Ukraine, and reflection of the social and political processes in alternative sources of information. Today, such experience is valuable in social-communication paradigm because contemporary society demands alternative media.

Defining features of dissident communications include the alternative channels of information; alternative content with the countermeanings, counterarguments, reframing, symbols; a artistic-publicist genres of journalism; anonymity of the author or publication of the author’s name and other signatories, who agree with him; inconstant periodicity of the information product output; spontaneous distribution or broadcasting of texts, which are forbidden by authorities; not defined quantitative and qualitative indicators of mass audience.

The study deals with the theoretical and methodological principles of dissident communications in Ukraine, the specificity of alternative channels, information and communication activity of Ukrainian dissidents, and their critical discourse with the official media.

Documents of the case “Block” of the Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine were analyzed, and the peculiarities of the phenomenon perception interpretation of dissident communications in the information and communication space in UkSSR were defined. KGB staff paid special attention to those representatives of the intelligentsia, who stored, typed and distributed leaflets, works of samizdat (outlaw underground press), as well as following works: “Internationalism or Russification?” by I. Dziuba, “Woe from Wit” by V. Chornovil and

“Annexation or Reunion?” by M. Braichevs’kyi. As a result of the content analysis, the usage frequency of the following words was discovered: Ukrainian – 1308, national – 742, Soviet – 250, international – 90. After all, the dissidents changed the meanings of words, and gradually carried out reframing.

On the basis of archive documents of “Block” case of SSA SSU, it was found out that KGB paid attention to samizdat, broadcast of forbidden radio stations and anonymous texts, which were distributed in different cities of the UkSSR. In particular, these documents (petitions, references, complaints, protests, pleas, notifications, statements), leaflets, letters, inscriptions on buildings, threats in oral and written forms directed against party leaders and government in all regions of Ukraine, announcements about competitions in writing anecdotes about V. Lenin, party leaders. Connections of dissidents with foreigners were also traced. In symbol field, KGB recorded exhibition of blue-yellow flag, creation of folk art clubs, organization of diverse cultural and informational actions. The “Block” case had authors, organizers and distributors of dissident communications as perpetrators. We investigated informational and communicative activities of V. Chornovil, V. Lisovy, V. Lisova, V. Moroz, N. Svitlychna, Y. Sverstiuk, V. Marchenko, M. Plakhotniuk, I. Kalynets, I. Stasiv-Kalynets, V. Stus.

By applying genre-thematic analysis of Ukrainian outlaw underground press periodicals “Ukrainsky Visnyk”, “Yevshan-zillya”, “Porogy”, 718 texts were reviewed; problematics of outlaw underground press content as tribune of dissidence was detected.

Critical discourse in dissident communications and official media of UkSSR was analyzed on the basis of materials from periodicals “Perets”, “Vechirniy Kyiv”, “Radyanska Ukraina”, “Radyanska Osvita”, “Literaturna Ukraina”, “Communist Krayiny”, “Ukrainsky Visnyk” that were reprinted or translated by other Soviet regional communication channels. Changes in interpretation of historical or real events and presence of contrary senses were detected.

The definition of the designing and functioning of dissident communications is determined on the basis of 20 interviews with participants and witnesses of the dissident movement. Respondents recounted about their own experience of informational and communicative activities, alternative and conspiratorial methods of collection, storage and distribution of alternative information in society.

It was established that since 1960s till the beginning of 1990s, dissident communications in Ukraine broadcasted new meanings or counter meanings, formed public opinion, stimulated social and political processes of perestroyka, distributed and approved the idea of independence of Ukraine.

The author expresses her sincere gratitude to Valentyna CHORNOVIL for her help, provision of archival materials, and support during the research and writing of the work.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДИСИДЕНТСЬКИХ КОМУНІКАЦІЙ В УКРАЇНІ

1.1. Дисидентські комунікації: історіографія

Дисидентські комунікації в тоталітарному суспільстві використовують нетрадиційні канали передачі та джерела інформації. В Україні 1960-х – початку 1990-х рр., коли вони не тільки розвивалися і трансформувалися, а й формували альтернативний інформаційний простір.

Дисидентські комунікації досліджуються науковцями з історії, літературознавства, філософії, політології, соціології, психології, суспільствознавства, культурології, журналістикознавства. Дисидентське інакодумство та альтернативні медіа зарубіжні вчені розглядають в таких галузях знань: соціологія культури, соціальна антропологія, соціальна історія, соціальна філософія.

Дисидентські комунікації як форму інакодумства в державі досліджували вчені з різних галузей знань. Зокрема, її розглядали Т.Адорно і М. Хоркхаймер [1], А. Грамші [5], Г. Маркузе [142], Р.Мертон [151], Л. Тевено [263], Р. Барт [14], Г. Моска [162], М.Фуко [285], Е. Ноель-Нойман [168], Ж. Бодрійяр [21], Х. Арендт [5], Ю.Габермас [287], А. Гоулднер [50], Г. Дебор [325], П. Бергер [18], Р. Лібікі [338], Е. Гофман [51], Л. Альтюссер [3], Г. Почепцов [187], О. Оришич [174]. Історики також приділяли увагу комунікації в контексті дисидентського руху: Л. Алексеева [2], І. Лисяк-Рудницький [133], В. Баран [12], Г. Касьянов [103], А. Русначенко [218], О. Бажан [7], Б. Захаров [79], В. Деревінський [62], І. Романкіна [216], Л. Корольова [119], О. Юрчак [317], І. Суслов [250], Ф. Кайнд-Ковач [333], В. Лабов [336], С.-Б. Снайдер [349], С. Давидов [57], Ю.Данилюк [10], Т. Батенко [15], Ю. Зайцев [468], І. Стасюк [241], Я.Секо [228], С. Лис [129], Б.Фірсов [284]. Самвидавну активність досліджували О. Обертас [169], О. Спанатій [238], О. Зарецький [76], О.Рарицький [208], В. Дончик [70], О. Струкова [245], С.Ушакін [343], вплив іноземних радіопередач і їх «глушіння» – С. Мікконен [341], Ф. Кайнд-Ковач [334], В. Лабов [336], Дж. Сосін [348], Т.Горяєва [49], І.Утехін [352], особливості альтернативних медіа – Н.Чомські [324], П. Бурдье [27], Л. Тимофеева [264], А. Струкова [245], Ю. Бондаренко [22]. Публіцистику українських дисидентів

розглядали Л. Василик [30], Н. Мирошкіна [153], Н. Дзьомба [66], Н. Желіховська [74], О. Спанатій [238], С. Гришина [56], Л. Лисенко [131], Т. Хоменко [293].

Однією з провідних відмінностей дисидентських комунікацій є циркуляція суспільно-політичних публіцистичних творів, що порушували конкретні проблеми та мали реакцію в суспільстві. Поняття «дисидентські комунікації» розглянемо в межах галузі соціальних комунікацій. Взагалі термін «комунікація» нараховує 126 визначень. Існує декілька підходів до визначення цього поняття, зокрема існує підхід до розгляду комунікації як каналу обміну повідомлення чи засобу спілкування. Деякі вчені включають до цього поняття, всі взаємозв'язки в природі і суспільстві [88, с. 50]. Враховуючи види каналів комунікації, дисиденти використовували не тільки самвидав (часописи, листівки, офіційні заяви), а й засоби масового впливу (художню літературу, творчі гуртки, брали участь в організації мітингів наприкінці 1980-х рр.).

Комунікації функціонують, циркулюють в суспільстві та мають певні особливості. Зокрема, Т. Парсонс стверджує, що процеси комунікації впливають на реципієнтів повідомлень, хоча залишає відкритим питання, наскільки ступінь цього впливу відповідає намірам комунікаторів. На його думку, те, що вкладається в повідомлення, може стимулювати в деякому розумінні відповідь як результат комунікації. Проте невдала відповідь також можлива як альтернатива, особливо якщо повідомлення відносяться до масових комунікацій (наприклад, надруковано в газеті) [177]. Його учень, Н. Луман більш детально вивчав комунікацію як явище, зокрема медіакомунікації. Він вважав, що комунікація є основою суспільства, адже «соціальні системи утворюються взагалі виключно завдяки комунікації» [139, с. 9]. Розглядаючи публічні комунікації, Н. Луман визначає співвідношення влади і комунікації, причому влада виявляється одним з таких засобів комунікації [140].

Своєю чергою, соціальні комунікації «налаштовані на управління соціальними системами, маючи для цього як короткотривалий (тактичний), так і довготривалий (стратегічний) інструментарій. Освіта, бібліотеки чи наука як стратегічний інструментарій підтримують панівні моделі світу, які належать даному виду суспільства» [190, с. 19]. У тоталітарному типі суспільства влада контролює соціальні комунікації, ізолюючи альтернативні.

В. Різун розуміє соціальні комунікації як взаємодію з соціально визначеними групами людей та як «...систему суспільної взаємодії, яка включає визначені шляхи, способи, засоби, принципи встановлення і підтримання контактів на основі професійно-технологічної діяльності, що спрямована на розробку, провадження, організацію, удосконалення, модернізацію відносин у суспільстві, які складаються між різними соціальними інститутами...» [214, с. 7]. При цьому ініціаторами спілкування можуть бути соціально-комунікаційні інститути або служби, організовані спільноти «як повноправні учасники соціальної взаємодії» [214, с. 7]. Своєю чергою, дисидентські комунікації мали груповий характер та альтернативні офіційним соціальним комунікаціям способи функціонування і поширення.

О. Холод визначає соціальні комунікації вужче, як «галузь знань, що вивчає організаційно впорядковану систему документів, їх масиви, продукти засобів масової комунікації та інформаційні технології, що забезпечують реалізацію інформаційних процесів і намірів при безпосередній участі членів комунікаційного процесу» [292, с. 35].

Важливо враховувати завдання й сенси таких комунікацій, тому що «соціальні комунікації є площиною вираження смислів, що коригують життя соціуму на рівні всіх його проявів» [175, с. 11]. Адже соціальні комунікації співвідносяться зі смислом як аксіологічним полем функціонування окремої соціальної групи. Тому наслідки зіткнення й боротьби смислів, що уможливорюються дискурсивними практиками (на рівні зіткнення не фактів, а аксіологій), завжди мають світоглядні наслідки. У цьому ключі зіткнення офіційної та забороненої (дисидентської) комунікацій приводить до змінення смислів, часто – на протилежні, а також до рефреймінгу.

Феномен придушення фреймів розкривається у працях П. Бурдьє, Л. Тевено, І. Гофмана, Д. Сноу, Р. Бенфорда. Явище дисидентських комунікацій може бути поєднане з таким конструктом, як концепти або «схеми інтерпретації реальності» (фрейми), які визначають спротив протестної групи владній системі в інформаційному просторі [347, с. 198–199].

Л. Саввіна розглядає комунікацію як соціокультурний феномен: «Дискурс спрямований на уточнення змісту і вироблення спільної

позиції, думки, оцінки, норми, тобто на досягнення взаєморозуміння» [220, с. 4]. Авторка досліджує значимість конструктивного полілогу влади і суспільства як дискурс, в ході якого виникає ситуація контакту і згоди суб'єктів комунікації. На її думку, як ефективний засіб правової комунікації політичний дискурс між громадськістю та владою забезпечує плюралізм у суспільстві і його розвиток. Однак дискурс може бути спрямованим як на попередження протиріччя, на його подолання, так і на загострення. Дисиденти частіше фігурували в соціополітичному дискурсі. На думку К. Серажим, «методом досягнення прагматичних цілей політичного дискурсу є аргументація, у процесі якої в ідеалі відбувається синхронізація та узгодження перебігу думок автора (професійного політика чи журналіста) з думками реципієнта, а також максимально можливе зближення авторської та реципієнтської ментальних моделей об'єктивного світу, їхніх політичних переконань» [229, с. 12].

Провідниками дисидентських комунікацій є дисиденти, професійні комунікатори, інакодумці, які виступають проти панівної у країні чи суспільстві ідеології. Найчастіше з'являються в гомогенному суспільстві на зразок радянського, де існують соціальні конфлікти. У 1970-ті рр. в СРСР словом «дисиденти» почали називати тих людей, які відкрито виражали незгоду із загальноприйнятими нормами і підтверджували свою позицію певними діями. Також дисидентами вважали осіб, які відкрито виступали проти беззаконня і свавілля влади або брали участь у підпільній боротьбі з режимом, зокрема інформаційно-комунікаційній. Дисидентство являло собою організаційно неоформлений, політично неоднорідний рух відкритого, ідейно-морального протесту радянської інтелігенції проти радянської системи [216, с. 4]. Цей рух створювався та діяв за допомогою комунікації. Причому одним з важливих завдань було поширення альтернативної інформації, взаємообмін інформацією із західними країнами та США, відстоювання свободи особистості та її інтересів. Ю. Габермас інакодумство вивчав як політичне заперечення з точки зору комунікаційної теорії, зокрема досліджував у полісній організації античного світу [288]. У його комунікаційній теорії є погляд на спробу обговорення в контрольованому державою публічному просторі заборонених тем та ідей.

Л. Альтюссер диференціював репресивний та ідеологічний апарати державного управління. Тільки в першому варіанті в основі лежить насилля, а в другому – ідеологія. Ці два компоненти є обов'язковими в будь-якому типі апарату. У радянському тоталітарному суспільстві домінував перший тип управління [3].

Важливим є уявлення про інакодумство при визначенні дисидентських комунікацій. Під інакодумством розуміють суспільне явище, що виражається в особливій думці меншості з приводу офіційної ідеологічної, політичної, економічної системи, етичних чи естетичних норм, які становлять основу життя цього суспільства [119, с. 17]. Інакодумство проявлялося в самвидаві/тамвидаві, мітингах, демонстраціях, організації фондів, голодуваннях, відзначанні національних свят, зверненні до західної культури. Альтернативна преса є формою вираження громадського інакодумства, що поширює та пропагує ідеї, які не збігаються з офіційною, панівною точкою зору на події в різних сферах людської діяльності [264, с. 3].

А. Гоулднер створив концепцію «критичного дискурсу», основними носіями якого є інтелектуали. Інтелігенція відіграла значну роль у поширенні альтернативних інформації і знань серед членів суспільства [50]. У період «хрущовської відлиги» і «брежнєвського застою» незгодних з політикою партійної влади більше було серед представників творчої, наукової інтелігенції. Відбувався ідеологічний опір радянській системі з боку інакодумців.

А. Грамші писав про втрату державної гегемонії як процесу зміни громадської думки та свідомості кожного громадянина, трансформації його світу символів, культурної основи суспільства, на чому основана колективна воля до збереження порядку. Тому інтелігенція є головним фактором в установленні та підриванні гегемонії, адже саме представники інтелігенції як комунікатори створюють та поширюють у суспільстві ідеології [53].

На дисидентський рух у радянській Україні вплинули хвилі студентських художньо-політичних виступів у Франції 1968 року. Ідеологічною основою послуговували ідеї твору «Суспільство спектаклю» Г. Дебора, зокрема «революція в повсякденному житті», у результаті чого людина повинна звільнитися від контролю та примусу [325]. Проблемі контролю символічної сфери суспільства («культурної гегемонії» А. Грамші) присвячена діяльність Франкфуртської школи (Т. Адорно, М. Хоркхаймер, Г. Маркузе).

Інакодумство визначається як опір підлеглих груп владному контролю. Дисидентські комунікації в феноменологічній перспективі становлять виробництво альтернативного знання в процесі суспільної взаємодії.

У тоталітарній державі спрацьовувала цензура проти альтернативних знань. М. Лібікі розробив модель замку і модель базару по відношенню до зовнішніх інформаційних шумів. Причому в першому випадку держава захищається від інформаційних атак, споруджуючи «стіну», а у другому – інформація «перетравлюється» суспільством і не вважається небезпечною. У СРСР використовувався перший варіант, який прославився як «залізна завіса» [337].

Важливо на рівні держави та суспільства виявити роль альтернативних медіа, які виробляються поза офіційними ЗМІ, установами й мережами. Вони можуть включати в себе засоби масової інформації протестних груп, дисидентів, політичних організацій, шанувальників і любителів. Готуються аматорами або журналістами. Альтернативні засоби масової інформації також прагнуть до балансу з провладними ЗМІ, що призводить до маргіналізації деяких соціальних і культурних груп і рухів: «альтернативні медіа-проекти також мають тенденцію організовуватися на некомерційній основі, мати колективний характер. У цьому сенсі вони можуть бути незалежними від ринку й відкриті для змін» [327].

Н. Чомскі розумів під альтернативними медіа власне самвидав як медіакомунікацію. Він виділяв їх за наступними критеріями альтернативності ЗМІ: 1) форма власності; 2) джерела фінансування; 3) джерела інформації; 4) особлива форма лобізму; 5) ідеологія. Він розглядав пропагандистську модель ЗМІ, але зазначав, що медіа, які творять опір пропаганді, необхідні та ефективні [324].

П. Бурдьє вважає, що символічна влада є владою, яка може побудувати реальність. Виробництво аматорських (альтернативних) ЗМІ протистоїть офіційним ЗМІ, що мають монополію на виробництво символічних форм. Він вважає, що альтернативні ЗМІ здатні збалансувати провладні ЗМІ, однак не значною мірою. Теорія поля П. Бурдьє пропонує підхід до розробки соціології альтернативних засобів масової інформації. Він ділить соціальний світ на «соціальні поля», особливо підкреслюючи роль культурного та політичного полів, бере до уваги структурні детермінанти, як

економіка і політика. П. Бурдьє також фокусується на взаємодії і боротьбі між агентами в усіх суміжних галузях або «підполях» (наприклад, через альтернативну журналістику). Своєю чергою, журналістика розглядається П. Бурдьє як особливі соціальні поля, пов'язані зі специфічною культурною практикою – виробництвом і поширенням інформації. Діючи в певній галузі практики, особи або колективи й інститути є агентами поля (журналісти, публіцисти, редактори часописів, розповсюджувачі) [27].

Специфічним капіталом у полі мас-медіа, безсумнівно, є капітал популярності і визнання того чи іншого видання або журналіста як авторитетного, професійного, об'єктивного, чесного комунікатора. Тут, як і в будь-якому іншому полі, важливо поєднання культурного, економічного і політичного видів капіталу в загальному обсязі та структурі, наявних у розпорядженні агента ресурсів. Впливовість того чи іншого органу інформації в полі ЗМІ визначається обсягом і структурою його капіталів. У полі мас-медіа, як і в інших полях культурного виробництва, спостерігається два типи визнання: вузьке, серед рівних, колег, професіоналів і широке або зовнішнє – з боку публіки, непрофесійних споживачів [27]. Дисидентські комунікації були популярні у вузькому колі.

Отже, виходячи з цього, можемо визначити поняття «дисидентські комунікації» як соціальні комунікації, що мають інструментарій, способи, засоби, принципи та методи поширення альтернативних або заборонених офіційною владою інформації, знань та ідей за допомогою альтернативних каналів. Такий термін нами запропоновано вперше.

Однією з ознак дисидентських комунікацій є перешкоджання їх реалізації засобами репресій у фізичному просторі, контрпропаганди – у віртуальному, глушінь, знищення повідомлень, антидисидентських інформаційних кампаній в ЗМІ – в інформаційному. Х. Арендт вивчала репресії з боку влади [5]. Р. Бенфорд і Д. Сноу досліджували формування ідейної бази руху, значень, інтерпретацій, системи цінностей [347].

Дисиденти були носіями нових ідей, цінностей, смислів, а також альтернативними інтерпретаторами фактів. Н. Луман виокремлює поняття вибірковості та розрізнення, розглядаючи специфіку смислу як безкінечний процес, невизначений зв'язок відносин, до якого можна певним чином отримувати або відтворювати доступ [139,

с. 50]. Він розрізняє смисли актуального (який існує сьогодні) та можливого (який може з'явитися в майбутньому), що стає тотожним всюди у світовому масштабі. На його думку, системі мас-медіа необхідні для висвітлення конфлікти, але відповідь на запитання, які комунікації суспільство приймає, а які – ні, тим самим не пояснюється або симулюється [139, с. 23].

Дисидентські комунікації пропонували аудиторії саме альтернативні смисли та цінності. Л. Осадча розглядає упорядкування інформації, задіяної в соціальній комунікації, як дискурс, що становить поле смислу. На її думку, смисл є полем ціннісної життєвої налаштованості, зіставлення індивідуального і загального, особистого й соціального, адже «соціальна комунікація співвідноситься зі смислом як з аксіологічним полем функціонування деякої людської згуртованості» [175, с. 5]. Тому дисидентські комунікації використовувалися для вираження смислів, що відрізнялися від владної офіційної позиції. Зокрема, відсторонення радянської людини від партійних штампів офіційної пропаганди, пошук альтернативних дискурсів, що пропонують інший погляд на соціальну реальність, відбулося в часи застою. На думку О. Юрчака, у період 1960–1980-х рр. ритуал став важливішим за зміст та існував не тільки в галузі офіційних висловлювань, а й у візуальних образах (плакатах, наочній агітації, кінопродукції, пам'ятниках, архітектурних формах), у структурі ритуалів (зборах, виборах, урочистостях), у формальних структурах повсякденного життя (організації міського часу і простору, шкільній програмі) [318, с. 75].

Таким чином, з початку 1950-х до кінця 1980-х рр. офіційна мова перетворилася на конструкцію, втративши будь-який зв'язок з історичними реаліями та оригінальним смислом, а дисидентські комунікації несли нову або альтернативну інформацію, точки зору, смисли. О. Юрчак вважав головною умовою функціонування авторитетного дискурсу монопольну владу держави на публічну репрезентацію. Проте загальне і повсюдне відтворення радянського дискурсу, поширення монопольного контролю на інформаційний і соціокультурний простори, загроза покарання були причиною для створення нових смислів. Повторення стандартної форми висловлювань і ритуалів давали можливість дисидентам створювати нові, непередбачені смисли, інтереси, види діяльності та типи існування. Через застарілу форму авторитетного дискурсу

активувався творчий процес прояву особистої «агентності» по відношенню до радянської повсякденності: «Агентна здатність також може виявлятися і в актах, які ведуть не до змін і не до підтримки стабільності, а до поступових внутрішніх зрушень всього дискурсивного режиму. Подібні акти можуть здаватися неважливими більшості учасників і залишатися невидимими для більшості сторонніх спостерігачів» [318, с. 91]. Зміст і сенс ритуалів «авторитетного дискурсу» були набагато менш важливі, ніж сам факт їх вчинення. До кінця 1970-х рр. риторика стала повністю формальною, а політична лояльність звелася до ритуальних жестів. Тим часом реальне громадське та культурне життя інтелігенції існувало паралельно з офіційним. У радянській культурі не існувало єдиного альтернативного дискурсу, тому що суспільство відволікалося від авторитетного дискурсу у літературних, культурологічних клубах, туристичних походах, на «кухнях». Причому такий дискурс розглядається як система фреймів і смислів, за допомогою яких відбувається делегітимізація громадського порядку [318, с. 95]. Дисидентський дискурс яскраво виражається в публіцистиці дисидентів, яка циркулювала в самвидаві, публічних виступах, відкритих листах, заявах, радіовиступах, художніх творах.

Фреймінг відображає певний альтернативний дискурс, певні смисли і значення та розгортається на тлі репрезентації масової культури. Тому інтерпретації реальності дисидентів у більшості випадків не призводили до масових дій, громадських рухів [250, с. 55]. На думку І. Сулова, смислове поле поняття «інакодумство» є варіативним, схильним до змін, конститується різними соціальними суб'єктами і включає інтерпретаційні схеми, характерні для різних типів ідентичностей. У дискурсі опозиції інакодумство постає як актуальний соціальний феномен, тоді як у дискурсі влади і провладних ЗМІ переслідування інакодумців визначається як явище радянської історії. Але під час перебудови в СРСР було створено вільний медійний простір, що надало громадянам доступ до плюралізму думок і свободи висловлювань, конституційні реформи узаконили свободу слова і совісті, публічні дискусії, виникли соціальні рухи [249, с. 18].

Для підтримки інформаційної політики в державі, на думку Г.Почепцова, мають використовуватися такі типи рішень: 1) управління інформаційної політики порядком денним; 2) створення і

утримання домінуючої картини світу в освіті та інших інформаційних потоках стратегічного характеру; 3) утримання альтернативи від інформаційного мейнстріму. У радянському суспільстві альтернативні джерела інформації набували популярності серед громадян, хоча й повільно. Дисиденти каралися владною системою за те, що їх смисли були антирадянськими за своєю спрямованістю, смислом, але в часи перебудови влада «відразу дала їм в руки мікрофон» [197].

У журналістикознавстві дисидентські комунікації можна розглядати в межах історії журналістики та публіцистики. Взагалі, теорію публіцистики досліджували такі українські журналістикознавці: Ю. Лазебник, В. Здоровега, Д. Прилюк, В. Качкан, Д. Григораш, В. Шкляр, Й. Лось. Варто зазначити докторську дисертацію В. Шкляра «Публіцистика і художня література: продуктивно-творча інтеграція» [314], кандидатські дисертації «Українська публіцистика 60-х і 90-х років ХХ століття в контексті національного відродження (ідеї і тенденції)» С. Гришиної [55], «Концептуально-тематичні особливості української публіцистики другої половини 80-х років ХХ століття (на матеріалах журналів „Київ” і „Вітчизна”)» Н. Желіховської [74], «Експлікація прихованого впливу публіцистичного тексту» В. Корнєєва [116], «Українська есеїстика як феномен соціальних комунікацій» Н. Мирошкіної [153], монографію «Нарис з історії та теорії журналістикознавства» Т. Трачук і В. Різуна [211].

Деякі українські теоретики публіцистики розглядали значення нелегальної преси в 1970–1980-х рр. Зокрема, В. Шкляр писав про специфіку публіцистичного розвитку 1980-х років: «Взаємовплив і взаємопроникнення видів і жанрів літератури – художньої, документальної та мемуарно-автобіографічної – виразно відчутні... в публіцистиці» [314, с. 32]. Також В. Здоровега характеризував дисидентський самвидав у 1970-ті рр.: «Журналістика, публіцистика стали найповажнішою політичною силою, на задвірки відкинувши вкрай задогматизовану, відірвану від життя науку, затьмаривши навіть найсміливіші і найяскравіші романи та кінофільми. Публіцистика стала справді царівною у суспільній думці» [82, с. 227].

Досліджуючи українську публіцистику 1960-х і 1990-х рр., С. Гришина розглядає світоглядні засади публіцистів та виявила тенденції лібералізму, гуманізму, моралізму, патріотизму, космізму і

культуротворчості в їх творах. На прикладі матеріалів, що друкувалися в самвидавньому часописі «Український вісник», було акцентовано на ув'язненнях та перебуванні на засланні «для показу ідейних переконань згаданих митців слова» [56, с. 35].

Л. Василик досліджує публіцистику самвидаву українського шістдесятництва, зокрема І. Дзюби, Є. Сверстюка, В. Мороза, М.Осадчого, В. Чорновола, Л. Лук'яненка, М. та Б. Горинів. На думку автора, вони формували духовну альтернативу тоталітарній системі СРСР, а нелегальні часописи відобразили національно-духовні пошуки українських дисидентів, зокрема інтелігенції [30, с. 4]. Націєтворча світоглядна публіцистика в дискурсі літературно-художніх газет та журналів 1980–1990-х рр. відображала питання самовизначення народу і перспектив розвитку України. Дисиденти, на думку автора, започаткували дискурс української незалежності та самостійності, з чим пов'язано створення Народного руху України і товариства «Меморіал» [30, с. 4].

Есеї І. Дзюби, З. Красівського, В. Мороза, Є. Сверстюка, І. Світличного, В. Стуса, В. Чорновола стали предметом досліджень Н. Мирошкіної, оскільки вони функціонували в межах «дисидентського комунікаційного потоку». Есеїстика дисидентів розглядається як інтер- та інтраперсональна комунікація, підкреслюється діалогічність жанру та комунікаційна позиція автора. Провідними есеями 1960–1980-х рр. називає «Як нам діяти», «Вигнати ворога з нашої землі...», «Бути паном на своїй землі» (З. Красівський), «Я обвинувачую», «З таборового зошита» (В. Стус), «Правосуддя чи рецидиви терору?», «Хроніка таборових буднів», «Що і як захищає Б. Стенчук?» (В. Чорновіл), «Заповідник імені Берія» (В. Мороз) [153, с. 14].

У дослідженні «Національно-світоглядна публіцистика українських шістдесятників (концептуальні засади, проблематика, опінієтворча роль)» Н. Дзюби також акцентується увага на ціннісних орієнтирах публіцистів-шістдесятників та політичній публіцистиці. У розділі «Опінієтворчий ефект публіцистичного дискурсу шістдесятників» здійснено спробу дослідити інформаційний вплив публіцистики самвидаву та порівняти з ефективністю публіцистичних текстів офіційної преси. Висновок робиться про опосередкований вплив публіцистичних текстів шістдесятників на аудиторію та «напівефективність». Авторка зосередила увагу на

«націєсофських ідеях шістдесятників», авторських проектах українського державотворення і національної ідентичності, громадській рецепції [67, с. 5]. На нашу думку, важливим також є розгляд архівних текстів працівників КДБ, у яких йдеться про вплив дисидентських комунікацій та способи їх знищення.

Розвиток української публіцистики в період перебудови 1985–1990 рр. дослідила Н. Желіховська, зокрема здійснила ґрунтовне вивчення проблемно-тематичних та ідейних аспектів публіцистичних творів, виявила особливості інтерпретації поняття правдивості та висвітлення питання української національної ідентичності в публіцистиці на шпальтах журналів «Київ» і «Вітчизна». Серед авторів видань були дисиденти І. Дзюба, І. Драч, Є. Сверстюк. Особливу увагу дослідниця приділяє специфіці ідейно-тематичного спрямування публіцистичних творів, їх концептуальним особливостям [74, с. 15].

У монографії «Офіційний та альтернативний дискурси. 1950–80-ті роки в УРСР» О. Зарецький використовує метод дискурсивного аналізу Т. ван Дейка, за допомогою таких індикаторів культури як «добро/зло» та «наукова істина – народна правда», додаткових індикаторів «традиціоналізм», «лібералізм» та «утилітаризм» він аналізує самвидавні і тамвидавні тексти, листування, альтернативне усне мовлення. Автор користується поняттями «підтекст» і «граничний дискурс» з метою тлумачення офіційного та альтернативного дискурсів [78, с. 5].

О. Спанатій розглядає передумови виникнення та етапи розвитку самвидаву 1960–1980-х рр., типологічно-тематичний аспект українського самвидаву, особливості редакційної підготовки, виготовлення та розповсюдження різних видів видань. Дослідник дав визначення самвидаву: «Українським самвидавом називаємо стихійний суспільний інститут, який діяв в УРСР в 1960–80-х роках, обмежуючись територіальним критерієм» [239, с. 142]. Автор виділив чотири періоди розвитку українського самвидаву: 1) 1960–1963 рр., 2) 1964–1965 рр., 3) 1966–1975 рр., 4) 1976–1987 рр. На нашу думку, період перебудови в Україні 1985–1991 рр. варто розглядати повністю. За типологічною характеристикою автор виокремив громадсько-політичні (87, 22 %), літературно-художні (6,63 %), офіційні – (4,21 %), довідкові – (1,29 %) наукові – (0,65 %) документи, де більшість досліджуваних

матеріалів становлять громадсько-політичні. Своєю чергою, документи громадсько-політичного спрямування автор поділив на дев'ять видів: статті, листи, заяви, клопотання, скарги, пояснювальні записки, публічні виступи, щоденники, протести [238, с. 8]. За періодичністю автор розглядає неперіодичні, серіальні документи (періодичні, продовжувані). Серіальні документи за інформаційною ознакою поділяються на газети, журнали, бюлетені.

О. Обертас визначив проблематику самвидавних публіцистичних й літературознавчих творів, суспільно-політичні причини еволюції українського літературно-критичного й публіцистичного самвидаву протягом 1960–1980-х рр. [170]. Дослідник розглядає підготовку й розповсюдження самвидавних матеріалів, систематизує тематику (питання мови, культури, освіти, правозахисту, свобод громадян), а також аналізує перші антології шістдесятників, виокремлює політичну публіцистику В. Мороза. До інформаційно-протестного самвидаву відносить скарги, листи й інші документи, які були адресовані до управлінців тоталітарної системи. Автор досліджував насамперед літературний та політичний самвидав і торкнувся в цих межах публіцистики.

О. Рарицький досліджує «художньо-документальний набуток протестного літературного покоління 1960-х рр.», зокрема за художньо-естетичними критеріями та засадами «рецепції й інтерпретації нефікційного тексту» [208, с. 12–13], розглядає зміст і форму творів, їх нетекстові та текстові компоненти. Автор аналізує доробок шістдесятників як літературу non-fiction, нефікційну прозу, інтерв'ю з шістдесятниками як автобіографічний документ. О. Рарицький виокремлює жанри художньо-документальної прози українського шістдесятництва: автобіографія, епістолярій, мемуари, записки, некрологи, щоденники, есеї, усну оповідь [208, с. 385]. Крім письменників та інших культурних діячів руху шістдесятництва, він приділив увагу учасникам й авторам самвидаву та дисидентського руху, зокрема Б. та М. Гориням, І. Дзюбі, І. Калинцю та І. Стахів-Калинець, В. Овсієнку, М. Плахотнюку, Є. Сверстюку, І. Світличному, Н. Світличній, Л. Танюку, В. Чорноволу та ін.

Різні аспекти дисидентського руху та комунікацій досліджували і зарубіжні вчені. Зокрема, Ф. Кайнд-Ковач та В. Лабов вивчали дисидентські інформаційні канали в контексті антикомуністичного інакодумства й альтернативної культури. Автори називають період

створення та розповсюдження самвидаву «культурною глобалізацією» у Східній Європі під час Холодної війни. Вони розглядають, як інформаційні та культурні продукти циркулювали між СРСР і Заходом. Поняття «самвидав» розуміють широко, включаючи політичні та культурні друковані видання, альтернативні й напівофіційні тексти, репродукції образотворчого мистецтва. Автори акцентують увагу на соціальних компонентах самвидаву в нонконформістській культурі, де візуальне мистецтво, текст і звук синтезуються. Самвидав і тамвидав, а також набагато ширші циркуляції культурних продуктів, передбачають «культурну глобалізацію» у Східній Європі [334, с. 6]. Серед рис самвидаву називали машинописний стиль. Тамвидав відноситься до текстів, опублікованих за кордоном. Ефект повторної передачі через кордони, а також через професійні та аматорські редакції, призводить до накопичення «шуму», який характеризує текстові зміни та відмінності [334, с. 5]. Серед інших видів інтерпретації цей підхід передбачає виявлення і декодування шуму, створеного при передачі, а також беручи до уваги феноменологічний ефект цього шуму на тих, хто споживає самвидав або тамвидав. Це дозволяє розповсюджувати текст (наприклад, від друку до радіо), а також розширити запит в інших жанрах і видах мистецтва [346]. Водночас у самвидаві при перекладі тексту втрачався первинний оригінальний смисл. Для впливу на західну громадськість тамвидав використовувався для конкретних політичних підтекстів. «Кухонні розмови» розглядалися як міжособистісні комунікації. Біографічні наративи представляли собою поле особистісних смислів, які транслювалися у самвидаві чи тамвидаві [346]. С.-Б. Снайдер досліджує самвидав у контексті Холодної війни між США та СРСР. Вона відносить до нього документи, заборонену літературу, доповіді про порушення прав, через які правозахисники впливали на державних діячів. А вони, своєю чергою, використовували свій вплив, щоб збільшити ефективність дотримання прав людини з допомогою уряду. У самвидаві фіксувалося порушення прав політв'язнів у виправно-трудовах таборах, в яких були обмеження медичної допомоги, недоїдання, суворе покарання, виснажливі норми роботи [349].

Аналізуючи умови виникнення дисидентських комунікацій, Л. Тимофєєва вважає альтернативну пресу формою вираження

громадського інакодумства. Це поширення, пропаганда ідей, розбіжних з офіційною, панівною точкою зору на події в різних сферах людської діяльності. Тому дисиденти створювали самвидав або в часи перебудови знаходили спосіб донести свою позицію в офіційній пресі, наприклад, використовуючи заавторство. Альтернативна преса, своєю чергою, формує альтернативну громадську свідомість та альтернативну суспільно-політичну практику (створення УГС, політичних організацій, партій). На думку Л. Тимофєєвої, ядром такої преси є протест проти наявних суспільних відносин і ціннісних установок і пропозиція нових [264, с. 20].

Заборонені культурні витвори українських дисидентів функціонували як альтернатива домінантній моделі радянської культури. Вони реалізували контркультуру. Влада в тоталітарних країнах завжди боролася з такими альтернативними потоками за допомогою цензури, репресій, щоб стримати розповсюдження заборонених типів текстів і витворів мистецтва. Ці проблеми висвітлені в працях істориків, які також торкалися інформаційно-комунікаційної діяльності дисидентів, приділяли увагу самвидаву.

Одне з перших досліджень дисидентського руху України і СРСР вийшло за кордоном у 1984 р. Це була праця Л. Алексєєвої «Історія інакомислення в ССРСР. Новітній період», де систематично викладено історію національних, релігійних та правозахисних рухів радянських республік [2]. Авторка підкреслювала особливе значення діяльності шістдесятників: «Заклик шістдесятників знайшов гарячий відгук – і в інтелігентському, і в робочому середовищі, і навіть серед частини українського істеблїшменту» [2, с. 26]. Більшість політв'язнів становили українці в СРСР: «Наприкінці 1976 р. з 20 – 13 українців, на другому місці – євреї» [2, с. 35], зокрема серед репресованих, борців за свободу думки, зокрема ідеї Української Гельсінської Групи. Документи та інформація про переслідування поширювалися через самвидав, тому що він «виявився єдиною можливою формою подолання державної монополії на поширення ідей і інформації» [2, с. 30].

Національно-визвольний рух, роль самвидаву, репресії української інтелігенції, доля політв'язнів детально досліджувалися, зокрема у працях «Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987)» Б. Захарова [79], «Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. ХХ ст.)» Ю. Данилюка й О. Бажана [10], «Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х рр.» Г. Касьянова [103],

докторській дисертації «Національно-визвольний рух в Україні середина 1950-х – початок 1990-х років» А. Русначенка [218].

Ю. Зайцев досліджує рух дисидентів в УРСР у статті «Причинки до історії видання нелегального журналу „Український вісник”». Автор розглядає власне причини заснування, умови підготовки й виходу часопису, його розповсюдження. Ю. Зайцев спочатку привертає увагу до переслідування дисидентів на прикладі долі головного редактора «Українського вісника» В. Чорновола. Автор вважає, що на формування часопису вплинув російський самвидавний журнал «Хроника текущих событий» [468, с. 5]. Ці два провідних часописи різняться способом подання інформації й жанровою системою, адже російський журнал використовував тільки інформаційні матеріали, а «Український вісник» тяжів до аналітики та публіцистики.

У праці «Український національно-патріотичний рух в УРСР (середина 1950-х – кінець 1980-х років)» І. Стасюк зауважує, що значну роль в українському національно-патріотичному русі відіграв позацензурний часопис «Український вісник», який «...став об'єднавчим фактором, фактично – стрижнем українського руху. Це твердження стосується і „самвидаву” загалом» [242, с. 14]. Дисидентські комунікації функціонували в інформаційно-комунікаційному, соціально-політичному і культурному просторах, виконуючи координаційну, інформативну, культурну та функцію формування альтернативної громадської думки. Я. Секо в дослідженні «Національний рух середини 1980-х – початку 1990-х рр. у контексті відродження української державності» також аналізує витоки самвидаву, діяльність шістдесятників, зокрема І. Світличного та В. Мороза, нелегальні організації, діяльність Української Гельсінської Спілки: «Самвидав – мережа двостороннього зв'язку, форум, місце обговорення й полеміки. За способом комунікації він тяжіє до нинішнього віртуального світу, витвореного Інтернетом» [242, с. 74].

В. Деревінський розглядає дисидентський рух та самвидав у контексті дослідження громадсько-політичної діяльності історичної особи В. Чорновола. Дослідник проаналізував самвидавні публіцистичні видання В. Чорновола, за які його репресували. Автор вважає важливим в історичній ретроспективі виступ В. Чорновола із доповіддю про принципи видання «Українського вісника» на прес-

конференції, що була організована прес-клубом «Гласность» у Москві в 1987 р. [65, с. 19].

На регіональному рівні в Україні інакодумство вивчали В. О. Артюх, Г. М. Іванущенко, В. О. Садівничий, зокрема документи (листівки, прокламації, листи, зразки художньої творчості та спогади учасників руху інакодумців), фотоілюстрації, корисні архівні матеріали, що висвітлюють діяльність дисидентів Сумщини. Автори визначають поняття «інакодумство» та поділяють його на такі напрями: 1) національний; 2) релігійний; 3) соціально-економічний; 4) простонародне та власне дисидентство. Автори, крім самвидаву, вважають однією з форм протестної поведінки «розмови антирадянського змісту»: політичні анекдоти, осуд на адресу вищого керівництва [93, с. 6]. Окремо виділяють розповсюдження анонімних листівок та прирівнюваних до них написів на стінах, парканах, будинках. Популярним серед жителів Сумщини прослуховування таких зарубіжних радіостанцій, як «Німецька хвиля», «Свобода», «Голос Америки», «Свободная Россия». Автори виділяють у політичній ідеології українського дисидентського руху дві тенденції: 1) націонал-комунізм (праці І. Дзюби); 2) оунівсько-донцовська традиція інтегрального націоналізму (праці В. Мороза) [93, с. 15]. Серед дисидентів, що представляли інтелігенцію, називають журналістів, педагогів, науковців, студентів.

У праці С. Лиса «Слово поза цензурою: самвидав як феномен культури і суспільно-політичної думки 1960–1980-х років (Західна Україна)» досліджувався літературний, політичний самвидав та тамвидав, що розповсюджувалися на Волині. Серед політичного самвидаву С. Лис виділив «Український вісник», де друкувалися правозахисні тексти, проте автор пише про 13 випусків замість 14 [129, с. 57]. Важливу роль відводить закордонній пресі. Дисидентські тексти передавали закордонні радіостанції «Радіо Свобода», «Голос Америки», ««Рим», «Сі-Бі-Сі» (Канада), передруковували газети «Washington post», «Sunday Bulletin», «New York Daily News» (США) та «Gasset», «Telegram» (Канада). Також висвітлюються матеріали проти дисидентів в офіційній пресі. Автор концентрує увагу на розповсюдженні самвидаву через Москву, Чехословаччину, Німеччину, Канаду, Болгарію, Прибалтику.

О. Оришич, розглядаючи методи і форми діяльності дисидентів на прикладі Російської РСР, виділяла самвидав, поширення

«відкритих листів», листівок, демонстрації, зібрання дисидентів на площах, у громадських місцях, створення дисидентських організацій на системному рівні (літературне об'єднання «СМОГ», Московська Гельсінська Група, комітет прав людини у СРСР), моральну і матеріальну допомогу родинам політв'язнів і репресованих, учасникам голодування [174, с. 119]. Інші види дисидентської діяльності виділяє Л. Корольова. До самвидаву відносить художню літературу, публіцистику, документалістику, судові нариси, письмові протести програмно-політичного характеру, причому як анонімні, так і з підписами. Особливістю самвидаву називає односпрямований напрямок текстів. Крім самвидаву до дисидентської діяльності відносить мітинги, демонстрації протесту, що прийшли на зміну «кухонним розмовам», дисидентські правозахисні організації (легальні та конспіративні), фонди фінансової допомоги політв'язням. Особливу увагу приділяє прослуховуванню заборонених радіостанцій, організації нелегальних арт-виставок, де функціонували дисидентські комунікації. Л. Корольова досліджує теоретичні концепції і політичні програми, партійно-державну політику в дисидентському русі та його роль у перебудові, вплив на радянського дисидента західних цінностей. Авторка вивчає поняття «дисидент», «нонконформіст» та «інакодумство». Причиною виникнення дисидентського руху було не створення конкретної організації, а стихійне невдоволення. Соціальною базою опозиції є інтелігенція. Л. Корольова наголошує на тому, що дисиденти мали інші форми суспільного знання (мораль, релігію, мистецтво, науку, філософію). Нові знання привели до появи нової системи принципів, цінностей, ідеалів, переконань, що змінює ставлення людини до дійсності, її поведінку. Таким чином, змінюється світогляд, що і представляє інакодумство як нетрадиційне осмислення соціальної та природної дійсності з певними наслідками. Під дисидентством розуміє суспільне явище, виражене, на відміну від загальноприйнятих і офіційно насаджених норм, установок, цінностей суспільства, думкою певної опозиційної соціальної групи [119, с. 23].

І. Романкіна розглядає виникнення дисидентського руху, зміст дисидентства і форми прояву інакодумства, основні етапи і течії в дисидентському русі 1960–1970-х рр., особливості опозиції в СРСР, релігійні рухи як частину радянського дисидентства, його марксистський напрямок, антикомуністичне й сталінське

інакодумство, дисидентський рух у роки перебудови. Під дисидентством розуміє сукупність рухів, груп, текстів та індивідуальних вчинків, різнорідних і різноспрямованих за своїми цілями та завданнями. Дослідниця визначає такі принципи дисидентів: ненасильство, гласність, реалізацію основних прав і свобод, вимогу дотримання закону, створення непідцензурних текстів, об'єднання в незалежні (найчастіше – неполітичні за своїми цілями) громадські асоціації, публічні акції (демонстрації, розповсюдження листівок, голодовки та ін.) [216, с. 176].

Отже, альтернативні джерела інформації в державі та суспільстві розглядалися науковцями в різних контекстах, а саме: інакодумство; історичний, політичний, ідеологічний вимір; інформаційний простір; державне управління; соціокультурний феномен; вираження альтернативних смислів; фреймінг; критичний дискурс медіа. Дисидентські комунікації є малодослідженим явищем і потребують розгляду в межах соціальних комунікацій.

1.2. Соціокомунікаційний вимір дисидентських комунікацій в УРСР

Дисидентські комунікації в Україні розвивалися в контексті радянського дисидентського руху. Відповідно до історичних передумов, соціальної, культурної, інформаційної політики в СРСР дисидентські комунікації як форма інакодумства пройшла шлях розвитку від так званої «хрущовської відлиги» до «перебудови». Водночас існує необхідність розглянути причини зародження та наслідки дисидентських комунікацій в суспільстві на прикладі Української РСР. Для цього з'ясуємо суспільно-політичні умови, що впливали на функціонування дисидентських комунікацій.

Перебуваючи під тоталітарним контролем, радянське суспільство з інтересом сприйняло початок реформації. М. Хрущов, отримавши посаду головного секретаря, розумів, що, не вносячи змін у радянську систему, він не зможе втримати владу в своїх руках. Для підвищення власного авторитету треба було чітко відокремити минуле та сучасну реальність. Перед новим радянським керівництвом постала проблема масового культу «вождя всіх народів», тому необхідні були кардинальні зміни в інформаційно-комунікаційному, соціокультурному просторах, зокрема рефреймінг образу Й. Сталіна. Тому викриття на

XX з'їзді КПРС злочинів Й. Сталіна було важливим кроком М. Хрущова, що не підтримувалося більшістю членів вищого партійного керівництва. Зміна образу лідера країни з позитивного на негативний вплинуло на ідеологічну ситуацію і сприяло поширенню «українського буржуазного націоналізму» [124, с. 382]. Незважаючи на помірне «потепління», політика М. Хрущова мала деякі недоліки: «Відсутність спеціальних знань і вкрай низька загальна культура не давали можливостей цій талановитій людині зробити правильний вибір під час розгляду варіантів розв'язання окремих проблем» [124, с.256]. Але з приходом періоду відлиги почали діяти громадяни, переважно молодь. Під час Короткотривалого «потепління» розвивалося та отримало популярність покоління шістдесятників.

Дисиденти підкріплювали свої погляди тезою «соціалізм з людським обличчям». Державна десталінізація була жорстко контрольованим процесом, спрямованим на виживання тоталітарної системи після Другої світової війни. «Відлига» була цікавою реконструкцією централізації, під час якої змінювалися смисли на всіх рівнях: в політиці, економіці, культурі, інформаційному просторі [124, с. 257].

Треба підкреслити, що цілі реформ М. Хрущова мали позитивну спрямованість для радянської системи. Проте «відлига» торкнулася тільки окремих аспектів життя суспільства. Зміни, які відбувалися, сприяли певному позитивному розвитку України. Але непослідовність, суперечливість цих змін зрештою призвели до того, що початкові ідеї не здійснилися [124, с. 258].

Під час «відлиги» важко було довести реформи до логічного кінця, провести рефреймінг деяких історичних подій. Після відставки М. Хрущова все знову опинилося під тоталітарним контролем радянської системи. Зміни відбулися у сфері соціокультурного життя. Послаблення тоталітарного впливу, посилення влади на місцях, спроби децентралізації суспільства призвели до виникнення різноманітних рухів, що мали національний характер.

У СРСР контроль влади над публічним простором поєднувався з офіційною декларацією цінностей свободи та прав людини, що сприяло появі в приватному просторі груп людей, які не піддавалися впливу держави та в яких зароджувалося інакодумство. Для радянського суспільства виявилися характерними повсякденні практики інакодумства, що виступило компромісом для покоління

шістдесятників між конформізмом і дисидентським протестом у формі громадського руху [249, с. 6].

Інакодумство сприяло об'єднанню людей та створенню групової комунікації серед громадян. Загальноприйняте трактування інакодумства як критичного дискурсу в інформаційно-комунікаційному просторі соціуму пов'язують з протестними політичними діями і відповідними репресіями влади, зокрема в період «брежнєвського застою» [265, с. 96].

Інакодумство вважалося відхиленням від поведінкової норми в радянській державі. У концептуалізації соціального простору особлива ідентичність, що характеризується як джерело змін, отримує назву маргінальної. Дисиденти брали участь у створенні й поширенні альтернативної інтерпретації реальності з метою змінити фрейми. Дисидентські комунікації були пов'язані з організаціями руху протесту, реалізовували процес виробництва опозиційної ідеології. Інакодумство дисидентів трансформувалося в дисидентські комунікації для створення й поширення альтернативних інформації та знань про соціальну реальність, виступаючи, згідно з теорією П. Бурдьє, стратегією боротьби за капітал в символічному полі соціального простору [27].

А. Грамші писав про ідеологічну «гегемонію» буржуазії, яка за допомогою освітніх закладів, профспілок, громадських об'єднань, ЗМІ реалізує своє панування над масами. Держава втрачає гегемонію, коли лишається підтримки та лояльності народу, коли йде процес зміни думки та свідомості кожного члена суспільства, трансформація його світу символів, культурної основи суспільства, на якій формується колективна воля людей до збереження порядку. Представники інтелігенції, на думку А. Грамші, є дієвими комунікаторами, які створюють та поширюють нову ідеологію, зокрема нові цінності. Ідеологічна пропаганда формує особливий спосіб мислення, реалізується за допомогою дисидентських комунікацій [53]. Г. Маркузе вважає, що західні країни борються з інакодумством «м'якими оксамитовими» методами, що є гуманніше та ефективніше, ніж репресивні методи. Зокрема, легше позбавлятися поодиноких інакодумців шляхом домовленостей [143].

Інакодумство сприймається як публічна незгода із загальноприйнятими нормами, демонстрація того, що дисиденти прагнуть змін у соціосистемі, які призводять до створення протестних

рухів. Р. Мертон вважає, що люди стають дисидентами, коли існує дисбаланс між культурними цінностями та інституціолізованими способами досягнення цілей. Він виділяє типи адаптацій індивіда до структурного розладу культури: підпорядкування (конформізм), інновація (тобто використання полулегальних методів досягнення цілей), ритуалізм (слідування прийнятим стандартам поведінки без поділу на переконання та цінності), ретретизм (відмова від висунутих цілей, ігнорування соціальної реальності), та останнє – заколот, протести [151]. Дисидент має прихований опір домінантній системі, який втілюється в непокору і відмову приєднуватися до більшості. Тут інакодумство виступає як режим виробництва нових знань, викликаних усвідомленням суперечності між пропагованими в суспільстві цінностями і реальними поведінковими нормами досягнення цілей [249, с. 14]. Воно виражалося у прагненні отримання іншої, відмінної від офіційної, інформації, що спонукало до прочитання самвидаву, прослуховування зарубіжних радіостанцій, підписання листів протесту, участі в організаціях правозахисників, «кухонних розмов» тощо. Тобто в основі мислення було несприймання офіційної партійної позиції. Провладна, підцензурна інформація викликала недовіру. Дисиденти чинили опір ідеологічному диктату радянської влади.

Репресії з боку влади вивчали Х. Арентт і Ю. Габермас. Вони розглядали інакодумство в рамках комунікаційної теорії як феномен політичного заперечення. Науковці вважали, що в такій тоталітарній державі, як Радянський Союз, був відсутній публічний простір, де громадяни дискутували б про політику, більш того, межі публічної та приватної сфер були розмиті [287, с. 6]. Заборонені теми підлягали цензурі. Приватний та публічний простори жорстко контролювалися владою. Радянська людина повинна була контролювати себе на публіці. Але з приходом періоду відлиги в Радянському Союзі з'явилася приватно-публічна сфера, де панувала громадська думка, що не підтримувала державну ідеологію. Це створило умови для «кухонних розмов» та формування конспіративних груп, що почали друкувати самвидав та використовувати інші типи дисидентських комунікацій. Дисиденти в період брежнєвського застою вирішили повністю виходити у публічний простір та протестувати проти конкретних цінностей радянської державної системи,

оприлюднювати свої імена тощо. Особливу увагу вони приділяли соціально-політичним і культурним проблемам.

Дисиденти, окрім нових підходів у літературі, мистецтві, критиці, несли і нові знання. Період перебудови розуміється як інформаційний потік раніше заборонених знань, особливо з національної тематики. Водночас заборонялася негативна інформація про СРСР і його базові цінності [194, с. 119].

На думку Г. Почепцова, причини, які вплинули на зародження дисидентського руху в СРСР, формувалися за допомогою внутрішніх переконань (сімейних або дружніх), західної підтримки, тиску радянської системи, роботи КДБ із залученням власних агентів у цьому середовищі [187, с. 385]. Обговорення соціально-політичних проблем радянського суспільства перейшло у приватно-публічну сферу, де і зародилося дисидентство як соціальне і культурне явище. Як вважає С. Кара-Мурза, дисидентський рух з'явився в 1960-ті, а в 1970-ті рр. вже був важливим явищем суспільного життя. Його представники стали альтернативною стороною тоталітарної системи, працювали в нових течіях, становили «творчу меншість», при цьому використовували інфраструктуру офіційної системи, цитували ідеологів комунізму [102]. Вплив дисидентів не був ефективним з урахуванням теорії спіралі мовчання Е. Ноель-Нойманн, адже інформація самвидаву поширювалася за допомогою «голосів» нелегальних радіо, серед окремих груп представників інтелігенції. Але у суспільстві ті, хто мовчав або брав участь у «кухонних розмовах», приєднувалися до більшості [168].

З середини 1950-х рр., крім приватної, виокремлюється приватно-публічна сфера, де зароджується незалежна від держави громадська думка. Публічні та дисидентські комунікаційні потоки не збігаються, в результаті чого виник феномен «кухонних розмов». Усе це відбувається в період так званого «застою», оскільки комунікації в багатьох випадках починають не відповідати дійсності. Ю. Габермас дослідив, що в закритому суспільстві дисидентський або опозиційний рух приводить до репресій з боку влади в публічному просторі [288]. Найчастіше комунікація велася з боку дисидентів в інформаційному просторі, а влада або відповідала наклепами в офіційній пресі, або репресіями в фізичному полі [408, с. 300–312]. Проте дисидентський рух створювався у приватно-публічній сфері. Ю. Габермас у комунікаційній теорії називає такі рухи феноменом політичного

відродження. Під час перебудови, коли відбувалися зміни в соціально-політичних процесах, публічна сфера замінила приватно-публічну, адже можна було дискутувати на заборонені теми.

Дисиденти використовували слова-сенси, щоб дискутувати, інакше інтерпретувати провладну інформацію. Вони руйнували слова-міфи, які були базовими для радянського суспільства [187, с.379]. Активно використовували цитування офіційних документів, історичні приклади з метою боротьби (хоча і на вербальному рівні) за нові альтернативні ідеї та цінності (національне відродження, самостійність республіки т. д.). Цікаво й те, що серед них не було противників соціалізму як політичної ідеології. Дисиденти несли нові сенси, які система замовчувала як негативні.

Захист національної мови та культури, боротьба за громадянські свободи і права, національна політика СРСР були основними темами засобів дисидентської комунікації. Усні виступи, промови, доповіді дисидентів з'являлися в рукописах, роздруківках, магнітофонних записах. Також стали популярні протестні звернення, заяви, відкриті листи як «усний» самвидав [169].

У 1960-ті – на початку 1990-х рр. в радянській Україні здобули популярність художня література, альманахи, журнали, антології дисидентського руху, звернення, заяви та інші документи. Українська нелегальна преса, яка не мала чіткої періодичності, розповсюджувалася стихійно і повідомляла українській громадськості, як на території СРСР, так і за кордоном про порушення прав людини в Радянському Союзі, створення національно-визвольного та правозахисного рухів, репресії творчої та наукової інтелігенції. Серед дисидентських комунікацій також були самвидав, нелегальне радіомовлення станцій «Свобода», «Голос Америки», організація заборонених арт-виставок, театральних вистав, клубів (Клуб творчої молоді в Києві), «кухонні розмови».

З середини 1960-х рр. автори самвидаву перестали використовувати псевдоніми або анонімність, почали ставити підписи під власними роботами [169, с. 10]. Розуміючи небезпеку для себе та для своєї родини, вони прагнули дієвості та ефективності своєї нелегальної інформаційної діяльності. Основна частина матеріалів самвидаву оформлювалася у вигляді петицій, звернень, скарг, протестів, прохань, повідомлень, заяв до офіційних інстанцій (уряд, прокуратура, генеральний секретар КПРС та ін.). Тут

висвітлювалися питання прав політичних в'язнів, мови, культури, освіти, свобод громадян, національного відродження. За допомогою тамвидаву тексти шістдесятників були перекладені англійською, французькою, німецькою, китайською та іншими мовами і друкувалися в закордонній пресі. Тому реакція влади на це виявилася в інформаційному та фізичному полі, спрямованих проти інформаційної діяльності та альтернативних ідей дисидентів [402, с. 3].

Активно дисидентів публікували тамвидав і офіційна преса Західної Європи та США. Резонанс міг бути двох типів: резонансу західних ЗМІ, що в результаті давало ретрансляцію цих повідомлень назад в СРСР, а також резонанс з масовою свідомістю всередині держави. Останній тип резонансу міг виникати автоматично, оскільки конструктори публічного простору не мали тих можливостей за змістом достовірності, які були в дисидентських потоках, де не було жорстких системних вимог. Те, що піддавалося цензурі в офіційних ЗМІ, ставало головною темою в самвидаві [187, с. 216].

У 1970-х рр. набули популярності листи-протести, документи програмно-політичного характеру. Замість анонімних листівок у 1960-х рр. дисиденти писали відкриті листи до керівництва держави, що мали «підписантів», які не приховували своїх прізвищ і підтримували ідеї дисидентів. Після «кухонно-побутового» протесту українська інтелігенція почала використовувати усні дисидентські комунікації на неофіційно організованих мітингах, демонстраціях, у підпільних правозахисних організаціях та фондах фінансової допомоги політв'язням [169, с. 12].

Дисидентські комунікаційні потоки базувалися на інших, відмінних від провладних, подіях чи героях, «тому вони повинні були вступати в конфлікт з офіційними подіями, героями, інтерпретаціями» [202]. Наприклад, дисиденти боролися та жертвували соціальним статусом, працею, творчістю, свободою, життям заради ідеї (випадок самоспалення В. Макуха у Києві).

Самвидав також відображає методи інформаційної боротьби між українськими дисидентами та працівниками КДБ. Для протистояння автори самвидаву (І. Дзюба, В. Чорновіл, Є. Сверстюк, В. Мороз, та ін.) виступали у дискусіях з марксистсько-ленінських позицій на сторінках самвидавного журналу «Український вісник» (1970–1972, 1987–1989). У КДБ УРСР дисидентів переслідували у справі «Блок». Відома російська дослідниця дисидентського руху Л. Алексєєва

писала, що у другій половині минулого століття більшість політв'язнів у СРСР становили українці, зокрема в 1976 році з 20 осіб – 13 були українськими політв'язнями [2, с. 114].

У Радянському Союзі не всі виступи дисидентів заборонялися, хоча відбувалися масові арешти української інтелігенції. У роки активної діяльності самвидаву (1965–1972) як провідної форми альтернативної культури почалися арешти авторів, видавців, організаторів, розповсюджувачів самвидавних видань. Усі отримали терміни позбавлення волі за ст. 62 ч. 1 КК УРСР (антирадянська агітація і пропаганда) [402, с. 3–9].

Після «хрущовської відлиги» з приходом до влади Л. Брежнєва частина української інтелігенції почала співпрацювати з владними структурами, а інші продовжували протистояти тоталітарному режимові. У цей час набирають обертів національно-визвольний та правозахисний рухи [398, с. 354]. Українські дисиденти створювали свої осередки (наприклад, Клуб Творчої Молоді), де функціонував свій інформаційний простір. На їх заходах акцентувалося на проблемах, які не висвітлювалися офіційною пресою, і героях самвидавних творів (політв'язні, заборонені автори, лідери думок серед дисидентів). У цей період розповсюдження художньої літератури, публіцистики, документалістики відбувалося без контролю авторів-дисидентів [169, с. 17].

Під час застою в СРСР увагу населення намагалися зосередити саме економічних питаннях, тому радянську людину не цікавила проблематика дисидентських медіатекстів та виступів. На початку 1970-х рр. масові петиційні кампанії змінилися на одиничні правозахисні протести. З боку влади в цей час було поширено використання пропагандистської інформаційної кампанії проти окремих українських дисидентів, зокрема В. Чорновола, І. Дзюби, І. Світличного, в офіційній пресі та на телебаченні. Адже «одночасно, тиражуючи „правильні” тексти, можна досягати того самого результату, оскільки мізерні накладі інших ні на що не впливатимуть, не будуть вивчатись в школах і університетах» [194, с. 121].

Особливістю дисидентських комунікацій в 1970-х рр., за допомогою яких виражалося інакодумство в суспільстві, було акцентування на правозахисній тематиці їх виступів. Водночас

переслідування та масові репресії дисидентів призвели до зменшення кількості їх виступів. Вони стали поодинокими.

На думку Г. Маркузе, мета та ідеї інакодумців як сил соціальних змін для основної частини масової аудиторії СРСР здавалися ірраціональними. Теоретичність та критика дисидентських повідомлень, виступів не відповідали реальності: «Якщо свобода від потреби (конкретна суть кожної свободи) стає реальною можливістю, то необхідність в правах і свободах втрачає попереднє значення» [143]. Тоді люди однаково ставляться до тоталітарного політичного режиму. Під час перебудови держава перестала контролювати публічний простір, що пов'язано з соціально-політичними процесами [250, с. 30]. Знищувалися заборони на публічні дискусії на актуальні теми, тому зникла приватно-публічна сфера. Проте в ментальності людей залишилися установки радянського комунікаційного простору. Необхідно було змінювати смислове наповнення звичних інформаційних повідомлень, форм, ритуалів, на протилежне. У період перебудови набули популярності різноманітні медіапроекти, які поширювалися не тільки серед інтелігенції, а й серед масової аудиторії.

Критичний дискурс медіа викликав інтерес у різних прошарків населення. На думку А. Гоулднера, саме інтелектуали, вчені, експерти та інші представники інтелігенції мали спроможність викривати дії влади за допомогою «критичного дискурсу». Він розробив концепт «критичного дискурсу», вважав його основним носієм лівих інтелектуалів. Інтелектуали виробляли професійні знання, від яких залежали процеси виробництва ідей та маніпуляції культурними символами [50]. У цьому випадку під дискурсом розуміється система смислів та фреймів, за допомогою яких реалізується легітимізація чи делегітимізація громадського порядку [50]. Це публічні виступи, публіцистичні тексти в самвидаві, публіцистичність у художніх творах, мистецтві.

Наприкінці 1980-х років дисиденти дозволяли собі протести в публічному просторі. На думку І. Сулова, у радянському суспільстві формування альтернативних схем інтерпретації реальності в більшості випадків не приводило до колективних групових дій, що формувалося б в громадські рухи [250, с. 45]. Тут вчений розглядає інакодумство на прикладі Російської РСР. Проте в Україні громадські рухи ставали все більш популярними, зокрема в центральних та

західних областях [402, с. 3]. Влада зверталася до офіційних представників інтелігенції, діяльність яких не була забороненою, а саме до О. Гончара, М. Стельмаха, П. Загребельного. Тобто з частиною інтелігенції влада йшла на контакт з метою вирішення конфліктів у суспільстві, таким чином, діяла через інтелігенцію як лідерів думок [194, с. 19]. Для радянської влади було важливе існування тільки однієї офіційної, підцензурної комунікації, що унеможливило появу альтернативних, конкурентних комунікаційних потоків.

Радянський Союз під час Холодної війни із США намагався максимально ізолювати дисидентський рух від основної частини населення. «Холодна війна була війною знань. Кожна сторона хотіла саме свої знання зробити домінантою суспільства, бо вважала знання протилежної сторони контрзнаннями» [194, с. 117]. Суспільство сприймає нову інформацію, але потім може повернутись у вихідний стан. Зміна базових цінностей та фреймів вимагає більше часу.

Під час перебудови відбувалася зміна політичної еліти та руйнація структури радянського суспільства. Дисиденти породжували негативні інформаційні потоки, спрямовані на правлячу партійну владу. Тому інформація про вже радянських антигероїв поширювалася на масову аудиторію.

Для тиражування офіційної інформації радянська система використовувала освіту, науку, мистецтво, ЗМІ. Серед дисидентів були науковці, аспіранти, журналісти, вчителі, філологи, історики, про що свідчить книга В. Чорновола «Лихо з розуму: портрети двадцяти „злочинців”» та інформаційні записки КДБ [406, с. 3–5]. Але вони висвітлювали заборонену тематику – негатив проти СРСР та його ідеології. Проте важко було переконати людей, щоб вони піддалися до зміни картини світу. Поширювана радянською системою інформація відповідала фіксованим ідеологічним рамкам марксизму-ленінізму. Відбувався поділ на «героїв» та «ворогів», маркування подій, фактів, дій як правильні/неправильні, позитивні/негативні. У фізичному просторі ідеї «заякорилися» у вигляді пам'ятників. Тому картина світу, що пропагувала домінантна держава, підтримувалася та запам'ятовувалася як правильна більшістю населення. Проте «заборонені знання навпаки залишаються в головах. Носії таких знань тримають їх у собі протягом свого життя, намагаючись передати наступним поколінням.

Але зрозуміло, що у випадку запеклої боротьби з цими знаннями вони в історії людства винищуються разом з їх носіями» [194, с. 120].

Цензура в тоталітарній державі стримувала від поширення заборонені тексти і знання на рівні офіційних ЗМІ. «Правильні» тексти розповсюджувалися в освітніх закладах, ЗМІ, публічних місцях. А самвидав функціонував в окремих групах, не маючи доступу до масового споживача. Інший вплив мали чутки як дисидентські комунікації, які транслювалися також в передачах заборонених радіостанцій. Найчастіше вони були спрямовані проти конкретних публічних представників партійної верхівки (Ю. Андропова, М. Щолокова, П. Шелеста) [194, с. 122].

У період перебудови з'являлися наративи, які несли в собі протилежні погляди на модель світу порівняно з радянською системою. Крім пліток у формуванні нових наративних структур велике значення мали й анекдоти, де офіційні герої та антигерої мінялися місцями. Крім того, поширення листівок, написів на стінах будинків, вивішування національного прапора, усні непідцензурні вигуки в людних місцях також виступали у ролі дисидентських комунікацій. Зокрема, В. Ленін, Л. Брежнєв та М. Горбачов мали роль антигероїв спочатку в дисидентських комунікаціях, а потім – після закінчення існування Радянського Союзу – в офіційній пресі також, «тобто офіційна історія і ЗМІ утримували статус видатних генсеків, у той же час анекдоти вже працювали на заниження цього статусу» [194, с. 236].

Наратив є структурованою символічною дійсністю, яка має докази й у фізичному просторі, тому вони можуть бути достовірними. Особливо дисиденти загострювали увагу на історичних наративах (С. Бандера, Ю. Шухевич, С. Петлюра), змінюючи офіційних героїв на тих, що замовчувалися. Також домінантна система враховувала «агентів впливу» та «канали». Причому «агентами впливу» є комунікатори, що передавали зовнішній вплив, а канал – це координація єдиних планів, тобто це владна комунікація [125]. На думку С. Кургіняна, однією з причин розпаду СРСР були не власне альтернативні джерела інформації, а діалог радянської та західної еліт [125].

Ще однією особливістю перебудови в СРСР було те, що підцензурні знання дозволялися для використання масовому споживачу інформації. Якщо раніше дисиденти, зокрема науковці або

журналісти, мали доступ до архівів, то в цей період невідома або заборонена інформація отримала статус доступної, виступала як альтернатива домінантній. Такі отримані знання можуть базуватися на іншій моделі світу, реалізовувати контркультуру, впроваджувати субкультури, які протистояли офіційній культурі. На думку Г.Почепцова, «це дійсно процес боротьби домінуючого і маргінального, але подекуди вони можуть мінятися місцями. Наприклад, сьогодні, де колись панівна марксистсько-ленінська модель стала маргінальною» [194, с. 120].

Інакодумство несло нові знання, нову інтерпретацію історичних і соціально-політичних подій. Незважаючи на цензуру, «глушіння» заборонених радіостанцій, спецохорону бібліотек та архівів, створення художніх рад, агітацію та пропаганду, що підсилювали державні знання, дисидентські комунікації функціонували, при цьому не мали доступу до радянської масової аудиторії, не мали регулярності чи періодичності. Офіційна влада з допомогою агентів КДБ та справи «Блок» обмежувала інформаційно-комунікаційну діяльність дисидентів, використовуючи репресивні методи [402, с.12]. Щоб зберегти безпеку домінантного інформаційного простору, дисидентів позбавляли волі, відправляли в табори та заслання на великий термін. У часи перебудови політв'язні повертались достроково в Україну, поновлювали або поширювали нові канали дисидентських комунікацій. Тому ще однією особливістю цього періоду є інформаційний альтернативний потік раніше заборонених знань.

У 1985–1991 рр. публічна сфера відкрила нові факти, імена, знання, цінності. З іншого боку, приватна сфера стала закритою. У цей період було проголошено принципи плюралізму думок, свободи слова, совісті, дозволялися публічні дискусії, з'явилися соціальні рухи. У СРСР контроль влади над публічним простором поєднувався з офіційною декларацією цінностей свободи, що сприяло появі в приватному просторі незалежних від держави зон, де створювалися та діяли дисидентські комунікації. Під час правління М. Горбачова компромісом стала можливість організувати громадські рухи. Інакодумство в цей період виступало в межах критичного дискурсу, вироблялося соціальними групами, що організували протестні рухи та відповідними репресіями влади, які мали м'який характер [250, с. 32].

М. Вебер вважав, що суб'єктивні смисли, значення, інтерпретації привносяться в соціальну ситуацію. Отже, дисиденти вкладали власний суб'єктивний смисл для впливу на соціосистему. Зокрема, переконання людини в легітимності існування порядку може ґрунтуватися й на емоційній відданості. М. Вебер бачить соціосистему як інтерсуб'єктивний простір смислів [33, с. 602]. На думку Т. Парсонса, інакодумством можна вважати усвідомлене індивідуумами несправедливості наявних суспільних структур, що продукують певні соціальні настанови [177]. Тому в суспільстві починають активно функціонувати дисидентські комунікації.

Проте під час перебудови у другій половині 1980-х рр., в епоху гласності та плюралізму думок дисидентські комунікації набули популярності та ефективності, адже «...соціосистема зацікавлена в нових видах повідомлень, коли йдеться про трансформацію соціосистеми, у нормі, навпаки, типовим для соціосистеми є повідомлення, що спрямовані на утримання ситуації, на її стабілізацію» [194, с. 32].

На думку Г. Маркузе, у комуністичному суспільстві технічний прогрес впливав на рівень економічних показників, а отже, відносно стабільний розвиток соціуму. Помірне покращення рівня життя виключало можливість змін у соціально-політичному житті держави. Тому ідеї та нові цінності дисидентів здавалися абстрактними та нереальними. Г. Маркузе вважав, якщо свобода від потреб стає реальною, то необхідність у правах і свободах втрачає сенс [143].

У другій половині 1980-х рр. радянське суспільство стало готовим до змін в економіці, соціальній і духовній сферах республік, що прискорило процес розвалу СРСР. Політика М. Горбачова проголосила, що в країні повинна бути лібералізація суспільно-політичного життя [81]. Гласність дала поштовх розвитку свободи слова. Влада скасувала цензуру, після чого в республіках з'явилося багато нелегальних видань, які за законом не переслідувалися. Припинили «глушіння» зарубіжних радіостанцій. Таким чином, населення отримало більше інформації. Вирішенню національних, культурних проблем у реформаторській програмі М. Горбачова відводилося останнє місце, що обурювало українську інтелігенцію. Під тиском громадськості в жовтні 1989 р. Верховна Рада УРСР прийняла закон «Про мови в Українській РСР» [103, с. 198].

У цей період з'являлися політичні організації, а згодом – партії, які стали опонентами правлячої партії. З січня 1988 р. різні неформальні організації почали поширювати ідею створення громадського об'єднання на зразок народного фронту. За законом громадяни мали право на об'єднання. Зокрема, у 1987 р. почали свою діяльність Український культурологічний клуб (УКК), Товариство Лева, Українська студентська спілка, Українська Гельсінська Спілка (УГС), які мали друковані органи, також активні учасники мали публічні виступи перед великою аудиторією, тим самим поширюючи альтернативну, замовчувану владою або нову інформацію.

На основі Української Гельсінської Групи була створена Українська Гельсінська Спілка, яку очолив політв'язень Л. Лук'яненко, і яка згодом розпалася на кілька політичних партій. В. Чорновіл та інші члени редколегії «Українського вісника» були активними учасниками УГС. Отже, враховуючи види каналів комунікації, дисиденти використовували не тільки засоби масової інформації (наприклад, виступали на телебаченні як політв'язні, починали друкуватися в офіційній пресі, поновлювати самвидав, випускати бюлетені, листівки), а й засоби масового впливу (художню літературу, творчі гуртки, брали участь в організації мітингів наприкінці 1980-х рр.) [88, с. 63].

Освіта, наука, театр, кіно, молодіжні клуби поширювали потрібну суспільству інформацію. Якщо офіційна модель культури трансформується спочатку в віртуальному та інформаційному середовищі, а з часом переходить у фізичний простір у вигляді різноманітних пам'ятників, то заборонені знання зберігаються тільки у її носіїв [204]. Під час перебудови дисидентські комунікації набувають популярності, інформація переходить зі статусу забороненої до відомої, відкриваються нові імена українських культурних діячів.

І. Гофман запропонував розглянути інакодумство як критику загальноприйнятих знань. Критична здібність дисидентів, виробництво та поширення їх комунікації та переконання інших в істинності повідомлень. Придушення одних схем інтерпретації реальності іншими дозволяє показати сутність соціальної нерівності в тоталітарному суспільстві [51, с. 49].

У часи перебудови отримали розвиток громадські рухи, які прагнули соціальних та політичних змін. В основі було бажання

знаходиться в опозиції, що також формувалося за допомогою дисидентських комунікацій. Використовувались протестні ідеї та цінності з метою підризу тоталітарної системи, адже «феномен інакодумства може бути співвіднесений з таким конструктом, як «схеми інтерпретації реальності (фрейми), які визначають опір протестної групи наявній системі домінування» [250, с. 41].

Дисидентські комунікації вплинули на загальний інформаційний потік, який формував протилежну картину світу. У населення поступово змінювався світогляд, емоційне ставлення до конкретних об'єктів і суб'єктів з негативних на позитивні, або навпаки, якщо мова йшла про радянське минуле та тоталітарну систему контролю. На думку Г. Почепцова, «перебудова також мала змогу атакувати позасвідомі конструкти. І це могло викликати занепокоєння, оскільки для нас вони не мають вербального оформлення. І загалом перебудову можна розглядати як зміну наративів, коли в результаті трійка „Ленін – партія – комсомол” з почесного місця змістилася на непочесне» [194, с. 77].

М. Херрісон писав, що радянська система була стабільною та мала необхідні атрибути легітимності. Він вважає, що дисидентство не зацікавило більшість населення в спротиві режиму Л. Брежнєва. Одна з причин – страх бути репресованим. При цьому економіка була стабільною. А у другій половині 1980-х рр. вийшло на площі нове покоління, яке не задовольняли умови життя [289]. Водночас велике значення у розвалі СРСР мали нові знання, що транслювалися альтернативними джерелами інформації. Адже нові знання несли нові моделі світу, оскільки «перебудова увела нові стосовно домінуючих на той період знання. Звідси випливає, що нові знання можуть творити нові світи тільки за рахунок свого інтенсивного поширення» [194, с. 107]. У попередні епохи М. Хрущова та Л. Брежнєва це робили пропагандисти та агітатори, у тому числі й журналісти офіційних ЗМІ. Але вже тоді до лідерів думок прислухалася масова аудиторія. Серед них було багато колишніх дисидентів. Тобто з їхньою допомогою в масову свідомість входить новий тип дійсності. Для цього потрібно використовувати нові смисли, змінювати структуру інформації. Гласність, плюралізм думок притаманні періоду перебудови, змінювали базові смисли радянської системи на нові, після чого довелося змінювати всю структуру СРСР [194, с. 108]. Комуністичні, комсомольські та інші ідеали змінювалися на

нові, адже дисиденти транслиували масовій аудиторії демократичні цінності, зокрема правозахисні, тобто передавали в тому числі риси західної картини світу. При цьому українські дисиденти робили наголос на розвитку національної політики та культури [405, с. 2].

Незважаючи на контроль з боку КДБ за діяльністю неформальної преси, громадських організацій, публічними виступами інакодумців, дисидентські медіа у часи перебудови збільшили кількість своїх прихильників серед радянської аудиторії. Деякі ознаки цієї комунікації присутні і в сучасних інтернет-ЗМІ (анонімність коментарів, повідомлень, альтернативні потоки інформації).

Таким чином, дисидентські комунікації як форма інакодумства виявляються в альтернативних поглядах, знаннях, цінностях, ідеалах на протигагу офіційній ідеології. Вони викликають опір, спротив проти домінантної системи, натомість у відповідь отримують репресії, локалізацію у розповсюдженні або знищення інформації. Дисиденти як комунікатори створюють та поширюють альтернативні схеми інтерпретації реальності (фрейми), при цьому використовують конспіративні методи з метою уникнення репресій та переслідувань з боку держави.

Інакодумство більш яскраво проявилось як під час брежнєвського застою, коли були популярні самвидав і передачі заборонених радіостанцій, відбувся перехід від приватної до приватно-публічної сфери, так і перебудови М. Горбачова. Адже в цей час відтворювався самвидав, поширювалися інші види дисидентських комунікацій (чутки, анекдоти, пісні, виступи на мітингах тощо), які функціонували в публічній сфері.

1.3. Дисидентські комунікації як форма інакодумства в Україні

За допомогою дисидентських комунікацій передавалися нові, альтернативні інформація, знання, ідеї, цінності на більш широку аудиторію. Дисидентів називали інакодумцями, єретиками, розкольниками. Дисидентські комунікації представляли собою форму інакодумства, адже транслиувалися нові смисли, що не збігалися з офіційною ідеологією держави.

Деякі дослідники розглядають «інакодумство» та «дисидентство» як синоніми. Зокрема, В. Артюх, Г. Іванущенко, В. Садівничий пишуть: «Зміст поняття „інакодумство” („дисидентство”) ми пов’язуємо з виявом специфічних форм опозиційного авторитарному комуністичному політичному режимові сприйняття й осмислення соціальних, економічних, політичних, національних, духовних аспектів совєтської дійсності та відпрацьованої на їх основі відповідної поведінки» [93, с. 5]. Виділяють три напрямки інакодумства: національний, релігійний, соціально-економічний. Дисидентами вважають представників творчих професій, які відмовлялися реалізовувати у своїй роботі насаджувані офіційні ідеологічні ритуали [93, с. 5–6].

Медіатексти українських дисидентів несли альтернативні знання, зокрема з історії, літератури, мистецтва, філософії, релігії, тобто наук, що формували ідеологію в суспільстві. Дисидентські комунікації як відображення інакодумства в тоталітарному суспільстві отримали вплив на масову аудиторію під час переходу з приватно-публічної до публічної сфери. Проте за тридцять років існування дисидентського руху в СРСР було збагачено інформаційну мережу та закріплено зв’язки з міжнародними інформаційними агентствами, пресою, різноманітними фондами, міжнародними організаціями з прав і свобод людини.

Серед «незгодних» у 1960-ті рр. були представники студентської, робітничої, сільської молоді, працівники культури, науки, освіти. Також була «вторинна» аудиторія дисидентських комунікацій, яка брала участь у разових політичних акціях, підтримувала контакти з репресованими, дисидентами. Більшість з них перебували під наглядом КДБ, були арештовані або засуджені. Крім того, члени родин дисидентів також зазнавала адміністративних репресій [440, с. 27].

За створення і поширення дисидентських комунікацій офіційна влада застосовувала репресії: арешти, заслання, ув’язнення в психлікарню [395, с. 315]. Для боротьби з дисидентами був прийнятий закон «Про кримінальну відповідальність за державні злочини» і ст. 62 Кримінального Кодексу «Про антирадянську агітацію і пропаганду». З кінця 1950-х до початку 1990-х рр. до кримінальної відповідальності в УРСР було притягнуто 719 осіб [185, с. 189]. У структурі КДБ були створені спеціальні підрозділи саме для

«роботи» з інакодумцями. В Україні було відкрито справу «Блок» на українських дисидентів [357, с. 128].

На думку Л. Алексєєвої, найбільше в СРСР засуджували українських дисидентів, серед яких було найбільше політв'язнів [2]. Російських дисидентів примусово направляли в еміграцію, обмінювали на закордонних комуністів. Причому, характеризуючи репресії в УРСР, Л. Корольова вважає, що в Україні як стимулюючий фактор виступала позиція республіканського партійного керівництва, яке намагалося отримати деякі політичні дивіденди для зміцнення власної влади і відокремленні від Москви [119, с. 310].

Під впливом цензури, тотального контролю державою суспільства, організації різних кіл інакодумців у республіках Радянського Союзу, в УРСР дисидентський рух функціонував за допомогою альтернативних каналів і джерел комунікації. Обговорення, дискусії, організація нелегальних заходів проходили в певному середовищі інтелігентів, і тому не набували широкого розголосу. Дисидентські комунікації владні структури не тільки намагалися ізолювати, а й поширювали негативну інформацію про представників «незгодних» серед інтелігенції, провокували публічне зречення антирадянських ідей, писали резонансні тексти від імені дисидентів (було залучено 719 осіб) [363, с. 287]. Крім цих методів використовували жорстку силу у фізичному просторі: репресії, арешти, заслання, звільнення з місця роботи тощо. Як тільки зростали контроль і цензура в Україні, набирал обертів дисидентський рух, удосконалювалися конспіративні методи передачі та поширення інформації. Хоча існує думка, що рух Опору не був масовим, його вплив оцінюють сучасні історики, філософи, соціологи як потужне явище, яке допомогло привести СРСР до розвалу, зокрема в численних інформаційних і психологічних війнах [200].

Інакодумство є атрибутом будь-якої соціосистеми. Особливий етап розвитку припав на періоди хрущовської відлиги та брежнєвського застою. На думку Л. Корольової, поняття «інакодумство» ширше за «дисидентство»: «У будь-якій соціальній групі рано чи пізно з'являються незадоволені тим чи іншим члени-інакодумці. Але лише деякі наважуються на свідому конфронтацію з керівництвом, переходячи в такому випадку на новий щабель інакодумства – дисидентство» [119, с.15].

Взагалі дисидентський рух був неоднорідним за завданнями, методами, соціальною базою, чисельністю. Більшість інакодумців не виступали проти радянського ладу як такого, а мали таку головну мету – його удосконалення шляхом створення умов для реалізації на практиці проголошених самим керівництвом країни прав і свобод, зокрема реалізацію конституційних норм. Вони акцентували увагу на кризових моментах у розвитку радянської системи. Тому дисидентство в СРСР було за своїм характером спочатку радянським, оскільки виступало не за ліквідацію соціалістичного ладу, а за його вдосконалення, за реалізацію радянських законів, особливо національного характеру.

Дисидентські комунікації проявлялися в різних видах: самвидав, тамвидав, передачі на заборонених радіостанціях, листівки, написи на будинках, публічні заходи (мітинги, демонстрації, святкування національних дат), організації та фонди дисидентів, голодовки й т. і. Дисидентство було нечисленним, адже в його основі була соціальна основа – інтелігенція. Саме вона могла «...навчити читати „Правду” – це було особливе вміння, яким володіла радянська інтелігенція: читати „по-рентгенівському”, виловлюючи інформацію „між рядків” вранці „Правда”, ввечері „ворожі голоси”, – і складаєш пазл у більш-менш об’єктивну картину. Це вміння дуже мене виручає нині, в умовах інформаційної війни, багато часу економить» [240].

У 1960-ті рр. відбувалося формування дисидентського руху – правозахисного. До середини 1960-х рр. було створено рух Опору. У 1970-х– першій половині 1980-х рр. – Гельсінський період і подальша ізоляція інакодумців. Правозахисники виступали не проти радянської влади, а за реалізацію прав, наданих усім громадянам країни саме радянськими законами. Організації правозахисників – Ініціативна група захисту прав людини в СРСР, Комітет прав людини в СРСР, Гельсінські групи – зверталися здебільшого до закордонних правозахисних структур [270, с. 40].

З початку 1970-х рр. посилюється діяльність офіційної влади проти дисидентів. Радянське керівництво вже відкрито висловлює свої оцінки дисидентської діяльності як протиправної, ворожої, ідеологічно шкідливої і, головне, – чужої для радянської дійсності, такої, що не має під собою ніякої основи. Саме з таких позицій готувались твори в науці, ЗМІ, кіно, літературі, мета яких полягала в протидії дисидентським комунікаціям. Вони виконували соціальне

замовлення – формували «потрібну» громадську думку. Однак у той же час сприяли популяризації ідей дисидентів, приверненню уваги до руху [250].

Під час перебудови в радянській Україні мітинги, демонстрації та інші форми волевиявлення народу було організовано дисидентами, колишніми політв'язнями (В. Чорноволом, М. Горинем, Л. Лук'яненком та ін.). Тому дисидентський рух, зокрема, засоби, канали дисидентських комунікацій та нові тексти для того часу мали неабиякий вплив на розпад СРСР і створення незалежних держав. З боку інакодумців був реалізований духовний, ідеологічний опір радянській системі. На думку, Г. Почепцова, «тоталітарні держави, як це не парадоксально, краще управляли духовним світом людини. Можливо, це пов'язано з тим, що вони краще уявляли своє майбутнє, ставили перед собою цілі і йшли на їх виконання» [188].

Особливу увагу співробітники КДБ приділяли тим представникам інтелігенції, хто зберігав, друкував на машинці й розповсюджував листівки, твори самвидаву, український журнал «Український вісник», заборонену інформацію, зокрема роботи І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», публіцистичні збірники В. Чорновола, «Репортаж із заповідника імені Берія» В. Мороза, «Приєднання чи возз'єднання?» М. Брайчевського та ін. Однак численні арешти української інтелігенції не знищили протести дисидентів. Навпаки більш активними стали не тільки заклики до української незалежності, а й компрометація радянської символіки та популяризація національної, пошкодження портретів, бюстів членів більшовицької партії, агітаційно-пропагандистських стендів, заклики до людей, щоб не брали участь в комуністичних мітингах, демонстраціях, виборах. У 1967 р. співробітники КДБ спостерігали за розповсюдженням близько 500 листівок (у деяких випадках до 1 000 примірників) «націоналістичного» змісту серед студентської молоді [18, с. 19]. Метою цієї інформаційної кампанії було організувати Український національний фронт, боротися за громадянські права, свободу думки і творчості, відродження національної духовності та культури.

Дисидентські комунікації відображають методи інформаційної боротьби між українськими дисидентами та працівниками КДБ. Для протистояння автори самвидаву вступали в дискусії з владою, посилаючись на марксистсько-ленінську ідеологію, що відповідало

їхньому світогляду і масової аудиторії читачів. Саме тому в публіцистиці дисидентів часто зустрічаються посилання на Конституцію СРСР, друковані праці В. Леніна, К. Маркса і Ф. Енгельса. Активно використовували цитування офіційних документів, історичні приклади з метою поширення ідей національного відродження та самостійності України [23; 69; 159].

На відміну від громадських дисидентських течій, національні рухи були більш розвинуті. Їх спільне завдання полягало в боротьбі за реальну, а не декларативну незалежність або рівноправність, викорінення будь-яких форм національної дискримінації. Проте впливали на розвиток дисидентського руху як репресії, так і каяття провідних ідейних лідерів, зокрема І. Драча, І. Дзюби та ін. [399, с.418].

Роль людини як медіа та проблеми розширення кола одержувачів альтернативної інформації є однією з провідних у соціальних комунікаціях. Розглянемо відомі в 1960–1970-ті рр. тексти наступних авторів: В. Чорновола, І. Дзюби, М. Брайчевського.

У другій половині 1965 р. команда Л. Брежнєва, яка прийшла до керівництва, розуміла небезпеку національних рухів. Тому починалися масові арешти інтелігенції. Знаковою подією стала прем'єра фільму «Тіні забутих предків» С. Параджанова, під час якої вступне слово І. Дзюби, який оголосив про масові арешти інтелігенції, і звернення В. Чорновола та В. Стуса до зали: «Хто проти диктатури – устаньте!» дуже вплинули на подальший розвиток історії України [301, с. 38].

Після події в кінотеатрі «Україна» В. Чорновола звільнили з газети «Молода гвардія», І. Дзюбу – з видавництва «Молодь», В. Стуса – з аспірантури. Письменників, журналістів, художників контролювали та приймали рішення про їх звільнення на партзборах спілок, відраховували студентів. У 1966 р. І. Дзюба написав памфлет «Інтернаціоналізм чи русифікація?» та відправив його першому секретареві ЦК компартії України П. Шелесту та голові уряду УРСР В. Щербицькому, російський переклад твору – керівництву КПРС. Ця брошура стала провідною в українському самвидаві, також була передрукована тамвидавом, самвидавами інших республік. У лютому 1968 р. памфлет був опублікований у журналі «Сучасність». Його було перекладено англійською, російською, китайською, французькою та італійською мовами [69].

«Інтернаціоналізм чи русифікацію?» вважали антирадянським твором, за його поширення, зберігання або читання люди піддавалися репресіям з боку влади. І. Дзюба був виключений зі Спілки письменників України, втратив роботу, а у 1972 р. був ув'язнений на 18 місяців. Крім того, в офіційній пресі була організована серія критичних матеріалів на твори І. Дзюби, зокрема в сатиричному журналі «Перець» [478, с. 3].

І. Дзюба у своєму творі торкається питань становища націй і народів СРСР, їх декларативного формального суверенітету, питань насильницького насадження російської культури та мови. І. Дзюбу більш за все цікавили проблеми українського народу, він описує своє бачення процесу українізації та наслідки його згорнення, становище української національної культури у 1960-ті рр. У творі він користався працями класиків марксизму-ленінізму, які були в основі офіційної ідеології, посилався на праці К. Маркса, В. Леніна, доповідь Й. Сталіна на XVI з'їзді ВКП(б), цитував М. Горького, А. Луначарського, також акцентував увагу на працях А. Грамші, О. Брауна. Були використані такі джерела, як стенограми партійних з'їздів доби «українізації», постанови офіційної влади, праці тодішніх керівників і партійних лідерів, статистику.

Одним із засобів висвітлення питання «Інтернаціоналізм чи русифікація?» у І. Дзюби є протиставлення теоретичних та ідеологічних аргументів, проголошених лозунгів та закликів і реальної дійсності. Наприклад, у розділі «Майбутнє націй: нації за комунізму» автор використовує ідеологічну основу марксизму-ленінізму з національного питання. І. Дзюба розкриває позицію К. Маркса на національне питання, а саме ті ідеї про майбутнє безнаціональне суспільство, яке називав «казарменим комунізмом». І. Дзюба посилався на праці В. Леніна, а саме на такі його думки: по-перше, боротьба «проти русифікаторства, проти великоруського шовінізму і великодержавництва, тобто, по суті, проти асиміляторства», по-друге, на його позицію стосовно того, що «в інтересах комунізму – найбільший розвиток націй, а не їхнє згортання і асиміляція». [69]. Також наводиться цитата з доповіді Сталіна на XVI з'їзді ВКП(б), в якій він засуджує позицію «соціал-шовініста» К. Каутського, проголошуючи ленінські ідеї. І. Дзюба зробив висновок, що лідери комуністичної партії вважали недопустимим злиття всіх націй в одну, їх асиміляцію, нав'язування різним народам

якоїсь однієї мови і культури. На його думку, перед суспільством повинно стояти завдання «їхнього всебічного розвитку, особливо розвитку раніше пригнічених і неповноправних націй» [69]. Автор називає «хамством і мародерством в національній справі» поведінку працівників правлячого партійного апарату. Він критикує поглинання однією нацією інших, насадженням культури і мови однієї нації.

I. Дзюба розглядав у праці два види асиміляції: перший, коли всі народи світу об'єднуються у «вселюдство», другий – «поглинення однією нацією інших, асиміляцією кількох націй на базі однієї національної культури» [69]. Саме другий вид асиміляції, що автор називає тотальною колоніалізмом, є «глибокою історичною несправедливістю щодо асимільованих націй», зокрема по відношенню до України. Таким чином, I. Дзюба не відкидав самої ідеї комунізму та інтернаціоналізму, але він виступав проти асиміляції націй [69].

Памфлет «Інтернаціоналізм чи русифікація?» мав наступну структуру: лист до Першого секретаря КПУ, власне розділ «Інтернаціоналізм чи русифікація?», та 14 підрозділів: I. Можливість помилок і припустимість критики в національній справі; II. Важливість і місце національного питання; III. Сили, що підготували ревізію ленінської національної політики; IV. Майбутнє націй: нації за комунізму; V. Національне почуття, національна свідомість, національні обов'язки; VI. Про соціалістичні республіки та форми їхнього співробітництва; VII. Пугало «українського буржуазного націоналізму» і реальність російського великодержавного шовінізму як головної небезпеки в національному будівництві СРСР; VIII. Рівність фактична і рівність формальна; IX. Українізація та її розгром; X. Русифікація і механізм русифікації; XI. Русифікація інших народів та денационалізація суперечать інтересам самого російського народу; XII. Розрив між теорією і практикою; плутання слідів свідомо фальшивою фразеологією; XIII. Національне питання є водночас і питанням соціальним, питанням всесвітньо-історичним; XIV. Уряд УРСР як речник національної цілості: його відповідальність за націю.

Лист до секретаря КПУ П. Шелеста написано аргументовано, автор підіймав питання про репресії інтелігенції, мовну політику, використовував аргументи, посилаючись на архівні джерела, офіційні документи партії. Переконливість, сміливість авторського стилю

поєднується з образом автора як радянської людини. Виражений авторський підхід можна побачити наприкінці тексту листа, де він використовує формулу-повтор «Я твердо переконаний», наприклад, у реченнях: «Я особисто глибоко переконаний, що сьогодні українець, відданий справі комуністичного будівництва, має всі підстави бути неспокійним за долю своєї національності, а раз так – ніхто в світі не в силі заборонити йому про це говорити. Я глибоко переконаний, що ця тривога, якою переймається дедалі ширше коло української молоді[...] Я глибоко переконаний, що для справи будівництва комунізму, для майбутнього комуністичного суспільства, для долі світового комуністичного руху сьогодні важко знайти щось корисніше й необхідніше, як відновлення ленінської політики, бо йдеться про долю цілих націй» [69]. Тут передається основна ідея І. Дзюби. У результаті контент-аналізу було виявлено, що такі слова, як «український», «національний», було використано частіше, ніж загальноживані слова, що часто зустрічаються в офіційній республіканській пресі. А саме: український – 711, національний – 545, інтернаціональний – 76, радянський – 78 (Див. Додаток А). Стилїстика та лексика автора не вписувалася в норми радянської публіцистики, а його тези про національну політику та ідентичність народів – в радянську ідеологію.

Для того щоб повернутися до роботи та уникнути переслідувань у 1970-ті рр., І. Дзюба відмовився від дисидентської праці [435, с.128].

«Лихо з розуму: портрети двадцяти „злочинців”» В. Чорновола – це перший дисидентський український документальний збірник, складений у 1967 р., присвячений репресованим представникам української інтелігенції. У ньому зібрані матеріали про перші масові арешти 1965–1966 рр.: біографічні довідки про 20 політв'язнів, їхні листи, звернення, літературні та художні твори. Крім того, В. Чорновіл включив до збірника списки Мордовських таборів – учасників боротьби за самостійність України 1942–1954 рр., а також українців, засуджених за релігійні переконання. У там видаві в 1968 р. вийшло англійське видання, а в 1974 – французьке, вони зробили відомими українських інакодумців. За цю книжку В. Чорновола було заарештовано в серпні 1967 р. за звинуваченням у «поширенні клеветницьких вигадок, які паплюжать радянський державний і суспільний лад» за ст. 187-1, ч. 1 КК УРСР. За цей

збірник у 1968 р. він отримав міжнародну журналістську премію у Великобританії [301, с. 40]. Книга розповсюджувалася за допомогою закордонних видавництв та представниками діаспори, мала великі накладі. Збірник матеріалів мав інформативний характер. В.Чорновіл опублікував біографії в'язнів, зразки творів, за які вони були засуджені, їх листи з таборів, які відображають умови побуту та переживання тогочасних політичних в'язнів. Зокрема, біографії Я.Геврича, І. Геля, І. Герети, Б. та М. Горинів, П. Заливахи, М. Зваричевської, Д. Іваценка, С. Караванського, Є. Кузнєцової, О. Мартиненка, М. Масютка, Я. Менкуш, В. Мороза, М. Озерного, М. Осадчого, І. Русина, М. Чубатого, А. Шевчука отримали розголосу. Також до збірки було вміщено виступ І. Дзюби 29 вересня 1966 р. у Бабиному Яру. В.Чорновіл акцентував увагу на умовах перебування в таборах українських політв'язнів та порушенні прав людини. Він зобразив представників творчої інтелігенції, розвінчуючи стереотип «буржуазних націоналістів», про яких негативно інформувала офіційна преса. Документи про політв'язнів подані у формі листів, що були адресовані до офіційних радянських установ. Він ставив за мету показати реальні репресії. Доводив порушення суддів під час судових засідань у справах дисидентів, при цьому будував свої аргументи на засадах марксизму-ленінізму [302, с.364].

На думку В. Чорновола, що відображена у збірці, з метою придушення громадської активності, соціальної критики та інакодумства в радянське законодавство було запроваджено ст. 62 Кримінального кодексу УРСР – розділ «Особливо небезпечні державні злочинці», за якою були засуджені жертви першої хвилі репресій проти шістдесятників у 1965–1966 рр. На його переконання, ця стаття була позаконституційною, тому що повністю знищувала гарантовані громадянам Конституцією СРСР права і свободи.

Згідно з Конституцією СРСР громадяни мали право критикувати тогочасну радянську національну політику, але за Кримінальним кодексом УРСР такі люди піддавалися репресіям, засланням у табори суворого режиму. Ця стаття була спрямована на залякування суспільства й викликала у людей страх. Про протиправні дії радянської влади по відношенню до громадян інформували в західній пресі, у якій писалося, що в СРСР можна бути засудженим

на підставі Кримінального кодексу за проповідування й висловлювання вчення ідеолога Радянського Союзу В. Леніна [302, с. 834].

Публікація збірника «Лихо з розуму: портрети двадцяти „злочинців”» В. Чорновола стала доказом порушень прав людини в СРСР, світові організації публічно порушували цю проблему, внаслідок чого почали звільняти з концентраційних радянських таборів та психіатрії дисидентів. За обміном на агентів КДБ за кордон виїхали В. Буковський, Д. Шумук, Л. Плющ, П. Григоренко, В. Мороз.

Цю працю В. Чорновола називають суто журналістською. Виданий збірник мав 336 сторінок. Крім написаних невеликих за обсягом нарисів, автор додає фотопортрети, фоторепродукції картин репресованих художників, поезії, прозу, статті, листи, виступи під час суду героїв збірки, бібліографічні покажчики текстів. Авторський стиль В. Чорновола яскраво виражений у передмові «Від укладача». Автор на початку тексту формулює проблему – репресії української інтелігенції, при цьому описує культурне життя УРСР, зокрема публікації в офіційній пресі про українських митців, театральні прем'єри на твори українських письменників, зокрема М. Стельмаха «Правда і кривда». Потім подає портрет українського репресованого: «...засуджений Н. на день арешту мав 28-30 років, він виходець із селянської або робітничої родини, відмінно закінчив середню школу, поступив у вуз (дехто – після армії), де був активним учасником наукових гуртків; як кращий студент одержав добре призначення, писав дисертацію (або й захистив її), публікувався в періодиці (або й видав книжку). Якщо навіть мав технічний фах, цікавився літературою і мистецтвом, вболівав за стан рідної мови й культури. Ще не одружений або ж одружився незадовго до арешту і має малу дитину» [302, с. 367]. Потім автор пише про кожного політв'язня коментар: при яких умовах був заарештований, чим займався, у чому була особиста трагедія. Кожного зі своїх героїв описував як порядну, інтелігентну, талановиту людину творчої, гуманітарної, технічної професії. Часто використовував протиставлення, контрасти, зокрема: «Помалу поповзла чутка, що близько тридцяти викладачів вузів, художників, науковців раптом перебралися із-за кафедр, письмових столів, з лабораторій в помешкання з подвійними ґратами на вікнах» [302, с. 364]. За допомогою іронії та публіцистичної типізації В. Чорновіл створив образ українського дисидента та політв'язня.

У результаті контент-аналізу праці В. Чорновола «Лихо з розуму: портрети двадцяти злочинців» виявлені найчастіше вживані слова: український – 312, національний – 156, інтернаціональний – 14, радянський – 150 (Див. Додаток А).

У 1966 р. М. Брайчевський написав трактат «Приєднання чи возз'єднання? (Критичні замітки з приводу однієї концепції)», де проаналізував події національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького та Переяславської ради. Праця була популярною в самвидаві, а в інформаційних записках КДБ зазначали, що її вилучали у представників української інтелігенції [451, с. 135].

За допомогою полеміки та критики спростував «Тези до 300-річчя возз'єднання України з Росією», зокрема, низку міфів радянської історіографії. Офіційні часописи відмовилися друкувати цю роботу. Твір спочатку поширювався самвидавом, а в 1972 р. вийшов брошурою в Канаді. Автор висвітлював історико-культурні взаємини України і Росії, акцентував увагу на деяких маловивчених аспектах розвитку двох східнослов'янських народів. У творі показано тенденційність радянської концепції, що заперечувала самостійність історичного розвитку українського народу. У 1968 р. за цей матеріал й за підпис під протестним зверненням інтелігенції до керівництва СРСР («Лист 139-и») вченого звільнили з роботи [424, с. 171]. КДБ вимагав від М. Брайчевського публічного «каяття», коли він не пішов на це, його звільнили з наукової посади та більше не давали працювати за фахом, понад десятиліття не друкували, забороняли посилатися на його праці, не допускали на наукові конференції. На початку 1960-х рр. він став відомим у колах освіченої інтелігенції своїми лекціями з історії України, які читав у Клубі творчої молоді «Сучасник».

Основна тема трактату «Приєднання чи возз'єднання? (Критичні замітки з приводу однієї концепції)» – дискусія про висвітлення і, зокрема, про оцінку подій середини та другої половини XVII ст., між 1654 та 1667 рр., пов'язаних із завершенням національно-визвольної війни українського народу проти Польщі і переходом України під протекторат Росії. Він починає матеріал гострою критикою: «В історичній українській науці особливо прикрі перекручення мали місце після 1947 р., коли головний колектив істориків радянської України – Інституту історії АН УРСР – був безпідставно

звинувачений у буржуазному націоналізмі, а в наукових закладах утворилася ненормальна обстановка диктату малокомпетентних осіб» [23, с. 490].

М. Брайчевський доводив, що й з філологічної, й з історичної точок зору термін «возз'єднання» між Україною та Росією є «абсолютною нісенітницею» і «елементарним невіглаством»: «Але „возз'єднувати” Україну з Росією неможливо, якщо визнавати існування українського і російського народів як окремих етнічних частин східного слов'янства. Тож не випадково, навіть говорячи про створення Радянського Союзу, ми вживаємо термін «об'єднання України і Росії» [23, с. 495]. Автор виступав проти використання офіційної термінології і оцінки радянською історіографією Переяславського акту. Цінність праці полягає в тому, що в ній М. Брайчевський зробив низку загальних методологічних висновків, важливих для концептуально нового розуміння подій і явищ Визвольної війни та українсько-російських відносин. Дослідник розглядає принцип прогресивності національно-визвольної боротьби, шкідливість для України теорії російського «месіанізму», розвиток буржуазних тенденцій в Україні у середині XVII ст., негативні наслідки в політичній, економічній, культурній та сфері міжнародних відносин, які мав для України переяславсько-московський договір 1654 р. Автор характеризував його як «союз коня і вершника, в якому Росія відігравала роль останнього» [23, с. 509]. Він трактував українську історію середини XVII ст. з державницьких позицій, протиставляючи Українську державу Російській, що вже само по собі було неприпустимим з точки зору радянської ідеології, суперечило тезі про «єдність братніх народів». Більше уваги автор приділяв Андрусівському договору, підписаному в січні 1667 р. між Росією і Річчю Посполитою про перемир'я. М. Брайчевський назвав його «актом загарбання лівобережних земель України російським царизмом і виявом колоніалістських тенденцій» [23, с. 514]. Науковець рішуче спростував такий порядок речей, при якому всі явища, події і постаті української історії оцінювалися виключно з точки зору їх лояльності щодо Росії. Також він у своєму історичному дослідженні критикував концепцію Визвольної війни, висловив ідеї, які згодом були розвинуті в його наступній праці «Конспект історії України». Наприкінці твору він наводить п'ять пунктів, що підсумовують історичне значення Переяславської ради. По-перше,

виокремлює феодалізацію та повне кріпосництво під протекторатом Росії, по-друге, «на середину XVII ст. Україна була країною, в якій буржуазні елементи виступали досить рельєфно і починали відігравати роль головного фактора в історичному розвитку. Ці елементи логікою нового порядку були штучно задушені», – ця теза теж викликала негативне ставлення домінантної системи. По-третє, підкреслював, що політична автономія України була ліквідована повністю в другій половині XVIII ст. По-четверте, стверджував, що колись грамотне населення України перетворилося на неписьменне та провінційне на початку XIX ст. По-п'яте, акцентував на всіх указах Росії, що забороняли розвиток української мови. Також матеріал підкріпив історіографічним показником зі 114 позицій [23, с. 528]. Таким чином, М. Брайчевський змінював смисли в історичному аспекті, що підривало ідеологію Радянського Союзу по відношенню до України.

У результаті контент-аналізу було виявлено частоту використання слів: «український» – 285, «національний» – 41, «інтернаціональний» – не виявлено, «радянський» – 22 (Див. Додаток А).

Отже, провідні публіцисти І. Дзюба, В. Чорновіл та М. Брайчевський, що заклали ідейний ґрунт в українській дисидентській рух, користалися офіційними доктринами, документами, законами, відкритими архівними матеріалами, позиціонували себе радянськими людьми, проте змінювали зміст відкритої інформації, надаючи їй іноді протилежного значення.

Три основоположні роботи («Інтернаціоналізм чи русифікація?») І. Дзюби, «Лихо з розуму: портрети двадцяти „злочинців”» В. Чорновола, «Приєднання чи возз'єднання? (Критичні замітки з приводу однієї концепції)» М. Брайчевського) українського самвидаву є публіцистичними. Крім інформаційної, вони виконують просвітницьку функцію, надаючи нових знань з історії, філософії, радянського законодавства, художньої літератури, мистецтва тощо. Причому їх інтерпретація життя радянського суспільства розходиться з офіційною партійною позицією. Це виражається в текстах за допомогою емоційно забарвленої лексики, системи аргументів, особливості концепцій творів, а також новим смисловим наповненням, які суперечили загальноприйнятим нормам у домінантній державі та контенту офіційних партійних ЗМІ. Також дисидентські комунікації посилювали опір протестної групи

інтелігенції офіційній владі. За допомогою альтернативних каналів дисиденти поступово реалізовували рефреймінг у громадській свідомості.

Висновки до розділу 1

Дисидентські комунікації досліджуються науковцями з історії, літературознавства, філософії, політології, соціології, психології, суспільствознавства, культурології, журналістикознавства, зокрема в контексті дисидентського руху, протестів, державних політичних режимів, ідеологій, соціокультурного життя суспільства. Наприклад, з історичної ретроспективи відбувається розгляд інакодумства як соціокультурного явища, вивчається роль інформації та смислу в закритому типі суспільства. Літературознавці розглядають самвидав та документальну прозу дисидентів, журналістикознавці – специфіку каналів поширення інформації, особливості публіцистики тощо.

Проте існує необхідність розглянути альтернативні канали інформації з точки зору соціальних комунікацій. Тому нами було сформульовано поняття «дисидентські комунікації» як соціальні комунікації, що мають інструментарій, способи, засоби, принципи та методи поширення альтернативних або заборонених офіційною владою інформації, знань та ідей за допомогою альтернативних, конспіративних каналів. Тобто вони були заборонені в закритому типі суспільства, являли собою альтернативний контент офіційним ЗМІ, замовчувану інформацію, нові знання та контрсмисли.

Дисидентські комунікації поширювали альтернативні знання про соціальну реальність, альтернативні смисли та цінності. До особливостей дисидентських комунікацій можна віднести:

1. Альтернативні канали інформації: самвидав, тамвидав, трансляцію інформації дисидентів на заборонених в СРСР радіостанціях, протестні документи з переліком прізвищ підписантів, листівки масовим тиражем, написи на будівлях, «кухонні розмови», заборонені творчі гурти, неофіційно організовані дискусії, культурні та інформаційні акції.

2. За контентом у дисидентських комунікаціях використовувалися контрсмисли, контраргументи, рефреймінг, евфемізми, символи. Тобто дисиденти в іншому аспекті тлумачили

історичні факти, офіційні документи, комуністичну ідеологію, іноді надаючи протилежного смислу.

3. За формою подачі інформації, крім художніх чи мистецьких творів, обиралися художньо-публіцистичні, рідше – інформаційні чи аналітичні жанри журналістики.

4. За авторством: анонімність автора або оприлюднення імені автора та інших згодних з ним підписантів.

5. За періодичністю: нечітка періодичність виходу інформаційного продукту; стихійне розповсюдження або трансляція дисидентських комунікацій.

6. За аудиторією: не окреслені кількісно-якісні показники масової аудиторії, а звідси висновок, що друк накладів відбувався неконтрольовано, окремо від автора.

РОЗДІЛ 2. АЛЬТЕРНАТИВНІ КАНАЛИ КОМУНІКАЦІЙ В УКРАЇНІ (1960-ті – ПОЧАТОК 1990-х рр.)

2.1. Специфіка альтернативних джерел інформації в Україні (самвидав, радіо, «кухонні розмови»)

У 1960-х – на початку 1990-х рр. в Україні набуло популярності поширення дисидентських комунікацій як альтернативи радянським засобам масової інформації та пропаганди. Кожне десятиліття відрізняється використанням каналів передачі альтернативної інформації: з часів «хрущовської відлиги» з 1956 р. (XX з'їзді КПРС) до приходу до влади Л. Брежнєва в 1964 р., який знаменувався «брежнєвським застоєм», та до січневого Пленуму ЦК КПРС 1987 р., початку «перебудови» М. Горбачова. «Комуністична влада була симулянтом, за Ж. Бодрійаром, з якого виходили всі акції, спрямовані на лімітацію свободи особистості. Тоталітарна система й симулювала штучні – ритуальні-карнавальні передусім – реальності, за допомогою яких влада досягла „нарощення” в суспільній свідомості ідеологем, стереотипів та інших фантомів тоталітарної свідомості» [252, с. 9].

У період «хрущовської відлиги» поширювалися самвидавом заборонені художня література, альманахи, трактати, окремі статті. Дисиденти намагалися встановити зворотній зв'язок з офіційною владою, вийти на рівень діалогу, а потім й дискусії, ламаючи односпрямований вектор «офіційні ЗМІ – масова аудиторія». Специфіка самвидаву в цей період полягала в тому, що тексти українського самвидаву розповсюджувалися через особисті канали, тобто за допомогою знайомих, родичів, друзів. Таким чином утворювалися групи людей за схожими інтересами, поглядами, цінностями, які не поділяли офіційну ідеологію. Тому в 1960-ті рр. дисидентські комунікації мали груповий характер, передавалися та функціонували від однієї групи до іншої по областях як усередині УРСР, так і серед республік СРСР, за кордоном.

Дисиденти поширювали нові знання та смисли, що суперечили офіційній картині світу, партійній ідеології. Якщо в 1960-ті рр. радянське суспільство не знало про альтернативні джерела інформації, то в 1970-ті рр. дізналося про західний спосіб життя, який

оцінювало позитивно, а в 1980-ті рр. вже циркулювала інформація про негативні та позитивні сторони як СРСР, так і закордонних держав [187, с. 391].

Українська нелегальна преса, яка не мала чіткої періодичності, розповсюджувалася стихійно і повідомляла українській громадськості на території УРСР і за кордоном про порушення прав людини в Радянському Союзі, створення національно-визвольного та правозахисного руху, репресії творчої і наукової інтелігенції тощо. У зв'язку з ліквідацією творчих клубів, гуртків, хорів люди почали збиратися на «кухнях». Активно проходила діяльність тамвидаву, зв'язок з офіційною закордонною пресою та інформаційними агенціями. На думку Г. Почепцова, в Радянському Союзі запустили контркультуру, щоб уникнути контрполітики: «Люди є носіями ідей, тому люди і виступають у ролі медіа. Тільки інформаційні технології дозволяють розширити коло одержувачів цієї інформації, а джерело в будь-якому випадку складається з однієї людини: і коли ми маємо справу з усним спілкуванням (кухня, як приклад), і коли спілкування стає масовим» [187, с. 392].

У 1969 р. дисиденти почали готувати самвидавний часопис «Український вісник», адже на цей час виходив російський журнал «Хроника текущих событий», який також мав новини про українських політв'язнів. «Український вісник» поширювався конспіративно з допомогою окремої групи людей, що також входили до справи КДБ «Блок».

Важливо було знищувати оригінали тексти після передруку текстів на машинці. Сигнальний номер друкувався на цигарковому папері. А. Пашко в нашому інтерв'ю зазначала, що матеріали «Українського вісника» вона проносила в рукаві. Потім тексти до журналу передруковувала на папір Л. Шереметьєва. Аркуші фотографував Я. Кендзьор та плівку передавали за кордон [303, с. 16]. Збиранням інформації та поширенням «Українського вісника» займався М. Плахотнюк [303, с. 43]. Він конспіративно передавав всю зібрану інформацію до Львова з Києва: «... я кілька разів відвідав Львів під різними приводами: то вертаючись із Карпат, проносивши той чи інший матеріал протягом десяти днів насподі в наплічнику, то з Києва повіз своїх друзів-студентів політехнічного інституту до Львова на екскурсію» [181, с. 254]. І. Сук готував матеріали до «Українського вісника» з Донецька. У Києві збирали та поширювали

самвидав В. Овсієнко, В. Лісовий, Є. Пронюк, зокрема серед працівників та студентів провідних київських вишів. Є. Пронюк та В. Овсієнко відтворювали тексти фотоспособом та передавали плівки іншим. Н. Світлична збирала інформацію про репресованих дисидентів для «Українського вісника» та інших поширювачів. С. Кириченко та В. Лісова передавали правозахисні статті, листи та інші матеріали В. Лісового і Ю. Бадзя до Прибалтики, Німеччини та США, Москви [409, с. 245]. У доповідній записці КДБ за 16 липня 1971 р. під грифом «цілком таємно» зазначено, що часопис готувала, виготовляла та розповсюджувала мережа кореспондентів. При цьому редагування, розмножування та тиражування проводилося конспіративно. У справі, зокрема, фігурували: І. Світличний, Б. Горинь, (виготовлення та розповсюдження журналу), З. Франко, І. Дзюба, Є. Сверстюк, І. Русин, В. Кукса, І. Гончар, Д. Шумук, О. Заливаха, Н. Строката (Одеса), І. Герета (Тернопіль) (розповсюдження журналу), З. Антонюк, Л. Шереметьєва (виготовлення журналу), Ю. Шелест, М. Плахотнюк (збір інформацію), О. Сергієнко, І. Гель (створення текстів), В. Стус (створення текстів (поезій), розповсюдження журналу). В. Чорновола – редактора видання – звинувачували у зв'язках з представниками закордонних націоналістичних та буржуазних організацій. Як організатори «квартирників» в інформаційних записках КДБ були зафіксовані М. Осадчий, І. Калинець, Г. Чубай, В. Лісовий [379, с. 92].

На прикладі «Українського вісника» можна розглянути канали збору та поширення альтернативної інформації, зокрема участь у цьому фігурантів справи «Блок». В. Чорновіл був засновником та головним редактором: «Фактично журнал робив я один. Я був і автором, і редактором, і коректором, і друкарем» [303, с. 35]. Авторські матеріали, за винятком творів В. Мороза, друкувалися без узгодження з авторами.

Зі Львова часопис передавався до Києва, Одеси, Дніпропетровська і т. д. Г. Коцурова перевозила фотоплівки із змістом журналу до Праги, потім переправляла до Мюнхена, звідти журнал доставляли до Франції, США. За організаційну роботу відповідала О. Антонів зі Львова. Н. Строката збирала повідомлення з Одещини, їй передавався примірник для відтворювання, тиражування, розповсюдження часопису в регіоні. Інформацію з Києва готувала Н. Світлична, також допомагав у підготовці перших

двох номерів В. Мороз, М. Плахотнюк, О. Мешко й В. Драбата збирали матеріали від киян. Він також поширював журнал за межі Києва – у Закарпаття, Вінницьку область, у Конотоп з допомогою О. Терелі. Передруковували видання Л. Шереметьєва, О. Яновська. Розповсюджував журнал у Києві у фотокопіях Г. Веремійчик. Списки політв'язнів для рубрик «Українські політв'язні по тюрмах і таборах», «Хроніка» збирали та формували Ю. Шухевич і В. Стус [414, с. 5–8].

За кордон часопис передавали З. Антонюк, М. Плахотнюк, Я. Кендзьор, сестра В. Чорновола Валентина Чорновіл, яка вважає: «Журнал у підпільних умовах було важко робити, а тому викликає подив, як редакторів вдавалося відредагувати матеріали, об'єднати їх у рубрики, подати коментарі, зауваження, висновки, а то й цілі статті» [303, с. 15]. За кордоном перші чотири номери та шостий надрукувало видавництво «Смолоскип». П'ятий номер не потрапив до «Смолоскипу», тому в там видаві також не поширювався. Проте інформація про його зміст передавалася через видавництво «УЦІС» у Лондоні 1971 р., а також по «Радіо Свобода». Однак усі канали вже не можна встановити, адже копіювання, фотографування, тиражування та розповсюдження відбувалися стихійно. Шостий номер 1972 р. після арешту головного редактора «Українського вісника» В. Чорновола доробили, тиражували, розповсюджували та передавали за кордон А. Пашко, М. Косів та Я. Кендзьор з метою поінформувати про масові арешти 12 січня 1972 р., зокрема В. Чорновола, Є. Сверстюка, І. Світличного, І. Дзюби, а також довести, що В. Чорновіл не причетний до діяльності «Українського вісника». Адже журнал продовжив вихід іншими проектами з такою ж назвою. Зокрема, до однієї редакції входили В. Лісовий, В. Овсієнко, Є. Пронюк, до іншої – В. Шевченко, О. Шевченко, С. Хмара.

Як зазначала під час нашого інтерв'ю Р. Довгань, серед представників української інтелігенції, що брали активну участь у дисидентських комунікаціях, були поети, письменники, журналісти, викладачі, психологи, філологи, мистецтвознавці, художники, історики, філософи [472, с. 95]. Крім того, серед аудиторії самвидаву та інших джерел альтернативної інформації можна виокремити студентів та молодих науковців.

У львівському клубі творчої молоді «Пролісок» розповсюджувалися самвидавні тексти. Членами клубу були М. Горинь, Б. Горинь І. Гель, М. Осадчий, С. Шабатура, І. Калинець, І. Стасів-Калинець та ін. Дисидентські комунікації відбувалися в певному колі людей [472, с. 39].

В Одесі альтернативну інформацію поширював В. Барладяну-Бирладник. Передавав тексти через Н. Строкату-Караванську. В. Барсуківський й О. Різников передруковували та розповсюджували праці І. Дзюби, С. Караванського, В. Мороза, В. Чорновола, матеріали «Українського вісника», листівки, в яких критикували КПРС [219, с. 70].

Самвидав, що передавався в 1960–1990-х рр. за кордон, мав декілька каналів. Найбільшу кількість самвидавних матеріалів від українських дисидентів та політв'язнів було передано за кордон через Москву. Часто представники української інтелігенції зупинялися у Л. Танюка, підтримували зв'язок з генералом П. Григоренком. Також процесу передачі за кордон альтернативної інформації сприяли російські дисиденти Л. Алексеєва та Л. Богораз. Крім провідних публіцистичних текстів, постулатів, фейлетонів, збірок, журналу «Український вісник» передавали й документи (відкриті листи, заяви, листи до рідних).

Майже всі числа «Українського вісника» першого періоду виходу 1969–1972 рр. передавала за кордон студентка з Чехословаччини Г. Коцурова. Своєю чергою, Ю. Бача та П. Мурашко ввозили в УРСР альтернативні тексти на фотоплівках або у мікрофільмах. Також самвидав передавали до Німеччини (Мюнхен), Великобританії (Лондон), США (Нью-Йорк) [17, с. 72–74].

Г. Коцурова була фігурантом справи «Блок» КДБ, її було заарештовано в 1972 р. та проведено інформаційну кампанію з оприлюдненням її свідчень [414, с. 5–8].

Редакція видавництва «Смолоскип», яке знаходилося в США (Балтимор), мала мережу інформаторів в УРСР, зокрема через О. Зінкевича і Н. Світличну. Також до видавництва привозили самвидавні тексти студенти з Торонто Б. Колос та з Вашингтона Ю. Саєвич. П. Фединський готував в «Смолоскипі» студентів-зв'язкових, які отримували навички конспірації під час передачі та збереження альтернативної інформації, поведінки під час допитів. Вони знали українську мову та особливості діяльності дисидентів [87].

Також В. Васильківський з Одеси перевозив альтернативні матеріали до Болгарії, а звіди передавали до США О. Сливинський та П. Фединський. Як турист з США Н. Волиняк зустрічалася з В. Чорноволом для передачі самвидаву. Крім того, у Києві проводилися курси української мови для укомуністів з інших країн, тому їм у багаж віддавали непідцензурні матеріали та плівки. А В. Яременко як викладач журналістики перевозив самвидав, коли їздив зі студентами практику в Братиславу [472, с. 124].

У другій половині 1980-х рр. українські дисиденти мали зв'язки з чеськими, польськими, прибалтійськими дисидентами, проте функціонування дисидентських комунікацій в тих країнах відбувалося за інших умов.

Серед чеських дисидентів відомим був драматург і політик В. Гавел. У вересні 1981 р. він брав участь в організації «Польсько-Чеської солідарності» (ПЧСС), метою якої був обмін підпільними виданнями, які висвітлювали тему порушення прав людини. Вроцлав став польським центром ПЧСС, а Прага – чеським. Раз на місяць відбувався обмін матеріалами, які перевозилися в туристичних рюкзаках. У 1987 р. було створено «Коло прихильників Польсько-Чехословацької Солідарності». Ця організація виступала на захист політв'язнів. В. Гавел був автором декларацій ПЧСС, що виходили в інформаційних бюлетенях. Театральні вистави за творами В. Гавела, які виходили в європейських країнах, влаштовувалися не тільки для антикомуністичної агітації, а й з метою інформування публіки про політв'язнів. Твори драматургії абсурду В. Гавела були надруковані в чеському самвидаві, вони несли ідеї боротьби проти тоталітаризму. В. Гавел виступав як офіційний комунікатор в Європі під час постановок його творів, чого не могли собі дозволити російські або українські дисиденти [96, с. 15]. У Польщі зростання опозиційної активності в другій половині 1970-х рр. було пов'язане з кризовою ситуацією: різке зниження рівня життя і дискредитація офіційної влади. У цей час формуються студентський, селянський і робочий громадські рухи, були створені студентські комітети солідарності, комітети селянської самооборони і робочих Вільних профспілок. У 1970-х рр. вони організовувалися нелегально. Дисиденти використовували такі форми, як організація протестних листів, груп самоосвіти, дискусійних клубів і салонів [165, с. 11].

Самвидав у Литві з'явився пізніше, ніж в інших радянських республіках. У самвидаві були популярні журнали «Аушра», «Бог і батьківщина», «Вісник свободи», «Шлях правди» «Витязь» і «Варпас», які висвітлювали культурну, соціальну, релігійну тематику. У литовському самвидаві був створений збірник історичних документів і спогадів «Литовський архів». Католицький рух у Литві за допомогою самвидаву більше привертав увагу молоді, виступав за свободу віросповідання, дотримання радянської конституції і міжнародних договорів Радянського Союзу про права людини. У Латвії також був популярний самвидав. Крім того, на стінах будівель все частіше з'являлися написи антирадянського змісту, вивішувався національний прапор, зокрема в День поминання 18 листопада [2].

О. Спанатій виокремив п'ять напрямків поширення самвидавних матеріалів у 1960–1980-х рр., що передавалися та розповсюджувалися в західноєвропейських країнах та США: канадський, копенгагенський, московський, чехословацький, поодинокі випадки перевезень (спортсмени, іноземці та ін.) [239, с.123]. На його думку, самвидав передавався аудиторії за допомогою клубів творчої молоді, що були утворені в Києві, Львові, Одесі, Дніпрі, Харкові, Черкасах. Крім того, дослідник акцентує увагу на участі в розповсюдженні нелегальних текстів під час організації концертів хорів «Жайворонок» та «Гомін» [239, с. 123]. Також Б. Горинь під час інтерв'ю наголосив на важливій ролі клубу творчої молоді «Пролісок» у Львові, де була змога отримати нові передруки або передати читати іншим [472, с. 39].

Таким чином, у країнах Прибалтики, Польщі, Чехії використовувалися не тільки самвидав, написи на будівлях, а й виступи дисидентів (В. Гавел, П. Когоут та ін.), які мали право виїхати в інші країни і популяризувати альтернативні ідеї, заборонену в СРСР інформацію за допомогою офіційної комунікації. Зв'язки українських дисидентів з цими республіками укріпилися в 1980-х рр.

Керівництво країни з тоталітарним режимом СРСР прагнуло однорідних потоків інформації, щоб створити відчуття правди в суспільстві. У період «хрущовської відлиги» почали просочуватися відомості про права і свободи людини в країнах Заходу. Для блокування альтернативних джерел інформації керівництво СРСР

використовувало різні методи боротьби з дисидентами як у фізичній, так і в інформаційній площині.

«Дух національного відродження, оновлення естетичних форм, творчий експеримент та пізнання власної історії, культури, спротив офіційній системі пошанування видатних діячів літератури та мистецтва, самоосвіта та пізнання європейської та світової культури, особливо модерних філософсько-естетичних явищ і процесів – це передусім визначало зміст і характер київського Клубу Творчої Молоді, згодом львівського, дніпропетровського, одеського...» [251, с. 7]. До київського клубу входили А. Горська, В. Зарецький, І.Світличний, В. Чорновіл, В. Симоненко, І. Драч, І. Дзюба, Р.Корогодський, І. Жиленко, С. Тельнюк, В. Стус, усього близько ста постійних членів клубу.

З другої половини 1960-х рр. до 1987 р. у самвидаві розповсюджувалися антології дисидентського руху, звернення, заяви та інші документи. З середини 1960-х рр. матеріали самвидаву оформлювалися у вигляді петицій, звернень, скарг, протестів, прохань, повідомлень, заяв до офіційних інстанцій, адресованих до уряду, прокуратури, генерального секретаря КПРС та ін. Тут висвітлювалися питання прав політичних в'язнів, мови, культури, освіти, свобод громадян, національного відродження.

У цей період аудиторія, що прослуховувала ворожі «радіоголоси», зростала. Серед найвпливовіших альтернативних каналів інформації були «закордонні голоси», зокрема Радіо Вільна Європа/Радіо Свобода, «Голос Америки», радіо Ватикану, «Бі-Бі-Сі». Взагалі радянськими спецслужбами було зафіксовано 80 «ворожих» радіостанцій у середині 1950-х рр., що транслювали антирадянську пропаганду та піддавалися «глушінню» [209, с. 24].

У 1970-х рр., за даними КДБ, найактивніше контент «Українського вісника» передавало саме «Радіо Свобода» [209, с. 40]. Дисидентська тема мала попит серед слухацької аудиторії. Популярними на радіо були: «Інтернаціоналізм чи русифікація?» І.Дзюби, «Лист творчої молоді Дніпропетровська» (колектив авторів), «Собор у риштуванні» Є.Сверстюка, «Лихо з розуму: портрети двадцяти „злочинців”» В. Чорновола, часопис «Український вісник». Наклад «Українського вісника» неможливо підрахувати, тому що журнал розповсюджувався стихійно, найчастіше серед дисидентів, їх знайомих, матеріали розвозилися по різних

українських містах та селах. У той же час тексти часопису отримали більшу аудиторію за допомогою «Радіо Свобода», оскільки передавався повний зміст кожного числа журналу. Про це йдеться й у документі КДБ: «... усвідомлюючи антирадянський характер журналу, намагаються уникнути провалів під час його поширення і для цього вступили у змову з однодумцями з-за кордону, з допомогою яких доводять зміст «Вісника» через радіостанції, що ведуть ворожі трансляції на Радянський Союз» [209, с. 40].

Особливу популярність здобуло «Радіо Вільна Європа і Радіо Свобода», українська редакція якого сформувалася в 1954 р., переважно з емігрантів із Радянського Союзу. Свої передачі вони розпочинали та закінчували композицією «Ще не вмерла України...», робили повідомлення на заборонені теми про голодомор 1932–1933 рр., «про п'ять колосків», транслювали заборонені художні твори Ю.Клена, І. Багряного, Д. Гуменної [209, с. 16]. Крім того, збирали емігрантів, що проживали в Німеччині чи США, проводили прес-конференції та намагалися давати різноманітну інформацію та різні погляди. Радіо існувало за рахунок фінансування з боку ЦРУ «Амкомблїб», яке надходило до розвідувального управління за статтею щорічних асигнувань Конгресу. Формальний зв'язок зі спецслужбою США проіснував до 1973 р. [209, с. 18].

Для боротьби з іноземними радіостанціями радянська влада використовувала два шляхи: «глушіння» радіосигналів та контрпропаганду в ЗМІ. Для «глушіння» була використана система радіозахисту, що складалася з двох тисяч передавачів. В Україні інформація «ворожих» радіостанцій без перешкод передавалася на 20-40 хвилях у західних та південних областях, особливо легко можна було налаштувати потрібну хвилю в сільській місцевості. Крім того, були радянські радіостанції встановлення перешкод, відомі як РПП, наприклад, Броварський радіопередавальний центр у Київській області. Також «заглушували» «Радіо Свобода» та інші «ворожі голоси» за допомогою радіостанцій, які працювали на тих частотах чи близьких до них за умови більш потужного сигналу [209, с. 27].

Для того, щоб уникнути «глушіння» передач «Радіо Свобода», інженери запускали в ефір програми з 2-3-хвилинним запізненням або робили паузи між ними. Тому деякий час ефір транслювався без перешкод. Офіційно припинили «глушіння» радіостанцій в Радянському Союзі 19 грудня 1988 р.

Контрпропаганда велася в усіх офіційних ЗМІ, також над цим працював Комітет з радіомовлення і телебачення при Раді міністрів УРСР. На радянських радіостанціях збільшувалася кількість програм, особливо ранкових, завдання яких – робити більш цікаву та якісну інформацію. Часто ряснів викривальними статтями та карикатурами журнал «Перець» з кінця 1950-х рр. [477, с. 5]. У «Радянській Україні» в лютому 1957 р. з'явилася стаття-сповідь «Продажні душі» про буржуазних націоналістів, що працюють на «Радіо Свобода». У 1956 р. у статті «Кубло шпionів» газети «Вечірній Київ» автор посилається на «колишню співробітницю» радіоредакції «Радіо Свобода» Г. Олійник, яка наголошувала на залякуванні співробітниками емігрантів із таборів з метою отримання потрібної інформації для ефіру. Акцент робився на антирадянському змісті програм, неправдивому висвітленні інформації про життя за кордоном, зокрема у США. Також у 1973 р. виходять кінострічки про «Радіо Свобода», які називалися «Канкан в Англійському парку» та «Радіодиверсанти». Контрпропаганда здійснювалась через партійну, наукову літературу й вищу освіту. Зокрема, у Львові у 1988 р. вийшли «Методичні матеріали з проблем атеїстичної контрпропаганди», що було адресовано на допомогу пропагандистам й лекторам. Серед наукової літератури вирізняється праця М. Варцева «Буржуазно-націоналістична пропаганда на службі антикомунізму» (1974), що присвячена в тому числі й «радіоканалам ідеологічної диверсії»: «Голосу Америки», «Радіо Свобода», радіостанціям з Канади й Італії. Автор розкриває зв'язки радіоредакції з осередками українських емігрантів у Мюнхені, наголошує на їх «буржуазному націоналізмі», антирадянській пропаганді та «агентурній діяльності», за допомогою якої збирається інформація про Східну Європу, яка потім використовується західними кореспондентами, науковцями, офіційними особами [209, с. 33, 58].

Також на факультеті журналістики Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка М. Скуленко викладав курс «Критика теорії і практики буржуазної журналістики» [209, с. 34], під час якого критикував пропагандистські методи «Радіо Свобода».

Журналісти або диктори виходили в ефір «радіоголосів» під псевдонімами, щоб не бути репресованими в СРСР, боялися за родину та близьких, адже 21 лютого 1981 р. в Мюнхені був скоєний

теракт біля офісу редакції «Радіо Європа», унаслідок якого постраждало п'ятеро співробітників редакції [209, с. 36].

У 1960-х рр. матеріали з самвидаву були одним з джерел інформації на «Радіо Свобода». Адже в самвидаві відображалися події з усіх республік СРСР. З 1968 р. дослідницький відділ «Радіо Свобода» почав передруковувати, зберігати та видавати самвидавні матеріали. Дисидентська тема була популярною у слухацької аудиторії. Бюлетень самвидаву спочатку готувався для співробітників редакції, а згодом й за її межі. Із 1971 р. бюлетень самвидаву почав виходити під назвою «Матеріали самвидаву» і щороку мав по 40-50 випусків. Крім того, протягом 1970-х рр. «Радіо Свобода» видало 30 томів «Збірки документів самвидаву». Тобто дисидентські комунікації пов'язували кілька каналів передачі інформації, тому контент повторювався.

На початку 1970-х рр. масові петиційні кампанії змінилися на одиничні правозахисні протести. З боку влади в цей час було поширено використання пропагандистської інформаційної кампанії проти окремих українських дисидентів, зокрема В. Чорновола, І. Дзюби, І. Світличного в офіційній пресі та на телебаченні. За справою КДБ «Блок» інтенсивно вилучалися альтернативні тексти, піддавалися репресіям дисидентські комунікатори, адже «одночасно, тиражуючи „правильні” тексти, можна досягати того самого результату, оскільки мізерні накладі інших ні на що не впливатимуть, не будуть вивчатись в школах і університетах» [194, с. 121].

У другій половині 1980-х рр. у радянському тоталітарному суспільстві постало питання змін в економіці, соціальній та духовній сферах республік. Це прискорило процес розвалу СРСР. М. Горбачов проводив лібералізацію суспільно-політичного життя, було проголошено «гласність», яка повинна була дати поштовх для розвитку свободи слова та плюралізму думок. Після скасування цензури в республіках з'явилося багато нелегальних видань, газет, журналів, які за законом не переслідувалися [11, с. 478]. Було припинено «глушіння» закордонних радіостанцій. «Його (М.Горбачова. – О. М.) головною метою стала руйнація минулого. Саме на це витрачалися страшенні кошти радянського пропагандистського апарату. Завдяки масовому виданню книжок і журналів Радянський Союз отримав інше минуле» [187, с. 185].

Радянська аудиторія чекала на нові смисли як альтернативні під час кризи СРСР. На думку Г. Почепцова, «масова свідомість дійсно отримала контрсмисли по відношенню до ритуальних, контркомунікації, контрвчинки. Інша справа, що вони не відповідали дійсності. Але вони відповідали тому, що хотіла почути масова свідомість» [187, с. 184]. Н. Луман розглядав смисл як безкінечний процес, тобто невизначений зв'язок відносин, до якого можна певним чином отримувати доступ, а також відтворювати його [139, с. 50]. Крім того, він розрізняє смисл актуальний (який існує сьогодні) та можливий (що може з'явитися в майбутньому).

Наприкінці вісімдесятих років ХХ ст. почали з'являтися політичні сили, які стали опонентами правлячій партії. В Україні новостворені організації порушували питання національних проблем, хоча цьому в реформаторській програмі М. Горбачова відводилося останнє місце. Як зазначає Г. Почепцов, «в перебудову активно акцентувалося почуття страхів, пов'язаних з репресіями тридцятих. Хоча дивлячись сьогоднішні розповіді про те, як жили в радянські часи в той період, коли ти сам жив, бачиш досить сильну невідповідність цих розповідей і реальної пам'яті. Все це говорить про те, що процеси корекції суспільної пам'яті активно продовжуються» [192].

У цей період відлиги важливу роль відіграв М. Горбачов, змінюючи смисли, адже він демонстрував нові «правила комунікаційної поведінки». Як офіційний комунікатор він не користався роздрукованими текстами, їздив у західні країни без папірця [187, с. 183]. М. Горбачов впроваджував нові змісти, підтримував загальноєвропейські цінності. Нові смисли прийшли під час економічної кризи СРСР у середині 1986 р. В офіційному просторі панували ритуальні слова та ритуальні вчинки. Тому в інформаційному, віртуальному просторах почалася руйнація радянського минулого. Потрібні були нові герої. Дисиденти почали виходити в інформаційний простір не тільки за допомогою самвидаву, а й публічних зібрань, мітингів, набували офіційного статусу та ставали лідерами думок.

З початку 1988 р. різноманітні неформальні організації почали поширювати ідею створення громадського об'єднання на зразок народного фронту. Проте з особливим упередженням влада ставилася до неформальних організацій, які виникали без узгоджень з

правлячою партією. Адже громадяни за законом мали право на об'єднання. Зокрема, у 1987 р. виникли Український культурологічний клуб (УКК), Товариство Лева, Українська студентська спілка, Українська Гельсінська спілка (УГС), які мали друковані органи. На основі Української Гельсінської Групи була створена Українська Гельсінська Спілка, на чолі якої був політв'язень Л. Лук'яненко, і яка згодом поділилася на декілька політичних партій. В. Чорновіл та інші члени редколегії «Українського вісника» були активними учасниками УГС. Зокрема, в листках спілки друкували документи (телеграми, скарги, заяви, листи, звернення), які доповнювали їх основне повідомлення. У слові від редколегії публікувалися відомості про наклад видання, хоча і не зовсім точні. Наприклад, журнал «Український вісник» виходив до тисячі екземплярів, а «УВ-експрес» – понад тисячу, безкоштовно. Листки прес-служби УГС посилялися у пресові органи СРСР, у самвидав та закордонні ЗМІ. Головною темою було національно-демократичне відродження і боротьба проти партійно-бюрократичного апарату.

У червні 1986 р. Л. Танюк очолив Молодіжний театр та відновив Клуб Творчої Молоді, організовуючи «Київські театральні вечори», які були присвячені життю і творчості видатних діячів української та світової культури. Всього було 13 вечорів. Як режисер поставив «Диктатуру совісті» за М. Шатровим. Дисиденти-політв'язні починають масово вертатися в Україну із заслань та таборів. У цей час відновлюються провідні самвидавні журнали, створюються нові нелегальні видання. Розповсюджувалися машинописні журнали «Український вісник» (ред. В. Чорновіл), «Кафедра» (ред. М. Осадчий), «Євшан-зілля» (ред. І. Стасів-Калинець), «Пороги» (ред. І. Сокульський), «Голос відродження» (ред. С. Набока).

Журнал «Український вісник» мав два періоди свого існування: перший (1870–1972 рр.), коли журнал виходив нелегально самвидавом, і другий (1987 – 1989 рр.), коли він (з 11 номера) став друкованим органом Української Гельсінської Спілки і громадсько-політичним та літературно-мистецьким місячником. Часопис виступав як опозиційна до влади преса, друкував матеріали про боротьбу за незалежність України, демократичні принципи, національну ідею. У випусках журналу підіймалися проблеми обмеження прав українців, ув'язнення представників інтелігенції, русифікації, порушення свободи слова та інших демократичних прав

людини, судові та позасудові репресії на Україні, різні акції протесту, адміністративні переслідування тощо [303, с. 61].

«Євшан-зілля» був науково-популярним, літературно-мистецьким культурологічним альманахом, видавався у Львові (1987–1989 рр.). Автори часопису розглядали проблеми мови, освіти, книгодрукування, фольклору, етнографії, лінгвоархеології, мистецтвознавства [6]. Також у Львові виходив науково-популярний та літературно-мистецький журнал Української асоціації незалежної творчої інтелігенції «Кафедра». Автори вели хроніку культурних подій, порушували проблеми мови, національної символіки, міжнаціональних відносин [105].

У 1989 р. в Дніпропетровську виходив альманах літературного, мистецького, громадського життя «Пороги» – «товстий» журнал Української асоціації незалежної творчої інтелігенції. У ньому було висвітлено проблеми міжконфесійних відносин, мови, збереження культурної, історичної, етнографічної спадщини, освіти [186, с. 5].

У цей час створюється так званий «новий самвидав», який перейшов від неофіційного друку до офіційного. Серед перших, переважно на Харківщині, з'явилися так звані рок-видання, які були «літературними текстами навколо музики», певними контркультурними рефлексіями. Це «Рок-кур'єр», «Положення справ» і «Рок-н-рольна Харківщина» (вийшов лише один номер). У відновленому в 1987 р. «Українському віснику» В. Чорновола, який під час «перебудови» був літературно-публіцистичним журналом, публікувалися літературні тексти, які переважно не несли викривального навантаження. У 1988 р. у журналі «Кафедра», редактором якого був львівський літератор М. Осадчий, була спроба створити художньо-публіцистичне видання, що висвітлювало соціокультурне життя львівської, київської, харківської україномовної спільноти. У 1990 р. в Житомирі вийшов журнал «Авжеж!», але тільки перший номер визнаний як самвидавний, потім він виходив як додаток до офіційного «Житомирського вісника» Спілки письменників України. У ньому друкувалися В. Шевчук, Ю.Гудзь, В. Даниленко, та ін. Крім того, у 1989 р. в Житомирі В. Врублевський, В. Даниленко та Я. Зайко видавали літературно-публіцистичний альманах «Житній ринок» [290].

Наступною важливою віхою самвидавного процесу 1980-х рр. є літературно-мистецький журнал Ю. Іздрика «Четвер» в Івано-

Франківську. У Львові видавали «Віко» – історико-літературний журнал Студентського братства, редактором якого був В. Панкеєв, що передруковував заборонені раніше історичні тексти, твори з альманаху «Червона калина» 1930-х рр. У той же час виходив «Євшан-зілля» – літературно-мистецький журнал І. Стасів-Калинець, літературне за формою і за змістом видання, де також публікувалися публіцистичні виступи на соціально-політичні теми. У Дніпропетровську виходив часопис «Пороги», редагований І. Сокульським. Навколо цього видання гуртувалися люди, які в 1960-х рр. виступали за збереження собору в Новомосковську (події описані О. Гончаром у романі «Собор»). У кінці 1980-х рр. Р. Кухарук у Чернівцях видавав літературно-художні самвидавні альманахи «Золота долина» і «Грім». У 1991 р. Д. та В.Капранови в Москві видали україномовний журнал фантастики «Брати». На першій сторінці першого номера був намальований космонавт, що виходить у космос із тризубом на грудях [290].

Отже, дисидентські комунікації як альтернативне джерело інформації в Україні, незважаючи на перешкоди, «глушіння», репресії, зіткнення з домінантною моделлю інформації, впливали на радянський інформаційний простір.

Поширення альтернативної інформації за допомогою самвидаву, зокрема публіцистичних часописів, на короткохвильових радіо було результативним. Дисиденти обмінювалися інформацією в гуртках, Клубах творчої молоді, та під час «кухонних розмов». У середньому, на таких зустрічах збиралось 100–200 осіб. Заборонена інформація передавалася від однієї людини до іншої, причому знайомій або тій, що можна довіряти. Для цього використовували всі засоби конспірації. Систематичні трансляції «ворожих» закордонних радіостанцій, що оприлюднювали «заборонені» матеріали та художні твори, працівники КДБ аналізували та намагалися протидіяти цьому, зокрема за допомогою репресій комунікаторів-дисидентів справи «Блок», тобто прагнули «локалізувати» альтернативні канали комунікації. Тому з 1960 р. до середини 1980-х рр. визначаємо дисидентські комунікації як групову комунікацію.

Специфіка дисидентських комунікацій в УРСР полягала в охопленні території держави та оперативному інформуванні за кордоном, адже вона потрапляла в європейські країни, Канаду, США через Росію (Москву), Чехословаччину (Пряшів, Прага), Болгарію,

прибалтійські країни. Також окремі іноземні громадяни-«зв'язкові» під виглядом туристів, студентів, приїжджих в УРСР до родичів отримували носії альтернативної інформації, деякі з них привозили заборонені літературу, твори мистецтва, відомості тощо. Проте посилення комунікації та обміну матеріалами з країнами Європи відбулося в період перебудови.

2.2. Роль дисидентських текстів в інформаційному просторі держави (на основі аналізу документів справи КДБ «Блок»)

Методи і прийоми інформаційного протистояння дисидентства офіційним ЗМІ тоталітарної держави виявилися результативними, адже в 1980-х рр. було створено громадські, правозахисні рухи, політичні організації, активно популяризувались альтернативні медіа.

З метою з'ясування особливостей різних типів дисидентських комунікацій вважаємо за потрібне проаналізувати документи КДБ, які зберігаються в Галузевому державному архіві Служби безпеки України. Інформаційні записки КДБ, документи під грифами «Таємно» й «Цілком таємно», які направлялись до Центрального Комітету Компартії України, частина з них мала гриф «Особисто» й призначалася першому секретареві ЦК КПУ (в 1963–1972 рр. – П. Шелест, у 1972–1989 рр. – В. Щербицький), вміщують важливу інформацію про методи, способи, канали, авторів, редакторів, поширювачів дисидентських комунікацій.

Тексти самвидаву, листівки переважно відображали боротьбу за права політв'язнів і репресованої частини української інтелігенції, припинення русифікації, дотримання громадянських і національних прав, гарантування свободи творчості, виступали на захист української мови, літератури, культури, мистецтва, творчих гуртків. Але також були й листівки та написи виключно критичні до влади КПРС та її керівників, офіційного політично-економічного курсу. Крім того, в багатьох листівках, написах використовувались національні символи (тризуб, синьо-жовтий прапор, цитування віршу «Ще не вмерла України...» П. Чубинського (1962 р.)), цитати, настанови ОУН, історичні приклади тощо [185, с. 175]. Взагалі спецслужбами фіксувалися листівки в різних областях країни антирадянського характеру в кількості від 20 до 500 [402, с. 423].

У символічному просторі потрібно відмітити зривання офіційних прапорів СРСР і УРСР, вивішування національних синьо-жовтих стягів, пошкодження портретів членів політбюро ЦК КПРС і ЦК КПУ, а також крайні форми протесту – самоспалювання В. Макуха. Протестні акції були організовані до днів святкування ювілеїв СРСР, Комуністичної партії та їхніх керівників, тому в КДБ розробляли операції в інформаційному та фізичному просторах за участю військових і т. зв. «помічників». Також було характерним псування агітаційно-пропагандистських стендів, портретів членів політбюро ЦК КПРС і ЦК КПУ, руйнування бюстів В. Леніна та інших засновників СРСР, поширення закликів не брати участі у виборах і демонстраціях [185, с. 420].

КДБ відстежувало настрої та поведінку учнів і вчителів, студентів і викладачів, творчої інтелігенції та робітників, сільських і міських жителів та тих, хто відбував свій термін ув'язнення у виправно-трудових колоніях. Тому горизонтальні зв'язки серед представників інтелігенції штучно обривалися. Проте розрізнені, неконсолідовані групи інакодумців проводили дисидентську інформаційно-комунікаційну діяльність до кінця 1980-х рр., поки не вдалося об'єднатися в масштабах України під час перебудови.

Документи фонду ГДА СБУ, а саме інформаційні повідомлення КДБ при РМ УРСР, характеризують суспільно-політичні настрої та думку інтелігенції в Україні в 1960-х – початку 1990-х рр. Більшість документів з дисидентської тематики становить справа операції «Блок», де описані як інформаційно-комунікаційна діяльність, методи поширення інформації, канали передачі текстів за кордон, довідки на активних дисидентів та їх родичів, розшифрування прослуховувань, так й інформаційні кампанії, контрпропагандистські заходи проти інакодумців, які були реалізовані за допомогою офіційних ЗМІ [414, с. 5].

Особливу увагу потрібно приділити листівкам, вилученим співробітниками КДБ в окремих громадян або знайдених у громадських місцях. На відміну від творів дисидентів, з 1965 р. листівки підписувалися псевдонімами або розповсюджувалися анонімно. Основними темами листівок були повідомлення про створення тих чи інших політичних організацій, альтернативних Комуністичній партії, заклики до боротьби проти комуністичної влади й ідеології. В. Даниленко виділяє «націоналістичні» листівки, в

яких своєрідно трактувалося місце України у колі радянських народів, висловлювалися прагнення бачити її вільною незалежною державою [185, с. 19]. Особливо турбували авторів звуження сфери використання української мови, процеси русифікації, що призводило до занепаду культури. У листівках використовувалися ленінсько-марксистські ідеологічні засади. Для багатьох авторів притаманними були переконання у справедливості ленінського вчення. Коло авторів листівок було різноманітним. КДБ заводило справи на громадян різного віку, часто – на студентів, представників творчої інтелігенції, робітників [439, с. 118].

У 1965 р. органи КДБ зафіксували виготовлення і розповсюдження на території української республіки 922 примірників листівок, листів і написів, у 1966 р. – 641, у 1967 р. – 1 257 і в 1968 р. – 1 781, «причому 99 – по терору із погрозами розправи з активом, і 907 – націоналістичного характеру» [185, с. 239].

Зростання протестів зумовило тенденцію до погіршення статистики встановлення осіб, незгодних з політикою партії: у 1965 р. – 703, 1966 р. – 468, 1967 р. – 853 і в 1968 р. – 763, тобто менш ніж половина [185, с. 22].

Дисидентів переслідували за Кримінальним кодексом УРСР 1960 р., а саме за статтями 62 і 187. Згідно зі статтею 62, злочином вважалися агітація і пропаганда, метою яких було «підрив чи ослаблення радянської влади». Також дисидентська діяльність вважалася як «небезпечний» державний злочин, а дисидентські комунікації класифікувалися як «наклепницькі вигадки про радянський державний устрій». Також у статті розписано, що було заборонено виготовлення, поширення, зберігання непідцензурної інформації в письмовій, друкованій чи в іншій формі творів [243]. Зазначені дії каралися позбавленням волі на строк від шести місяців до семи років і з засланням на строк від двох до п'яти років. Зазвичай, дисиденти отримували максимальний строк, а також ті, хто вів «антирадянську агітацію» і пропаганду на кошти, одержані від іноземців.

Для боротьби з політичними протестами було детально прописано статтю 187 КК УРСР: «Систематичне поширювання в усній формі завідомо неправдивих вигадок, що порочать радянський державний і суспільний лад, а так само виготовлення або розповсюдження в письмовій, друкованій або іншій формі творів

такого ж змісту» (ч. 1), «Глум над державним гербом або прапором» (ч. 2), «Організація або активна участь в групових діях, що порушують громадський порядок» (ч. 3), «Порушення порядку організації і проведення зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій» [386, с. 169]. Особи, які підпадали під цю статтю, отримували ув'язнення або т. зв. виправні роботи до трьох років або штраф до трьохсот карбованців. Крім того, до політв'язнів застосовувались універсальні статті 188 («Опір представнику влади або представнику громадськості, який охороняє громадський порядок») та 183 («Злісна непокора вимогам адміністрації виправнотрудової установи») [123, с. 546]. Під час перших масових арештів у середині 1960-х рр. було зафіксовано в доповідних записках КДБ у 1964 – 350 інакодумців, 18 з них – заарештовано, 900 екземплярів документів самвидаву, вилучено 13 друкованих машинок. У 1965 – 1966 рр. стежили вже за 834 інакодумцями [400, с. 423].

КДБ для пошуку авторів і розповсюджувачів дисидентських комунікацій, виявлення місця зберігання копіювальної техніки наказувало надавати докладну інформацію про документи, що мали антирадянський і національно-патріотичний зміст [185, с. 22]. Оголошення незгодних психічнохворими і направлення на примусове лікування до спеціальних психіатричних лікарень було відомим способом боротьби з інакодумцями в КДБ 1960–1980-х рр. Типовими були формулювання «хронічна шизофренія параноїдального характеру», «маніакально-депресивний психоз», причому деякі помітки-діагнози трапляються вже на полях інформаційних документів, направлених з КДБ до ЦК КПУ. 75-літню О. Мешко, яка не відгукувалась на виклики до слідчого, звинуватили у «манії переслідування» й направили на примусове стаціонарне обстеження й лікування. Дисидентам давали ліки, що загрожували втратою пам'яті, розладом розумової діяльності [152, с. 8].

Зазнали різних форм переслідувань, що закінчувались ув'язненням і засланням, перебували під постійним наглядом спецслужб представники нової генерації українських митців, рідні, друзі, нащадки видатних діячів української науки і культури М. Грушевського, М. Коцюбинського, М. Лисенка, М. Старицького, Лесі Українки, І. Франка, Т. Шевченка. Їх звинувачували у прихильності до українського націоналізму.

КДБ у роботі з дисидентами під час операції «Блок» користувалися послугами інформаторів, конспіративних квартир, зовнішнім спостереженням, перлюстрацією кореспонденції. Постанова ЦК КПРС і Ради міністрів СРСР про утворення самостійних підрозділів у КДБ при РМ СРСР і його органах на місцях було прийнято 17 липня 1967 р. Метою діяльності агентів КДБ було боротися з «диверсіями» в ідеологічному та інформаційно-комунікаційному просторах. «Новий голова КДБ особисто контролював діяльність управління, тому його одразу нарекли „дітищем” Ю. Андропова. В Україні першим начальником п'ятого управління був призначений Л. Каллаш, про якого навіть колеги говорили, що він має два захоплення – збирання книжок і вивчення творів „шістдесятників”» [185, с. 31]. У 1969 р. Комітет державної безпеки при РМ УРСР надав ЦК КП України докладний звіт про 15 років своєї діяльності: установлення 5 780 осіб авторів і розповсюджувачів листівок та інших антирадянських документів, профілактику понад 10 тис. радянських громадян; притягнення до кримінальної відповідальності за державні злочини 4 173 осіб [185, с. 32].

Кожне десятиліття періоду 1960-х – початку 1990-х рр. відрізнялося методами проведення інформаційно-комунікаційних операцій із дисидентами з урахуванням репресій, цензури, переслідувань. Протягом 1967–1971 рр. за ст. 62 КК УРСР до кримінальної відповідальності було притягнуто 87 осіб, а в 1972–1973 рр. – близько 70. Під час обшуків вилучено й визнано доказами антирадянської діяльності 107 рукописних і 356 машинописних документів, 118 магнітофонних бобін, 974 примірники розроблених дисидентами ідейно-політичних документів, самвидавні журнали «Український вісник» і «Хроника текущих событий», друкарські машинки тощо [60, с. 503].

Особливу увагу працівники КДБ приділяли тим представникам інтелігенції, хто зберігав, друкував на машинці та розповсюджував листівки, твори самвидаву, часопис «Український вісник», заборонену інформацію, зокрема праці І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», збірки В. Чорновола «Лихо з розуму (портрети двадцяти „злочинців”», «Правосуддя чи рецидиви терору?», В. Мороза «Репортаж із заповідника імені Берії», М. Брайчевського «Приєднання чи возз'єднання? (критичні зауваги з приводу однієї концепції)» [382, с. 118].

Найпоширенішою формою дисидентських протестів, спроб згуртувати людей були листівки, які розповсюджувалися в різних регіонах України. Вони були написані конспіративно від руки («друкованими літерами»), складені з вирізаних газетних заголовків або виготовлені на друкованій машинці. Крім того, поширені були анонімні листи й записки, які вміщували погрози фізичної розправи партійним й державним керівникам, директорам підприємств і установ [185, с. 45]. В інформаційних повідомленнях КДБ фіксувалася інформація про анонімні листи й документи, що надходили на адреси республіканських газет «Молода гвардія», «Нове життя», «Молодь України», «Вільна Україна», «Індустріальне Запоріжжя», «Ленінська правда». Творчі робітники видань, що підтримували дисидентські ідеї, переслідувалися КДБ.

Дисиденти передавали свої матеріали в радянській Україні іноземцям і використовували для цього різні канали: міжнародні виставки, передачу фотоплівки з текстом звернень до світової громади за кордон; зв'язки з іноземцями через консульство, що було малоефективним. Більшість матеріалів передавали через Москву [472, с. 78].

З 12 січня 1972 р. КДБ УРСР розпочало операцію «Блок», в межах якої слідкували за дисидентами, проводили виховні заходи та арештовували їх. Також призначали примусове психіатричне лікування, найчастіше приписували діагноз «шизофренія» (наприклад В. Рубан, М. Плахотнюк, О. Мешко).

Фігурантів операції «Блок» у карних справах працівники КДБ фіксували під іншими іменами: «Скіф» (М. Брайчевський), «Фанатичка» (С. Кириченко), «Гнус» (Ю. Бадзьо), «Фарисейка» (М. Коцюбинська), «Невгамовний» В. Чорновіл, «Тиха» (В. Лісова) та ін. З інформаційних записок КДБ відомо, що у цій справі фігурувало 563 особи, 179 з них брали участь в «антирадянських націоналістичних заходах». Причому з 71 особою було проведено «виховну роботу», тобто бесіди. За 1972–1973 рр. було заарештовано, за даними КДБ УРСР, 18 осіб, а за 33 фігурантами з Києва, Львова, Тернопільської, Івано-Франківської, Вінницької, Полтавської областей вели спостереження [388, с. 229].

У ході операції «Блок» працівники КДБ знаходили такі антирадянські документи: часопис «Український вісник», «Програму укомуністів», текст якої будувався на засадах марксизму-ленінізму та

альтернативної інтерпретації конституції СРСР. Також – самвидавні статті, брошури, збірки, заборонену в СРСР художню літературу.

У січні 1972 р. було відкрито «справу Добоша» – бельгійського студента, який перевозив самвидавні тексти та був звинувачений у зв'язках із закордонними групами ОУН. Я. Добош свідчив проти авторів, редакції та розповсюджувачів «Українського вісника», а 2 червня дав прес-конференцію, організовану спецслужбами, на яку було запрошено 100 журналістів офіційних радянських ЗМІ. Але більшість повідомлень поширювало агентство РАТАУ. Також він був представлений як шпигун, виступав проти закордонної організації ОУН, зокрема доповідав про оунівський молодіжний журнал «Авангард», до редакції якого входив. Також він засудив студентку Чехословаччини Г. Коцурову, яка активно передавала самвидавні матеріали за кордон. Тобто Я. Добош пов'язував діяльність дисидентів із закордонними організаціями ОУН. Це робилося за сценарієм, написаним КДБ. Після публічного «каяття» та відмови від антирадянської діяльності його було звільнено та відправлено до Бельгії наступного дня [408, с. 308].

Один з фігурантів операції «Блок» був провідний часопис українських дисидентів «Український вісник». Адже у слові редактора були поставлені завдання реалізувати свободу слова за конституцією СРСР, інформувати про судові та несудові репресії в республіці, дезінформацію офіційних інстанцій, стан українських політв'язнів, різноманітні акції протесту, що суперечило режимові тоталітарної держави. Також КДБ потрібно було ізолювати тексти, зокрема «Мойсей й Датан», «Хроніка спротиву» В. Мороза, інформацію про суд над С. Караванським, «Лист творчої молоді м. Дніпропетровська» І. Сокульського, новини рубрики «Українські політв'язні по тюрмах та таборах» журналу «Український вісник». Матеріали часопису використовувалися закордонними «ідеологічними» центрами, націоналістичними організаціями, а також у закордонній пресі та радіо, у різноманітних антирадянських інформаційних кампаніях. Особливу увагу приділяли мережі собкорів часопису. У 1971 р. в КДБ установили, що до виготовлення та розповсюдження «Українського вісника» були залучені І. Світличний, Є. Сверстюк, З. Антонюк, М. Плахотнюк, І. Осадчий, О. Сергієнко, В. Чорновіл [406, с. 3–5].

Під час операції «Блок» було засуджено членів редакції «Український вісник», зокрема головного редактора В. Чорновола. Однак з метою відвернути увагу спецагентів, які доводили організаторську діяльність В. Чорновола, в декількох містах готували наступний, сьомий номер часопису. З доповідної записки КДБ від 21.11.1973 р. випливає те, що продовжено видання «Український вісник» після репресій 1972 р. Тоді також було заарештовано В. Овсієнка, Є. Пронюка, В. Лісового за розповсюдження «Українського вісника» як екстреного випуску. В. Овсієнко надрукував вісім чисел та роздав журнали серед знайомих, зокрема, через В. Лісового. Також десять номерів надрукувала Р. Сидоренко. Але мережу розповсюджувачів було викрито. Крім того, В. Овсієнка обвинувачували у закликах до повалення радянської влади [434, с. 319].

Особливо слідкували за зв'язками українців із закордонними «ОУН-солідаристами» з Канади, Німеччини, Франції, США. Серед інформаційно-комунікаційних заходів КДБ можна виокремити масштабну інформаційну акцію «покаяння» І. Дзюби за його самвидавну роботу «Інтернаціоналізм чи русифікація?». Після його відкритого листа до офіційної преси автор відмовився від зв'язків з дисидентами. Він написав книгу «Третього не дано», де зрікався національних ідей, засуджував попередній трактат та славив радянський устрій [435, с. 128].

У спеціальному повідомленні «Особисто першому секретарю ЦК КПУ Щербицькому В. В.» йдеться про діяльність І. Дзюби, написання та друк статті «Шлях обрано назавжди» у травні 1975 р., також про передрук матеріалу в закордонній газеті «Вісті з України» та транслявання зарубіжними радіостанціями. Основний зміст повідомлення І. Дзюби – про відмову від антирадянської діяльності, націоналістичних поглядів, праці «Русифікації чи інтернаціоналізму?», що інтерпретувалося Заходом як вплив спецслужб СРСР на дисидентів. Також було подано коментарі представників української інтелігенції, які негативно оцінювали вчинок І. Дзюби, зокрема М. Коцюбинської [421, с. 4]. Перекладач М. Лукаш звернувся до владних структур, щоб його посадили замість І. Дзюби, але проти нього вжили тільки адміністративних заходів – виключення зі Спілки письменників УРСР та залучення до справи «Блок».

М. Брайчевський, як й І. Дзюба, відмовився від самвидавної та антирадянської активності та розірвав контакти з інакодумцями [454, с. 13–15].

Одним із способів поширення альтернативної інформації були «кухонні розмови». Як зазначала в нашому інтерв'ю дисидент і журналіст Р. Довгань [472, с. 98], у неї в квартирі збиралося до 40 осіб. КДБ фіксувало з допомогою агентів або пристроїв прослуховування теми розмов: перспектива української незалежної держави (Б. Антоненко-Давидович), вивчення історичної публіцистики І. Грушевського та С. Єфремова, зокрема про інтегральний націоналізм (М. Коцюбинська), використання для поширення альтернативної інформації переносної радіостанції (Ю. Бадзьо), дискусії на теми української забороненої літератури, мистецтва тощо.

Часто арештовували й за написання власних статей на антирадянські теми, це, зокрема, матеріали Б. Гориня про творчість М. Осадчого («І тобі свій дух причалю»), а також «Дві сили», «І виріс пагінець як промінь», «Заява до президії Верховної ради УРСР» [406, с. 3].

Для виявлення антирадянського змісту в дисидентських текстах в КДБ проводили криміналістичну та лексико-стилістичну експертизу. Це робилося з метою ідентифікації авторів та редактора журналу «Український вісник» та окремих праць, як-от «Роздуми вголос» Ю. Шухевича-Березинського [369, с. 28].

Київський дисидент В. Некрасов підтримував зв'язки з російськими інакодумцями, зокрема А. Сахаровим і В. Солженіциним. Передавав матеріали за кордон. Розповсюджував російський літературний самвидав (твори В. Солженіцина, І. Бродського, Б. Пастернака, О. Мандельштама), проте не був ув'язненим та не мав популярності серед українських дисидентів, на думку працівників КДБ [364, с. 313]. Проте, за спогадами С. Глузмана, до нього приходили українські дисиденти, зокрема Л. Плющ, І. Дзюба [42].

Також співробітники КДБ переслідували за виготовлення, зберігання, розповсюдження документів, що суперечили ідеології домінуючої держави. Зокрема, у грудні 1972 р. була заарештована Н. Світлична. Їй інкримінували редагування, «розмноження» текстів від руки, на машинці, фотоспособом, поширення інформації серед

українців, а також передача текстів за кордон, де підтримувала зв'язки з «емісарами націоналістичних центрів», адже в неї було знайдено картотеку адрес, імен людей, які допомагали політв'язням. Через неї йшла матеріальна допомога із закордону дисидентам та політв'язням, також самвидав, який друкувався у видавництві «Сучасність» [391, с. 253].

Журналіст В. Марченко друкував власну самвидавну статтю «За ширмою ідейності», «Київський діалог» в декількох екземплярах на роботі в редакції «Літературна Україна». Виступав проти русифікації, також передавав матеріали за кордон [431, с. 83–85].

У 1973 р. було зафіксовано вивішування чотирьох синьо-жовтих «націоналістичних» прапорів на державних будівлях в м. Чорткове Тернопільської обл., а також розповсюдження листівок. Було заарештовано С. Сапиляка та В. Мармуса [418, с. 179].

Ще одна особливість дисидентів радянської України в тому, що вони створювали свої осередки (наприклад, Клуб Творчої Молоді, клуб «Пролісок», хор імені Верьовки, хор «Гомін», капела «Думка»), де породжувався та існував свій інформаційний простір, де акцентувалося на проблемах, що не висвітлювалися офіційною пресою, та героях самвидавних творів. Крім квартирників та «кухонних розмов», спецслужби фіксували альтернативні інформаційні потоки серед творчих гуртків. Зокрема, хор Л. Яценка «Гомін» налічував 160 представників інтелігенції. Вони організовували культурні акції: зібрання на могилі у Лесі Українки чи біля пам'ятника Т. Шевченка. За даними КДБ, близько тисячі осіб зібралось на покладання квітів на могилі січовим стрільцям у 1971 р. [361, с. 122]. Українські історичні постаті, письменники, культурні діячі, яких шанували дисиденти, вважалися «націоналістичними» символами та не входили в ідеологічну систему домінантної держави СРСР. Крім того, дисиденти порушували теми української мови, культури, мистецтва з метою «протистояти русифікації».

У 1973 р. в рамках операції «Блок» було заведено справу «Москити» на студентів Львівського національного університету Б.Ракицького, В. Танущака, І. Зинченко, Г. Хвостенко, В. Ганущака, М. Гомбковського, І. Вовка, М. Клака, Є. Богуша, Є. Сеньківа, З. Попадюка. Вони видавали журнал «Поступ» (Патріотичне об'єднання Сил і Товариств Українських Патріотів) та шукали зв'язків з редакцією «Українського вісника», щоб вийти на широку

аудиторію, а також передавати журнал за кордон. Всього надруковано два числа по п'ять екземплярів. Перший номер налічував 75 сторінок формату А4, другий – 65 сторінок такого ж формату. Перший номер готувався за листопад–грудень 1972 р. Члени редакції та автори виступали на захист татар у Криму, закликали до створення суверенної незалежної української держави. «Поступом» називали й радикальну політичну організацію, куди входила редакція однойменного журналу [381, с. 96].

У передовій статті студентського самвидавного часопису «Наші засади» автор М. Сьогодніє пише про регресивність радянської системи та її прагнення до «гегемонії», про «російський шовінізм», виступає за розширення прав республік. Журнал мав літературно-художні, гумористично-сатиричні сторінки, «історичний календар історії України», «Світ з огляду на Поступ», міжнародні огляди, хроніки репресій, публіцистику М. Сьогодніє, В. Мороза, О. Бабія тощо. Проте, за даними КДБ, не всі викладачі ЛНУ засуджували діяльність студентів-інакодумців, більшість підтримувало їх [389, с. 247].

КДБ проводило моніторинг поглядів робітників освіти та схильність їх до антирадянських дій по областях України, адже багато дисидентів було серед шкільних вчителів, викладачів вишів, наукових співробітників. Також формувало список співробітників ідеологічних установ республіки, стосовно яких надішли матеріали про прояви їхньої антирадянської націоналістичної позиції [185, с. 382].

Тематика інформаційних, спеціальних повідомлень, доповідних записок, директив КДБ УРСР за 1964–1989 р.:

- засудження представниками української інтелігенції русифікаторської політики;
- антирадянський ідеологічний наступ у дисидентських текстах;
- зібрання української інтелігенції біля пам'ятників Т. Шевченку, на могилах М. Грушевського, С. Єфремова, Т. Шевченка, Лесі Українки, проукраїнські промови на похоронах українських митців А. Малишка, В. Сосюри;
- організація диспутів та дискусій на заборонені теми (наприклад, диспут «Національні традиції та духовна культура народу», диспут про національну політику СРСР у Київському державному університеті у 1965 р.) [185, с. 97];
- проекти програми та статуту «Товариства сприяння поширенню української мови (українізація України)»; проект т. зв. «Російської

Федеративної республіки» В. Харитонова, де автор закликав до повалення СРСР (1971);

- розповсюдження художнього самвидаву, зокрема поезій, прози шістдесятників;

- антирадянські написи на будинках (наприклад, на корпусі Харківського державного університету «Будь проклята КПРС!», а на жиллому будинку в Одесі – «КПРС зрадила народ А. Р.» у 1966 р.) [185, с. 157]. У 1970 р. у Львівській області було виявлено на хлібному, парфумерному та газетному кіосках сім написів «Смерть комунізму», а у Донецькій – написи на парканах «Почистимо ряди КПРС», «Більше влади робітникам», «Де наша свобода слова, друку, свобода особи» [185, с. 262]; написи на житлових будинках в Миколаївській обл. (Очаків): «Чи буде радянська влада в нас?», «Будь проклятий той, хто не знав волі», «Геть бюрократів» [185, с. 347]; написи на стінах олівцем у Київському політехнічному інституті «Хай живе самостійна Україна! Смерть радянським загарбникам. Волю Україні! Український патріот» [185, с. 366]; у 1976 р. у Червонограді Львівської обл. на постаменті Героєві Радянського Союзу було виявлено зображення жовто-синього тризуба та напису «Слава Україні», який повторюється на стіні клубу шахти, у Черкасах цього ж року – сім написів на будинках «Геть КПРС»; в 1983 р. у Донецькій області (Північне Сніжнянське) було вивішено біле полотнище з образливими написами на керівників КПРС [185, с. 435]; у Києві на бетонних плитах та офіційних будівлях були знайдені написи «ОУН», «УПА», «Хай живе вільна Україна» [185, с. 507]; У Сумах у 1983 р. на фасаді Сумського машинобудівного технікуму написали: «Перед русифікацією скапітулюємо? Ні!», на стінах кінотеатрів «Якби то ти, Богдане п'яний, тепер на Переяслів глянув!», «Сьогодні черги, завтра картки, ото є провід від Москви», «В школи та учбові заклади – рідну мову!» та парканах житлових будинків було виявлено чотири зображення тризуба. Висота літер написів сягала від 5 до 50 см [185, с. 516];

- написи на грошових купюрах («Війна і смерть проклятому Радянському Союзу», «Прокляття та смерть кривавому комунізму») знайдено у Полтавській області 1984 р. [185, с. 634];

- виявлення антирадянських націоналістичних груп у Сумській області, листівок Українського національного фронту в Києві;

- анонімні листи, що розповсюджувалися серед студентів вишів (у Харківському медінституті в листі автор під псевдонімом «Чесна людина» закликав виступати за свободу слова й демонстрацій та писати листи до ЦК, преси, КДБ, інформував про заарештованих московських дисидентів [185, с. 172]. У 1967 р. анонімний лист був знайдений у поштовому вагоні «Жданов (нині – Маріуполь) – Ленінград (нині – Санкт-Петербург)» та підписаний псевдонімом «Дзвін». У 1968 р. анонімний лист надійшов до Одеського державного університету. У ньому закликали боротися з радянською системою: «Перепишуй, розмножуй, революцію треба робити знову!» [185, с. 169]. Цього ж року в КНУ ім. Т. Г. Шевченка виявили 371 листівку, в яких були заклики до створення українського національного фронту, а також до передачі та розмножування листівок [185, с. 175];

- анонімні листи до редакцій газет/журналів (наприклад, до газети «Молода гвардія», де критикувалися журналісти «Ізвестій», «Правди», «Комсомольської правди». У листі автори підпільного неперіодичного журналу «Прометей» засуджували офіційну пресу, інформували про політв'язнів [185, с. 182]; у 1975 р. до редакції газети «Індустріальне Запоріжжя» надійшов лист, у якому йшлося про політику русифікації [185, с. 396];

- усні дисидентські комунікації виявлялися працівниками КДБ у вигляді «ворожих проявів» студентів провідних вишів, зокрема КДУ ім. Т. Г. Шевченка, де поширювали інформацію про українських буржуазних націоналістів. КДБ фіксувало прояви інакодумства на філософському, історичному, філологічному та факультеті журналістики [185, с. 189];

- погрози в усній та писемній формах на адресу керівників партій та уряду по всіх областях України, усього зафіксовано КДБ за 1965–1968 рр. 508 погроз, найбільше з них у Луганській обл. – 62, Волинській – 51, Тернопільській – 45, Донецькій – 35. КДБ це кваліфікувало як «терористичні наміри» [185, с. 225];

- оголошення про конкурси на написання анекдотів про В. Леніна, керівників партії;

- розповсюдження листівок антирадянського змісту у Львівській, Київській, Рівненській, Харківській, Тернопільській, Чернігівській, Донецькій (Жданов), Івано-Франківській, Черкаській, Херсонській, Дніпропетровській (Кривий Ріг), Житомирській, Вінницькій

областях. У листівках, зокрема в Донецькій області (Горлівка), автори виступали за «демократичні свободи в СРСР», проти політичних репресій та «неосталінської» політики в державі [185, с. 263]. Було знайдено листівки з протестом проти введення військ у Чехословаччину (1971 р.);

- листівки у виправно-трудовах установах із закликом до страйків, відмов від роботи, не покорення адміністрації, зокрема листівки в Івано-Франківській обл. [185, с. 348]. У 1975 р. розповсюджувалася листівка з такими ж закликами до саботажу у виправно-трудовій колонії у м. Ізяславі Хмельницької обл. У Рівненській обл. (с. Катеринівка) виявлені листівки із закликом боротися з радянською системою [185, с. 509];

- листівки про українську групу боротьби за права людини;

- листівки про виведення військ з Афганістану;

- листівки націоналістичного характеру, зокрема про ОУН в Івано-Франківську [185, с. 488];

- листівки із закликом не брати участь у виборах до Верховної Ради СРСР;

- листівки у Херсонській обл. (Сімферополь) про створення нелегальної студентської організації «Демократична спілка молоді», яка повинна була увійти в майбутню демократичну партію «Демократичний фронт», де вже було 15 тис. студентів. Традиційно вони закінчувалися закликом: «... організуйте групи боротьби у вузах, заводах, фабриках» [185, с. 394]; в Одеській обл. (м. Березівка) на колгоспному ринку було поширено листівки із закликами до створення нової партії [185, с. 443];

- листівки на Головоштамті в Києві, у яких наводяться вислови: «Комунізм – це опіум для народу», «Комунізм – це обман – царство небесне», «Комунізм – політична проституція», «Комунізм – убогість», «Боріться з комунізмом наполегливо. При вільних виборах комунізм не пройде. Комуністичних мракобісів на суд народу» [185, с. 388];

- листівки, виявлені на автотрасі Донецьк–Запоріжжя (Великоновоселківський район) у 1982 р.; написи поблизу траси Суми–Лебеди, присвячені 50-річчю голодомору на Україні [185, с. 511];

- відкриті листи української інтелігенції в офіційній пресі (1972 р.), зокрема М. Коцюбинської, І. Дзюби, З. Франко, Л. Костенко, Є. Сверстюка, В. Некрасова, які працювали творчими робітниками в

республіканських газетах та журналах: «Використовуючи своє службове становище, вони сприяють публікації творів своїх однодумців, які нерідко містять серйозні недоліки ідейного плану» [185, с. 292];

- поширення архівних документів (КДБ фіксувало витік з архівів документальних даних, які використовували дисиденти (Центральний державний архів кінофотодокументів УРСР, Центральний історичний архів при РМ УРСР, Архівне управління при РМ УРСР, Центральний державний історичний архів Жовтневої революції й соціалістичного будівництва, Облдержархів, Київський міський державний архів з постійним складом документальних матеріалів контролювалося КДБ лише з 1971 р.));

- музична поема «Україна» у виконанні хору філії Київського інституту в м. Миколаєві була виключена з програми та телевізійного ефіру через національне забарвлення (1972 р.); концерт капели бандуристів УРСР у залі Київської філармонії (1974 р.), вигуки «Слава Україні», що зафіксовані КДБ;

- організація груп для проведення щедрівок та колядок;

- організація різноманітних культурних та інформаційних акцій напередодні святкування радянських свят 1975 р.: «Забезпечено належний контроль за діями фігурантів справи «Блок», екстремістськи налаштованих єврейських націоналістів і татарських „автономістів”» [185, с. 401];

- використання національних символів (нищення радянських прапорів у Дніпропетровську, ст. Немішева Південно-Західної залізниці та в Одесі (1981 р.) [185, с. 570]; вивішування українського національного прапора у Львові в 1971 р. [185, с. 270];

- перекручування тексту у книжці для дітей (наклад – 6 тис., продано 117 екз.) («... діти робочих, слепо (замість „смело”) за нами») у 1982 р. в Харкові [185, с. 424];

- самоспалення В. Макуха (у Києві 1968 р.) з причини введення радянських військ до Чехословаччини.

У листівках 1987–1991 рр. містилися заклики «не вірити перебудові і керівництву країни, організувати боротьбу з ним, а також вимоги припинити звільнення з роботи, підвищити зарплату, знизити ціни на продовольчі товари» [185, с. 594]. Листівки, як і написи, розповсюджували на стінах автобусних зупинок, магазинах, аптеках, державних будівлях, у під'їздах, лікарнях, метро, на

автомобільних трасах. Часто писали на папері з учнівського зошита. Листи надсилалися «внутрішньосоюзними поштовими каналами» на конкретні адреси громадян та в офіційні установи, редакції газет. Писалося й про українських політв'язнів.

З одного боку, КДБ «блокувало» інформаційно-комунікаційну діяльність дисидентів, з іншого – більше виявляло листівок з гострими антирадянськими висловами. У 1980-х рр. листівки містили інформацію про незадоволення КПРС та її керівниками, про створення нових партій, «вибори без вибору», національну економічну політику, заклики до страйків на виробництвах, потребу в збільшенні зарплат, виведення військ з Афганістану. Критикувалося хабарництво, зловживання службовим становищем. У 1986 р. з'явилися листівки, де були описані наслідки аварії на ЧАЕС. На початку 1989 р. голова КДБ УРСР М. Голушко повідомив, що три роки поспіль як слідчі КДБ не заарештовували й не притягали до кримінальної відповідальності громадян за антирадянську агітацію. Останній арешт відбувся в Житомирі влітку 1986 р. [185, с. 13].

З 1987 р. КДБ поновив «профілактичні дії» та слідкування за звільненими політв'язнями, серед яких були В. Чорновіл, О. Мешко, І. Тереля, Є. Анцупов, А. Корягіна, Т. Владимірова. У 1988–1989 рр. КДБ приділив увагу масовим демонстраціям та мітингам: «Спостерігається консолідація самодіяльних об'єднань негативного спрямування на спільній антисоціалістичній платформі, помітне зростання націоналістичних настроїв, порушень правопорядку, проявів крайнього екстремізму й релігійного фанатизму» [185, с. 607]. За цей період зафіксовано 170 масових зібрань за участю від 300 до 10 тисяч осіб. Організаторами були «Українська гелсінська спілка», «Комітет захисту української католицької церкви», «Української народно-демократичної ліги», «Українська студентська спілка», «Пласт», «Народний рух України», «Меморіал», «Товариство української мови ім. Т. Г. Шевченка». Але КДБ у цей період працювало тільки в інформаційному просторі, у пресі друкували антинаціоналістичні публікації, по телебаченню транслювали контрпропагандистські документальні й художні фільми тощо [185, с. 612].

Дисидентські комунікації створювалися в окремих осередках, зокрема у Києві та Львові, що фігурували у справі КДБ «Блок», інформація поширювалася по областях УРСР з допомогою спецкорів самвидавних часописів, розповсюджувачів листівок, написів на

стінах державних установ тощо. Крім того, був задіяний тамвідав, дисидентські повідомлення про репресії інтелігенції, політв'язнів передавалися на радіо «Свобода», «Голос Америки», відправлялися до інформаційного агентства «Рейтор», до преси країн Західної Європи та США.

За допомогою самвидаву дисидентські комунікації розповсюджувалися у вигляді петицій, звернень, скарг, протестів, прохань, повідомлень, заяв до офіційних інстанцій. «Усні» дисидентські комунікації являли собою зібрання дисидентів в громадських місцях, створення неофіційних організацій (Українська Гельсінська Група, комітет прав людини в СРСР), промови на могилах видатних українських діячів літератури, мистецтва, культури, проведення диспутів на національну тематику, організовані дискусії в університетах, щорічні зібрання української інтелігенції біля пам'ятнику Т. Г. Шевченку в Києві.

Націоналістичні або антирадянські написи знаходили й на стінах державних установ, зокрема в Харкові, Одесі, на Київському поштамті та анонімні листівки на поштамтах в різних містах радянської України. Листівки розповсюджувалися й у маршрутних автобусах, зокрема зафіксовано КДБ випадки на маршруті «Іллічівськ – Одеса», у поїзді «Ленінград – Жданов (Маріуполь)», на автотрасах «Донецьк – Запоріжжя», «Сімферополь – Євпаторія» у 1970-х рр. У символічному полі дисиденти боролися за право вивішувати синьо-жовтого прапора. Образливі написи на портретах керівників КПРС та Радянського уряду, виборчих бюлетенях, спалення державного прапора УРСР, СРСР почали з'являтися у 1980-х рр. [185, с. 556, 570].

У свою чергу, в інформаційних кампаніях з боку влади критикувалися дії інакодумців в ЗМІ, особливо в художньо-публіцистичних і сатиричних жанрах. Серед текстів архівних матеріалів КДБ можна виокремити слова, що відображають характеристику дисидентів з боку КДБ як «екстреміст», «шпигун», «злочинець», «зрадник», «ворожий», «ідейно-ворожий», «антирадянський», «націоналістичний», «бандформування», «ідейно шкідливий». Журналістські матеріали супроводжувалися карикатурами, шаржами, малюнками.

Отже, виходячи з архівних документів ГДА СБУ, до дисидентських комунікацій можна віднести самвидав (український

часопис «Український вісник» та інші неперіодичні журнали або ті, що виходили одним числом, статті, есе та інші публіцистичні твори, які мали авторство, або виходили під псевдонімами, або анонімно); протестні документи (листівки, листи, анекдоти, петиції, усні та письмові погрози керівництву країни, заяви тощо, які, крім автора, мали інших підписантів); тамвидав, закордонні, заборонені в Радянському Союзі радіостанції; «кухонні розмови», творчі гуртки, зокрема хори; використання символів (національний герб, прапор); написи на стінах, будинках; організовані диспути та дискусії на заборонені теми (культурні, історичні, політичні, обговорення художніх творів шістдесятників, митців); культурні та інформаційні акції (збори біля пам'ятників українських митців з метою популяризації національної культури). У фізичному просторі агенти КДБ користалися стеженням, допитами, а в інформаційному створювали «кагебістський самвидав», проводили інформаційні кампанії в радянській пресі.

2.3. В. Чорновіл та інші фігуранти справи «Блок» КДБ як провідні комунікатори дисидентства

Афоризми В. Чорновола розлетілися в українському політикумі. Його ідеї державності тлумачить кожний на свій лад. По всій Україні його іменем названі вулиці, школи, бібліотеки, встановлені пам'ятники, меморіальні дошки. Вячеслав Чорновіл був дисидентом, політв'язнем, відомим політиком, головою НРУ, громадським діячем, редактором, журналістом. Як борець з тоталітарною системою він залишив багату публіцистичну та епістолярну спадщину.

У будь-якому типі суспільства крім домінуючих, системи цінностей та джерел інформації існують й альтернативні або заборонені. У радянські часи, зокрема у 1960 – 1980-і рр., дисиденти несли свої альтернативні ідеї за допомоги самвидаву, публіцистичних виступів, художніх гуртків, передавали тексти за кордон.

Дисидентська комунікація несла аудиторії альтернативні потоки інформації. Проте в ієрархічному суспільстві з домінантною моделлю інформації така комунікація знищувалася. Проблема існування альтернативних медіа, що звертає увагу громадськості на інші повідомлення та надає їм ваги, починає переорієнтовувати та

корегувати громадську думку, актуальна й для сучасних мас-медіа. У демократичному суспільстві роль альтернативного джерела інформації відводять мережі Інтернет (на кшталт, WikiLeaks, соціальні мережі, блоги). Сучасний український вчений Г. Почепцов вважає: «Сьогодні підкреслюється анонімність як інструментарій сучасних протестних рухів, що керуються завдяки Інтернету» [187, с.169].

В країнах, де утвердився тоталітарний режим відбувається уніфікація потоків інформації, щоб створити відчуття правди в ієрархічному суспільстві. У період «хрущовської відлиги» почали просочуватися відомості про права і свободи людини в країнах Заходу. Для блокування альтернативних джерел інформації керівництво СРСР використовувало різні методи боротьби з дисидентами як у фізичному, так й в інформаційному.

Роль В. Чорновола в самвидаві, формуванні ідей вільної преси значна, але малодосліджена. Тому дослідження самвидавної спадщини видатного публіциста і редактора є актуальним. Сміливість й образність висловів, дієвість та ефективність публікацій В. Чорновола очевидні з історичного боку. Зокрема, на сторінках нелегального часопису «Українського вісника» підіймалися теми свободи слова, прав людини, національної ідеї, що, безумовно, вплинуло на становлення незалежності України.

В. Чорновіл на демократичних засадах прямував до незалежності преси. Тому він підкреслював, що часопис не належить якоїсь групі чи організації, що на сторінках друкуються матеріали, написані з різних позицій, в тому числі, матеріали самвидаву. Також редактор звертався й до читацької аудиторії за підтримкою у розповсюдженні журналу та реакцією громадськості на репресії, переслідування українців за переконання.

У редакторських рубриках «Доповнення і виправлення» і «Розмова з читачем» Чорновіл уточнював інформацію, зокрема, конкретні прізвища та звання посадових осіб, міліції, компартії тощо. Текст «Розмови з читачем» поділений на блоки, кожен з яких представляє відповідь редактора на зауваження. Після всіх зауважень і редакторських відповідей В. Чорновіл зробив висновок: «Крім нечисленних часткових зауважень, досі не чути було з-поміж української громадськості жодного заперечення проти «Вісника» та

його напрямку в принципі. Це додає певності, що «Вісник» виконує взятий на себе обов'язок» [279, с.8].

Крім того, завдяки рубриці «Українські в'язні у тюрмах і таборах» він організував матеріальну допомогу українцям. Так, за кордоном почалися протести проти політики партії. Таким чином, «Український вісник» мав велике значення, тому що вплинув на пробудження свідомості українського народу. «Він (Український вісник – авт.) став єдиним легальним пресовим органом і рупором незалежної громадської думки в Україні», – підкреслює історик В.Деревінський [63, с.86].

Під час «брежнєвського застою» (1964–1986 рр.) збільшувалася кількість прихильників дисидентського руху, адже почалися арешти та репресії української інтелігенції, що привело до формування руху Опору. Дисиденти виступали в ролі комунікаторів в радянському суспільстві, використовували нелегальні методи поширення альтернативної інформації, передавали її за кордон для друку збірок, видань, транслявання на забороненому в СРСР радіо.

Дисидентів як комунікаторів можна розглянути у двох випадках: тих, хто публічно критикував офіційну ідеологію та політику КПРС (письмово або усно) й тих, хто виготовляв, переховував, зберігав та поширював заборонену владою інформацію. Крім цих комунікаторів, були ще «пасивні» учасники, які знали про інформаційно-комунікаційну діяльність осіб із названих двох груп, спілкувалися з ними, підтримували їх ідеї та були читачами самвидаву. Найбільшого поширення дисидентство набуло в Україні, Росії, Естонії, Латвії, Литві, Вірменії, Грузії [81].

Під час арештів операції «Блок» тільки в січні 1972 р. було заарештовано близько 20 дисидентів, серед них найвідоміші і знакові постаті – В. Чорновіл, Є. Сверстюк, І. Світличний, В. Стус, І. Гель, І.Калинець, С. Шабатура.

Загалом протягом 1972 р. заарештовано близько 100 осіб, 89 із них засуджено за антирадянську діяльність [402]. Дисидентський рух не був численним (за даними самвидаву, його активістами були близько 600 осіб), не мав розгалуженої структури, яка охоплювала б усі прошарки суспільства.

Одним з провідних дисидентів-комунікаторів був В. Чорновіл – редактор провідного українського журналу «Український вісник». Його журналістську та публіцистичну спадщину вивчали

В. Деревінський, Н. Мирошкіна, Л. Тарнашинська, О. Рарицький. Зокрема, Н. Сидоренко дослідила праці В. Чорновола, що висвітлювали демократичні принципи та націонал-патріотичні ідеали [230, с. 154–155].

У 1955 р. після закінчення Вільхівецької середньої школи із золотою медаллю (Черкаська обл.) В. Чорновіл вступив до Київського державного університету ім. Тараса Шевченка на філологічний факультет (спеціальність «Українська мова та література»), але наступного року перевівся на «Журналістику». У 1960-х рр. брав участь у русі шістдесятників, зокрема в діяльності Київського клубу творчої молоді. Під час суду над М. і Б. Горинями в 1965 р. В. Чорновіл назвав прокурора та суддів злочинцями, кинув їм квіти. КДБ вжило адміністративних заходів – звільнення В. Чорновола з редакції газети «Друг читача». Крім того, суд присудив три місяці примусової праці з утриманням 20 % зарплати. Після цієї події В. Чорновіл не мав права працювати за фахом, тобто журналістом. Після написання і розповсюдження публіцистичних збірок «Правосуддя чи рецидиви терору», «Лихо з розуму: портрети двадцяти „злочинців”» та декількох окремих статей В. Чорновола було заарештовано в серпні 1967 р. за звинуваченням у «поширенні клебницьких вигадок, які паплюжать радянський державний і суспільний лад» за ст. 187-1, ч. 1 КК УРСР [301, с. 40].

У травні 1966 р. він розповсюдив документально-публіцистичну збірку «Правосуддя чи рецидиви терору?». Її із супровідним листом спочатку надіслав Прокуророві УРСР та голові КДБ при раді міністрів УРСР, першому секретареві ЦК КПУ П. Ю. Шелесту і голові Верховного суду УРСР В. Зайчуку. Збірка «Правосуддя чи рецидиви терору?» мала вступ, сім розділів («За що не карає стаття 62 Кримінального кодексу УРСР?»; 2. «Як виявляють „особливо небезпечних державних „злочинців”»; 3. «Попереднє слідство, або Фабрикація „злочину”»; 4. «Суд»; 5. «Мізерність, або безглуздість звинувачень і жорстокість вироків»; 6. «Розправа над С. Караванським як яскравий приклад узаконеної сваволі»; 7. «Думки наостанку. Куди йдемо?»), а також авторські коментарі, понад двадцять додатків, документальних матеріалів. Кожна з частин збірки має епіграфи, цікаві цитати. Тобто в епіграфі завжди є протистояння цитат з радянських законів українським приказкам, афоризмам вітчизняних або закордонних письменників. В. Чорновіл

детально описував умови життя політв'язнів, порушення прав людини. В останній сьомій частині він ставить питання про свободи й законність, які повинні гарантувати конституція радянському суспільству. Експресивна образність, полемічність пронизує весь текст («громадянські імпульси найсправедливішого суспільства», і «рахітична тінь задуманого», і «кривава м'ясорубка», і «профілактика мізків») [302, с. 152].

У лютому 1969 р. В. Чорновола звільнили з табору, у грудні він створив самвидавний часопис «Український вісник», який почав поширюватися в 1970 р. Часопис містив не лише інформацію про факти порушення прав людини, а й найважливіші документи самвидаву, аналітичні статті, художні твори. Мав мережу кореспондентів, які надсилали унікальну, замовчувану владою, інформацію. В. Чорновіл був вдруге заарештований 12 січня 1972 р. під час чергової хвилі репресій як редактор «Українського вісника». Його справа налічувала 15 томів. Також В. Чорновола звинувачували в написанні матеріалу «Як і що обстоює Богдан Стенчук (66 запитань і зауваг «інтернаціоналістові»)», який вийшов у п'ятому і шостому випусках «Українського вісника» у травні 1971 р. і березні 1972 р. Критичний відгук представляв собою відповідь на твір «Що і як обстоює І. Дзюба» Б. Стенчука.

В. Чорновіл спрямував опубліковану в самвидаві свою роботу проти брошури Б. Стенчука «Що і як обстоює І. Дзюба», де автор негативно критикував твір «Інтернаціоналізм чи русифікація?» І. Дзюби, який мав авторитет серед дисидентів. В. Чорновіл за допомогою прийому пародії критикував автора, повторюючи його прийом. Тобто обирав цитату з його твору, яка містила вислів з роботи І. Дзюби, коментар самого Стенчука, а потім давав своє бачення проблеми, аргументовано доводив свою точку зору. Таким чином, робота В. Чорновола поділена на пронумеровані блоки, які складаються з цитат і коментарів. Підзаголовок має назву «66 запитань і зауваг „інтернаціоналістові“». Автор звертався до опонента на «Ви». У вступі В. Чорновіл пояснював, чому таку форму обрав для тексту: «Брошурка Ваша надто мілка для серйозної полеміки з нею» [303, с. 698]. Крім того, В. Чорновіл сформулював оцінку заяві І. Дзюби щодо відступу від деяких національних принципів. Проте він захищав автора впливового твору «Інтернаціоналізм чи русифікація?», звертаючись до документів,

законів, Конституції СРСР, творів комуністичних ідеологів, преси, зокрема, до «Літературно-наукового вісника», який виходив на початку ХХ ст. Головною проблемою В. Чорновіл вважав відстоювання права користатися українською мовою, культурою, історією українського народу, подолання шовінізму. Він саркастично критикував мову, стиль висловлювання і рівень ерудиції Б. Стенчука, обвинувачував його в перекручуванні фактів, маніпуляції, фальсифікації даних. Наводив свої факти, аргументував їх, подавав посилання на джерела. Текст праці надруковано у два стовпчики для порівняння думки Б. Стенчука і цитати з Української радянської енциклопедії як доказ перекручування або плагіату. У праці добре виражена його ерудиція з історії України, філології, літератури, журналістики, права. У друкованому тексті прислівники виділені курсивом на кшталт «неначе», «дійсно», «ніби», «справді». Таким чином, автор робить наголос, підкреслюючи іронічність висловлювання. В. Чорновіл аналізував інтерпретацію фактів опонентом, цитував його, вкладаючи в текст протилежний смисл [303, с. 728]. Використовуючи сарказм та іронію у другій половині твору, а саме з тридцять четвертого пункту, автор аналізував процеси в українській економіці і промисловості. В ідеологічному аспекті В. Чорновіл розглядав демографічну проблему як міжнаціональні шлюби, порушував питання мови в державних установах, освітніх закладах, пресі.

Після останнього шістдесят шостого зауваження В. Чорновіл у післямові звернувся до опонента. Спираючись на чутки, він спитав про реальне існування Б. Стенчука, припустив, що за псевдонімом автора стояла група людей з КДБ. Після публікації матеріалу В. Чорновола було включено в справу «Блок» КДБ.

В. Чорновола також обвинувачили після арешту 1972 р. за працю, яка була написана у вигляді нотаток під назвою «Окрушини» [304, с.49]. Текст містить десять нотаток, де автор розглядає, на перший погляд, не пов'язані між собою події ХХ ст. Наприклад, бандерівський рух, націоналізм у деяких країнах світу і його значення, українські ідеали, порівняння Росії з Китаєм і їх політичний режим, русифікація Бессарабії, питання самоврядування, порівняння поглядів Д. Донцова і М. Драгоманова. Проте замисел В. Чорновола прояснюється, коли автор переходить до уявної дискусії з М. Драгомановим, коментує те чи інше питання в окремих замітках.

За допомогою такої полемічної форми об'єднуються всі замітки-нотатки у цілісний твір, який можна класифікувати як есе. В «Окрушинах» В. Чорновіл розглядає драгоманівські думки про федералізм і робить свої зауваження. Також він характеризує історичну епоху, в якій жив М. Драгоманов, аналізує теорію К.Маркса і Ф.Енгельса, діяльність В. Леніна. Критикуючи М. Драгоманова за москвофільські погляди, автор водночас погоджується з ідеєю федералізму або самоврядування в Україні, тому що її регіони мають відмінності один від одного. На його думку, в країні потрібно було виділити регіони, які мають історичні, етнічні, національно-культурні, економічні особливості. Для прикладу наводив такі регіони, як Галичина, Закарпаття, Наддніпрянщина, Донбас, Південь, Полісся, Поділля, де б спрацьовувало більш широке територіальне правління та ініціатива на місцях. В. Чорновіл пише: «При безсумнівній політичній і етнічній консолідації, збереження разом з тим певної самостійності в таких рамках дасть безсумнівно великий економічний, політичний і культурний ефект» [304, с. 51].

Редактор часопису «Український вісник» на демократичних засадах прямував до незалежності преси. Тому що основним принципом журналу була свобода слова. Чорновіл підкреслював в редакторській статті, що «Український вісник» повинен був відображати інформацію про приховувані процеси в громадському українському житті, в тому числі, про порушення свободи слова та інших демократичних свобод, про судові та позасудові репресії на Україні, про порушення національної суверенності. Таким чином, «Український вісник» був одним з чинників пробудження свідомості українського народу та протестних акцій за кордоном проти тоталітарного режиму в СРСР.

Крім того, на сторінках журналу висвітлювалися недоліки радянської преси, друкувалися огляди. У вісімдесяті роки редактор В. Чорновіл публікував матеріали, які були присвячені словесним баталіям між «Українським вісником» та радянськими виданнями, зокрема «Літературною Україною». Редколегія оприлюднювала інформацію про спонсорство та доходи часопису, підкреслювала завжди свою позицію стосовно політики правлячої партії, тої чи іншої проблеми, виступала за відродження національних цінностей, української мови тощо. Цінно й те, що на сторінках часопису друкувалися листи читачів, зокрема критика та зауваження до

«Українського вісника», а також відповіді на них редколегії. Адже журнал боровся за свободу слова та надавав можливість інакодумцям та незгодним із тоталітарним режимом висловитися, оприлюднити замовчувану владою інформацію.

За допомогою редакторських статей з номера в номер «Українського вісника» можна було спостерігати не тільки за діяльністю УГС, а й за інформаційною політикою часопису. Так, у восьмому номері Вячеслав Чорновіл звітує про діяльність редколегії, участь у московській прес-конференції для іноземних кореспондентів «Гласность», інтерв'ю членів редакції Б. Гориня, В.Чорновола, П.Скачка американській журналістці Марті Коломієць, зустріч Б.Гориня з доктором богослов'я з ФНР А. Гампелем тощо. Також у редакторській статті йдеться й про громадську діяльність редакції журналу: «Наш журнал став по суті базою для ряду громадських ініціатив – утворення Української ініціативної групи за звільнення в'язнів сумління та формування групи учасників від України для проведення в Москві міжнародного громадського семінару з гуманітарних питань» [280, с.14].

У часописі вісімдесятих років дещо змінилася структура редакційних матеріалів у порівнянні з «Українським вісником» сімдесятих. Якщо раніше звернення редакції до аудиторії було присутнє в трьох рубриках: «Розмова з читачем», «Виправлення та уточнення», «Від редакції», то у відновленому журналі тематика попередніх рубрик була вміщена в «Колонку редактора», де, власне, публікувалися відповіді й прохання до читача. У восьмому номері, відреагувавши на питання й критику читачів, Чорновіл пише стосовно одномовності видання, також автори дотримуються мовних норм, що існували до насильницьких правописних змін 1933–1934 рр. Журнал видавався за кошт Чорновола, а саме – за міжнародну журналістську премію англійської газети «Санді таймс», згодом за спонсорську допомогу громадян. З грудня 1987 почав готуватися «УВ-експрес», який виходив у 1988 році як щомісячник, а «Український вісник» мав періодичність щоквартальника.

Під час хвилі репресій у січні 1972 р. по всій Україні розслідування над В.Чорноволом тривало 14 місяців, у якому він відмовився брати участь, тому що не вважав себе причетним до «справи Добоша», якого особисто і не знав. У квітні 1973 р. Львівський обласний суд засудив його до шести років позбавлення

волі в таборах суворого режиму й трьох років заслання за ст. 62, ч. 1 КК УРСР («антирадянська агітація і пропаганда») у мордовських таборах для політв'язнів (с. Озерне і с. Барашево). Під час ув'язнення В. Чорновіл писав публіцистичні твори у вигляді документів, зокрема заяв, листів, клопотань. У 1975 р. разом з політв'язнем Б. Пенсоном завершив книгу «Хроніка таборових буднів», яка була нелегально передана з табору за кордон і опублікована наступного року в журналі «Сучасність». Праця написана у формі діалогу авторів-політв'язнів з елементами репортажу. Деінде в розмову включався поет В. Стус. У «Хроніці мордовських таборів» В. Чорновіл починає розповідь про своє життя, переслідування з боку влади, творчість: «У 1966 р. був остаточно вигнаний з журналістської праці, і взагалі, з преси» [310, с. 68].

Автори «Хроніки таборових буднів» подавали інформацію стосовно умов. Описовість кімнат, лікарень, карного ізолятора набувала художності і передавала настрої політв'язнів. Б. Пенсон і В. Чорновіл розповідають не тільки про свою, а й про долю багатьох ув'язнених зі всього Радянського Союзу, про наглядців і представників прокуратури й адміністративних органів. В. Чорновіл акцентує увагу на тому, що, перш за все, проводилося духовне збіднення або знуцання з представників творчих професій. Не давали можливості користуватися потрібною іноземною спеціалізованою літературою. Задля надання більш достовірної інформації автори використовують в тексті ефект присутності, підключають до розмови В. Стуса, котрий описав лікарню, зокрема, умови розташування, стан хворих в'язнів тощо. У книзі В. Чорновіл не тільки оприлюднив дані про українських репресованих, ай інформацію, як і коли випускав «Український вісник» [310, с. 72].

Після арештів 1972 р. членів редакції «Українського вісника» під однойменною назвою вийшов сьомий номер за редакцією Є. Пронюка, В. Лісового, В. Овсієнка. Матеріали часопису мали інформативний, хронікальний характер, не продовжуючи традиції публіцистичних та художніх розділів попередніх випусків. У 1974 р. С. Хмара, О. Шевченко та В. Шевченко видали свій «Український вісник» (№ 7–8). Кілька чисел журналу з такою ж назвою надрукувала «Українська загальнонародна організація». Проте не можна ці видання відносити до історії першого самвидавного журналу «Український вісник», оскільки вони не відповідали

структурі, концепції, змістовому наповненню часопису за редакцією В. Чорновола. Ці випуски робилися для того, щоб спростувати вирок дисидентам, довести, що не вони займалися самвидавом.

Розглянемо й інших дисидентів, які збирали інформацію, створювали видання, передавали новини на заборонені радіостанції та закордонні ЗМІ, поширювали дисидентські комунікації. Український філософ, правозахисник, дисидент В. Лісовий був одним з організаторів самвидаву в 1960-х рр., у 1972 р. він виступив із протестом проти арештів шістдесятників. В. Лісовий мав канали поширення дисидентських комунікацій, крім того, збирав, виготовляв, друкував самвидав. Тому також був фігурантом справи «Блок». Одинадцять років відбув у концтаборах Мордовії, на засланні в Бурятії. Реабілітований у 1989 р. В. Лісовий викладав філософію у вишах, з 1969 р. працював співробітником Інституту філософії АН УРСР. У 1971 р. захистив кандидатську дисертацію на тему «Логіко-філософське дослідження побутової мови». Крім організаційної діяльності в самвидаві, В. Лісовий написав «Відкритий лист членам ЦК КПРС і ЦК КП України»: «...„Справа Добоша” – це вже просто справа, обернена проти живого українського народу і живої української культури. Така „справа” дійсно об’єднує всіх заарештованих. Але я вважаю себе теж причетним до такої справи – ось чому прошу мене також заарештувати і судити» [52].

Лист призначався для розповсюдження в самвидаві. У 1972 р. було виготовлено 100 екземплярів листа і був складений список адресатів. З цим матеріалом був заарештований З. Пронюк. В. Лісовий надіслав надруковані екземпляри Л. Брежнєву та В. Щербицькому, секретареві парткому Інституту філософії. 6 липня 1972 р. В. Лісовий був заарештований. Під час арешту працівники КДБ використовували вплив колег з Інституту філософії АН УРСР професора В. Євдокименка та співробітника С. Васильєва. В. Лісового засудили до семи років позбавлення волі в таборах суворого режиму та трьох років заслання за ст. 62 ч. 1 КК УРСР.

На думку В. Лісового, дисидентські комунікації найбільше мали вплив на молодь, зокрема студентську. КДБ фіксувало підтримку дисидентських ідей на факультетах: філософському, історичному, журналістики, меншу – на філологічному [185, с. 188]. В. Лісовий не погоджувався на офіційне «каяття» як поширену інформаційну акцію з боку радянських ЗМІ. У засланні підтримував зв’язки з В. Стусом та

В. Чорноволом, вважав ближчих за поглядами до українців литовців та латишів [409, с. 245].

В. Лісова, дружина В. Лісового, також розповсюджувала самвидав після арешту чоловіка. Вона була фігурантом справи «Блок» під псевдонімом «Тиха». Після закінчення університету працювала лаборантом в Українському науково-дослідному інституті педагогіки (УНДІП) і викладала українську мову та літературу у вечірній школі. Переслідувалася за участь у неофіційних зборах та покладанні квітів до пам'ятника Т. Шевченку [409, с. 249]. Під час арешту чоловіка В. Лісова підтримувала зв'язки з московськими дисидентами А. Твердохлебовим, Ю. Шихановичем, Г. Саловою, Т. Ходоровичем.

Брала участь у прес-конференції для зарубіжних журналістів у Москві, де ознайомила їх зі становищем в Україні, виступала на захист В. Лісового, Є. Пронюка, М. Коцюбинської. Разом з О. Мешко, М. Матусевич, А. Марченко, О. Антонів, Р. Руденко допомагала родинам політ'язнів, звертаючись до фонду В. Солженіцина. Також передавала інформацію до самвидаву про стан політ'язнів, зокрема про В. Лісового [436, с. 272].

У зв'язку з цим В. Лісову викликали в КДБ на допити, проводили обшуки, слідкували з метою психологічного тиску. Інформація про її переслідування передавалася по «Радіо Свобода». У КДБ її називали представницею «підпільної педагогіки», адже вона популяризувала статтю І. Франка «Поступ», працюючи з дітьми, приділяла увагу українській культурі. За даними КДБ, В. Лісова зберігала листи до ЦК КПРС «антирадянського» змісту, мала зв'язки з російською дисиденткою І. Корсунською, якій постачала альтернативну інформацію з України, зокрема й для використання в російському журналі «Хроніки текущих событий». Крім того, спецслужби наголошували на міцних зв'язках дружин дисидентів. У 1980 р. у неї вилучили список дисидентів, їх фотокартки, номери телефонів, листи до друзів та адреси людей, які допомагали політ'язням та їх родинам. Також її звинувачували в передачі інформації, «міжнародних документів» для «Радіо Свобода» та закордонного журналу «Сучасність» через листування з емігранткою А. Глазман, яка проживала в США [436, с. 275], у доведенні до світової громадськості інформації про Л. Лісового, В. Чорновола, В. Стуса, про розпуск хору «Гомін». Її запідозрили у зберіганні та

розповсюдженні «антирадянських» документів, тому в 1980 р. на неї завели справу, проводили «виховні» бесіди, за нею слідкували, проте в 1984 р. здали справу в архів. Це була справа В. Лісової з Л. Світличною, В. Сверстюк, М. Коцюбинською.

Дисидент та політв'язень В. Мороз став відомим як в Україні, так і за кордоном своїми публіцистичними творами «Репортаж із заповідника імені Берії», «Мойсей і Датан», «Хроніка Опору», «Серед снігів», «Замість останнього слова», які він написав будучи репресованим. Арештований у вересні 1965 р., засуджений за статтею 62 КК УРСР (антирадянська агітація і пропаганда) до 4 років таборів, у червні 1970 р. за цією ж статтею його було засуджено до 6 років спецтюрми, 3 років таборів особливо суворого режиму і 5 років заслання з визнанням особливо небезпечним рецидивістом [303, с. 286]. В. Мороз був представником української інтелігенції, до ув'язнень працював викладачем на історичному факультеті Львівського державного університету, у Луцькому та Івано-Франківському педінститутах.

В. Мороза вважали одним із символів українського руху Опору, тому була організована широка інформаційна та правозахисна кампанія на його підтримку. У червні 1974 р. А. Сахаров звернувся до Л. Брежнєва та Р. Ніксона окремим листом на захист політв'язня. 3 липня 1974 р., домагаючись переведення з тюрми до табору, В. Мороз розпочав безтермінову голодовку, яка тривала п'ять місяців. Закордонні ЗМІ почали активно це висвітлювати, адже його дружина Р. Мороз з допомогою російських дисиденток Л. Алексєєвої та І. Корсунської організувала прес-конференцію із залученням п'яťох іноземних журналістів у Москві. У результаті в Канаді, США, Австралії, Аргентині, в інших країнах були створені комітети захисту В. Мороза. Під час другої прес-конференції, яка проходила в серпні 1974 р., Р. Мороз звернулася по допомогу до світової громадськості та до Міжнародного Пен-клубу, тому «звернення були опубліковані в провідних газетах, на них реагували президенти, прем'єри, сенатори» [172]. Після цього в СРСР їй дали право на побачення з чоловіком в тюрмі: «Чоловік ледве ходив, він важив 50-55 кг при зрості 175 см, був, можливо, під дією психотропних речовин, бо й говорив незв'язно»,— згадувала Р. Мороз [161, с. 185]. Після цього вона написала звернення до президента США Д. Форда, прем'єр-міністра Канади П. Трюдо, канцлера ФРН Г. Шмідта, також від імені батька

звернення до Л. Брежнєва, яке він підписав. Ці обидва звернення Л. Алексєєва передала за кордон. Таким чином, на захист В. Мороза виступили Міжнародний Пен-клуб, Міжнародна Амністія, Міжнародна Ліга захисту прав людини, Комітет захисту прав радянських політв'язнів «Нью-Йорк». У вересні 1974 р. у справі В. Мороза сенатор конгресу США Г. Джексон звернувся до Л. Брежнєва, а у жовтні – парламентарі Великобританії та представники уряду Канади. Звільнення вимагала громадськість Франції, Німеччини, Норвегії, Швеції, Австрії [103, с. 156].

З 27 на 28 квітня 1979 р. у Нью-Йоркському аеропорту ім. Кеннеді представники радянських властей обміняли п'ятьох політв'язнів – О. Гінзбурга, Г. Вінса, В. Мороза, М. Димшиця та Е. Кузнецова – на радянських представників КДБ, засуджених у США за звинуваченням у шпигунстві. В. Мороз був єдиним з України, хто брав участь в «обміні». Після переїзду до США В. Мороз працював у Гарвардському університеті, потім у Канаді радіожурналістом. Його дружина Р. Мороз також в США влаштувалася в редакцію журналу «Сучасність» коректором, де друкувала на машинці одержані від політв'язнів та дисидентів тексти, писала репортажі, нариси, есе. У 1980–1990-ті рр. вона працювала радіожурналістом на «Голос Америки» та «Радіо Канади». Основними темами повідомлень були українське життя, зокрема дисидентство, греки Приазов'я [172].

Н. Світлична також стала фігурантом справи «Блок». Вона була представницею української інтелігенції, працювала вчителем української мови, завучем у школі, редактором видавництва «Радянська школа», науковим співробітником інституту педагогіки, бібліотекарем. Була заарештована у травні 1972 р. за ст. 62 ч. 1 КК УРСР «Антирадянська агітація та пропаганда», адже її звинуватили у зберіганні та поширенні забороненої інформації. Разом з іншими ув'язненими вона брала активну участь у протестах, голодуваннях. Була звільнена в 1976 р., а в 1978 р. виїхала спочатку до Рима, де її прийняв Папа Римський Павло VI, а потім – до США. Н. Світличну позбавили радянського громадянства. За кордоном вона працювала перекладачкою в Гарвардському університеті. Також у 1980–1985 рр. видавала «Вісник репресій в Україні», а у 1983–1994 рр. працювала в українській редакції «Радіо Свобода», повідомляла про дисидентів [158, с. 55].

Є. Сверстюк проходив у справі КДБ «Блок». Був відомий як автор самвидавних текстів, а також зберігав та розповсюджував самвидав. У 1956–1959 рр. працював викладачем української літератури в Полтавському педагогічному інституті, у 1959–1960 рр. – старшим науковим співробітником Українського НДІ психології, у 1961–1962 рр. – завідувачем відділу прози журналу «Вітчизна». У межах адміністративних заходів КДБ його чотири рази звільняли з роботи з політичних мотивів. З 1965 р. до 1972 р. мав посаду відповідального секретаря редакції часопису «Український ботанічний журнал» [225, с. 12].

І. Світличний, брат Н. Світличної, був одним з активних розповсюджувачів самвидаву, лідером та ідеологом національно-демократичного руху 1960–1970-х рр. Він був відомий український критик, літературознавець, поет, перекладач. Як представник української інтелігенції спочатку завідував відділом критики журналу «Дніпро», з 1957 по 1963 рр. працював молодшим науковим співробітником Інституту літератури, потім – в Інституті філософії Академії наук. З 1965 р. він втратив роботу і публікувався під чужими іменами (заавторство) і псевдонімами. Як інакодумець у 1962–1963рр. став одним із засновників Клубу творчої молоді в Києві, установив контакт з українською діаспорою на Заході та передавав самвидав [226, с. 12].

І. Світличний багато зробив і для культурної інтеграції Західної і Східної України під час дисидентського руху, зокрема сам був з Луганщини. У зв'язку з його дисидентськими поглядами проти нього вживали адміністративних заходів (звільнення з місць роботи), у 1965 р. заарештували за звинуваченням в антирадянській агітації та пропаганді (ст. 62 ч. 1 КК УРСР) на рік, а в 1972 р. вдруге заарештували за тією ж статтею та засудили до 12 років позбавлення волі. Також під час ув'язнення І. Світличний передавав публіцистичні твори на волю до Москви та Києва з метою розповсюдження в самвидаві чи тамвидаві. З 1978 р. став членом міжнародного ПЕН-клубу, а з 1990 р. – членом Спілки письменників України [80].

Є. Сверстюк також проходив у справі КДБ «Блок». Був відомий як автор самвидавних текстів, а також зберігав та розповсюджував самвидав. У 1956–1959 рр. працював викладачем української літератури в Полтавському педагогічному інституті, у 1959–1960 рр. – старшим науковим співробітником Українського НДІ психології, у

1961–1962 рр. – завідувачем відділу прози журналу «Вітчизна». У межах адміністративних заходів КДБ його чотири рази звільняли з роботи з політичних мотивів. З 1965 р. до 1972 р. мав посаду відповідального секретаря редакції часопису «Український ботанічний журнал» [225, с. 12].

Є. Сверстюк у співавторстві з І. Світличним написав один із найгостріших і найпопулярніших творів українського самвидаву 1960-х рр., а саме памфлет про спалення бібліотеки «З приводу процесу над Погружальським», який поширювався анонімно. Він публічно виступав проти дискримінації української культури, зокрема, на вечорі пам'яті В. Симоненка у 1964 р. разом з А. Горською, Л. Костенко, І. Дзюбою та В. Некрасовим публіцист написав та підписав відкритий лист до газети «Літературна Україна» у зв'язку із цькуванням в офіційній пресі В. Чорновола. Широко розповсюджувалися в самвидаві відомі його есе «Собор у риштованні», «Іван Котляревський сміється», «Остання сльоза», «На мамине свято» [222].

У 1960-х рр. Є. Сверстюк був організатором та учасником напівлегальних літературних вечорів, зборів, заборонених святкувань дня перенесення праху Т. Шевченка з Санкт-Петербурга в Україну 22 травня 1861 р. Тому він вважався одним з провідних дисидентів-комунікаторів в Україні. Заарештований під час другої хвилі арештів операції «Блок». 14 січня 1972 р. Є. Сверстюк був засуджений Київським обласним судом за ст. 62 ч. 1 КК УРСР на максимальний термін – сім років таборів суворого режиму та п'ять років заслання. Йому були інкриміновані антирадянські самвидавні есе, які друкувалися в тамвидаві, а також публічні виступи перед працівниками освіти в 1965 р. з критикою ідеології освітньої системи, окремі висловлювання, які були підслухані або записані агентами КДБ. «Останнє слово» Є. Сверстюка на суді поширювалося в самвидаві.

Після звільнення з літа 1987 р. Є. Сверстюк брав активну участь у діяльності Українського культурологічного клубу, з 1989 р. працював редактором християнської газети «Наша віра». Цього ж року він став президентом Української асоціації незалежної творчої інтелігенції, де організував присудження щорічних премій ім. В. Стуса. У 1993 він був обраний президентом Українського ПЕН-клубу. Таким чином, Є. Сверстюк як активний учасник дисидентських комунікацій у часи

перебудови перейшов з приватно-публічного простору до суто публічного.

Серед дисидентів загинули в таборах Ю. Литвин, В. Марченко, В. Стус, О. Тихий. Журналіст В. Марченко у 1972–1973 рр. написав три статті «За параваном ідейності», «Київський діалог» та «Страшний якийсь тягар» під псевдонімом Валентин Розум та поширював матеріали через Л. Волгу [431, с. 84]. Йому інкримінували агітацію в усній та письмовій формі (виготовлення та поширення інформації антирадянського змісту), читання і розповсюдження трактату І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?». У таборах він збирав і нелегально надсилав на волю інформацію про становище в'язнів, колективні і особисті заяви, нариси, есе, інтерв'ю. Його тексти в роки ув'язнення розповсюджувалися серед аудиторії, зокрема статті «Там, в українських печерах», «За просвічення розуму», «Це неземне довготерпіння». У 1982 р. В. Марченко написав нарис «Гулак» про кирило-мефодіївця М. Гулака як українського інтелігента в умовах тоталітарної держави. Наступний нарис «Там, у київських печерах», написаний у 1983 р., інтерв'ю з Б. Антоненком-Давидовичем із Н. Суровцовою приніс популярність політв'язню, і він був прийнятий до європейського ПЕН-клубу.

У жовтні 1983 р. В. Марченка заарештовано вдруге, засуджено на 10-річний термін табору особливо суворого режиму. У документах КДБ зазначалось, що В. Марченко не змінював своїх поглядів [368, с. 21]. 7 жовтня 1984 р. в Ленінградській тюремній лікарні за нез'ясованих обставин він помер. Його публіцистичні збірки «Листи до матері з неволі» та «Творчість і життя», «Вірити і тільки» було видано в 1990-х рр.

Деякі українські дисиденти відбували строк у психлікарнях, зокрема Л. Плющ, В. Рубан, М. Плахотнюк, М. Якубівський. Фігурант справи «Блок» М. Плахотнюк закінчив лікувальний факультет Київського медінституту. З 1963 р. був активним учасником Клубів творчої молоді (КТМ) та «Сучасник», організовував літературні та музичні вечори, художні виставки, створив студентський міжвузівський фольклорно-етнографічний гурток, брав участь у виїзному хорі «Жайворонок», заклав традицію Шевченківських читань 22 травня біля пам'ятника Т. Шевченку. М. Плахотнюк взяв участь у похороні В. Симоненка,

організував в медінституті вечір його пам'яті. Після цього з ним представник КДБ провів виховну бесіду-догану. У листопаді 1968 р. М. Плахотнюка допитували у справі І. Сокульського, після чого запропонували звільнитися з кафедри невропатології Київського медінституту. 12 січня 1972 р. під час другої хвилі масових репресій в Україні М. Плахотнюк був заарештований за ст. 62 КК УРСР. Причиною стало вилучення КДБ документа про створення Комітету захисту Н. Строкатої, листа В. Чорновола до З. Франко на захист Н. Строкатої. Звинувачували й у зберіганні та розповсюдженні документів «антирадянського змісту».

М. Плахотнюк збирав інформацію для часопису «Український вісник». У вересні експертиза Інституту ім. Сербського в Москві поставила йому діагноз «шизофренія з манією переслідування, періодично неосудний». Його направили на примусове лікування в психлікарню 24 листопада 1972 р. – у Дніпропетровській області, з вересня 1976 р. – у Казанській. Висновки медичних комісій про припинення примусового лікування в 1974, 1976, 1977 рр. відхилялися Київським обласним судом. Загалом провів у психлікарнях 15 років. Проте й у цей період продовжував писати листи, підтримувати дисидентські комунікації з ув'язненими та українськими інакодумцями. У своїх спогадах він ділився, що листи писали олівцем, адже «...олівець приносив прибуток санітарам. Стрижні олівців часто кришилися, і їх потрібно було щоразу підстругувати... Адже бритвочку тільки він має право носити», – писав у мемуарах М. Плахотнюк [181, с. 173]. Також він описав канали передачі інформації з таборів та заслання: «до заадресованого конверта пришпилюють записку зі зверненням до незнайомця, мовляв, людину добра, якщо знайдеш цей конверт, то вкинь до поштової скриньки. Конверт викидають через унітаз в туалеті. ... Другий канал. Цими самими вагонами часто розвозять „хіміків”, тобто засуджених з направленням на будови народного господарства. Листи, передані ними, також іноді доходять на волю» [181, с. 175].

І. Калинець – видатний український поет, дитячий письменник, автор самвидаву, фігурант справи «Блок» КДБ. Його дружина І. Стасів-Калинець була активною дисиденткою, поетесою, художницею, філологом, працювала викладачем української мови та літератури у Львівському політехнічному інституті. Репресії І. Калинця почалися з того, що КДБ не дозволило надрукувати у

видавництві «Молодь» першу збірку віршів «Екскурсія», присвячену історії, мистецтву й архітектурі Львова.

З 1965 р. І. Калинець і його дружина були під наглядом КДБ. На початку 1966 р. в Києві вийшла перша її збірка «Вогонь Купала». У зв'язку з поширенням своїх поглядів йому відмовили у членстві Спілки письменників і вилучили з тематичного плану видавництва наступної збірки віршів «Відчинення вертепу». Однак І. Калинець розповсюджував власні твори у самвидаві. Подружжя Калинців читали вірші й під час організованих «квартирників», неофіційних зустрічей. Самвидавня збірка «Відчинення вертепу» вийшла друком у Бельгії в 1970 р., а наступна збірка «Підсумовуючи мовчання», присвячена Валентині Морозу, – у Мюнхені в 1971 р. [100].

І. Калинець та І. Стасів-Калинець організували вдома зустрічі для дисидентів, творчої інтелігенції з метою поділитися альтернативною інформацією, брали участь у правозахисних акціях: підписували заяви і протести, неофіційно виступали на громадських заходах. КДБ, своєю чергою, проводив обшуки, прослухував квартиру. У січні 1972 р. за операцією «Блок» та справою «Добоша» І. Стасів-Калинець була заарештована за ст. 62 КК УРСР, підставою слугували присвячення віршів В. Чорноволу, розповсюдження текстів В. Мороза та самвидаву, зокрема серед учнівської молоді [379, с. 103].

І. Калинцю інкримінували видання його книг за кордоном у тамвидаві, присвячення збірки В. Морозу, контакти з іноземцями. За ст. 62 КК УРСР він отримав шість років таборів та три роки заслання, як і його дружина. У 1975 р. під час таборів став членом Міжнародного ПЕН-клубу, а 1977 р. – лауреатом премії імені І. Франка (Чикаго).

І. Калинець після звільнення з 1983 до 1990 р. працював у Науковій бібліотеці АН України. З 1987 р. І. Калинець та І. Стасів-Калинець організували масові акції пам'яті забороненого за радянські часи поета Б.-І. Антонича, а також пам'яті композитора В. Барвінського, брали участь у створенні Товариства української мови імені Т. Шевченка, в організації панахиди на могилах жертв, закатованих НКВС у Львівській в'язниці в червні 1941 р. Організували видання неофіційного культурологічного журналу «Євшан-Зілля», де головним редактором була І. Стасів-Калинець. У 1988 р. за таку заборонену діяльність КДБ затримували й засуджували до грошового штрафу, адже був період гласності [97, с. 10].

І. Стасів-Калинець брала участь у всіх акціях як політв'язень. Вона підписувала листа в прокуратуру, де табірне начальство звинувачене в тому, що перешкоджало святкуванню Великодня; листа Генеральному секретареві ООН з проханням сприяти проведенню справедливого судового розгляду в присутності представників ООН; колективного листа на підтримку А. Сахарова; звернення до табірної адміністрації про дозвіл внести гроші до Фонду допомоги жертвам чилійської влади і послати делегаток на з'їзд Міжнародної Демократичної Асоціації Жінок; лист до Комітету прав людини ООН зі скаргою на табірні умови і проханням надіслати представника [98, с.145]. Також брала участь у голодуваннях протесту проти відмови надати побачення з ріднею та в інших акціях. Після звільнення І. Стасів-Калинець з 1987 р. з чоловіком видавала часопис «Євшан-зілля», організувала читання публічних лекцій про В. Стуса, брала участь у створенні Клубу молодих учених, Товариства Лева, Товариства української мови (ТУМ), «Меморіалу», Народного Руху України, руху за відродження УГКЦ. Таким чином, була активним дисидентом-комунікатором в часи перебудови та вийшла в публічний простір.

Також інформаційні записки справи «Блок» були присвячені І.Гелю – правозахиснику, публіцисту, організатору самвидаву, активному учаснику дисидентського і греко-католицького руху в Україні. У 1961 р., на сторіччя з дня смерті Т. Шевченка, він поклав терновий вінок до його пам'ятника в Києві, де познайомився з М. Горинем, І. Світличним, І. Дзюбою, Є. Сверстюком, В. Симоненком. На початку 1960-х рр. почав активно розповсюджувати самвидав, зокрема «Стан і завдання українського визвольного руху» Є. Пронюка, «Що таке поступ» І. Франка, «Вивід прав України», «Україна і українська політика Москви». У 1965 р. І.Гель заарештований разом з іншими українськими дисидентами та засуджений за ст. 62 ч. 1 і ст. 64 КК УРСР до трьох років таборів суворого режиму – за розповсюдження українського самвидаву та «організаційну діяльність». Після звільнення І. Гель надрукував у самвидаві і поширив 11 книг, у тому числі «Серед снігів» В. Мороза. Він написав передмови до книг «Тоталітаризм, український рух і Валентин Мороз», І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», збірки віршів Миколи Холодного «Крик з могили», багато статей. У 1970 р. він виступив на похороні художниці та шістдесятниці

А. Горської в Києві. У зв'язку з цим отримав від керівництва догану за «прогул». У листопаді 1970 р. надіслав до Верховного суду УРСР заяву протесту проти вироку в справі В. Мороза. Під час операції «Блок» 12 січня 1972 р. І. Гель був заарештований. У серпні засуджений за ст. 62 ч. 2 КК УРСР на 10 років таборів особливого режиму, 5 років заслання, визнаний "особливо небезпечним рецидивістом» [73].

У таборах І. Гель брав участь у правозахисних акціях і голодовках, зокрема, в голодовці з вимогою статусу політв'язня. І. Гель був автором книги «Грані культури», написаної в ув'язненні в 1970-х рр., розповсюджувалася в самвидаві під псевдонімом Степан Говерля, була видана в Лондоні в 1984 р. Українською Видавничою Спілкою. Автор дав глибокий аналіз становищу української культури і нації в умовах тоталітарного режиму. У період «перебудови» І. Гель був звільнений та повернувся в Україну. Весною 1987 р. разом з В. Чорноволом, М. Горинем, П. Скочком відновив журнал «Український вісник», став його відповідальним секретарем. Він був співзасновник Української ініціативної групи за звільнення в'язнів сумління. У 1987 р. створив та очолив Комітет захисту Української греко-католицької церкви. І. Гель був засновником та редактором самвидавного журналу «Християнський голос», організовував перші масові релігійні та політичні акції у Львівській області, брав активну участь у створенні «Меморіалу» і Народного Руху України. Тобто, використовуючи різні типи дисидентських комунікацій та альтернативних каналів інформації, він також перейшов з приватної до публічної сфери, змінював смисли в соціокультурному, інформаційному, релігійному просторах [417, с. 15].

С Шабатура була відомою художницею, членом Української Гельсінкської групи (УГГ), дисиденткою, комунікатором та об'єктом справи «Блок». У 1967р. вона закінчила Художній інститут у Львові, за фахом – художник-прикладник, була членом Спілки художників України. С. Шабатура брала участь у львівському Клубу творчої молоді «Пролісок», розповсюджувала самвидав. У 1970 р. разом із групою львівських художників виступила на захист В. Мороза, вимагаючи відкритого суду. Під час операції «Блок» була заарештована 12 січня 1972 р. за звинуваченням у проведенні антирадянської агітації й пропаганди. Їй інкримінували, зокрема, розповсюдження машинописних збірок В. Стуса «Веселий цвинтар»,

М. Холодного «Крик з могили», статті В. Мороза «Серед снігів». Її було засуджено за ст. 62 ч. 1 КК УРСР до п'яти років ув'язнення в таборах суворого режиму та трьох років заслання [410, с. 326].

С. Шабатура декілька разів оголошувала голодування протесту проти порушень прав людини в СРСР. Натомість КДБ спалив її 150 малюнків, визначених як «абстрактні» і де був присутній образ табору. С. Шабатура оголосила голодування на 12 діб. Це викликало нову хвилю протестів проти знищення інтелектуальної власності в таборах (тоді ж були оголошені акти про знищення вишивок Н. Світличної, віршів І. Стасів-Калинець та В. Стуса). У лютому 1979 р. С. Шабатура підтримала Українську Гельсінкську Групу, оголосивши себе її членом. У кінці 1980-х рр. С. Шабатура була активісткою Львівських організацій «Меморіалу», Народного Руху України (НРУ), брала участь у боротьбі за відродження репресованої Української греко-католицької церкви (УГКЦ) [455, с. 257].

В. Стус був відомим українським поетом, критиком, публіцистом, автором самвидаву, членом Української Гельсінкської групи (УГГ), за фахом – істориком, також був дисидентом та входив до справи КДБ «Блок». На початку 1960-х рр. він працював літературним редактором газети «Социалистический Донбасс», у 1963 р. вступив до аспірантури Інституту літератури ім. Т. Шевченка АН УРСР. Після протестного виступу проти арештів української інтелігенції 4 вересня 1965 р. на прем'єрному перегляді фільму С.Параджанова «Тіні забутих предків» у кінотеатрі «Україна» в Києві отримав спочатку адміністративні попередження, згодом був виключений з аспірантури, звільнений з Державного історичного архіву. Видавництва не друкували його поетичні збірки, посилаючись на різні причини. У 1970 р. у тамвидаві Бельгії вийшли його поетичні збірки «Круговерть» та «Зимові дерева». В. Стус протестував проти культу особи тоталітарного режиму, політики денаціоналізації, обмежень свободи слова. Він писав відкриті листи до Президії Спілки письменників на захист В. Чорновола в 1968 р. з приводу опублікованої в «Літературній Україні» наклепницької статті О. Полторацького «Ким опікуються деякі гуманісти», редакторові журналу «Вітчизна» Л. Дмитерку з гострою критикою його виступів проти І. Дзюби (1969 р.), до ЦК КПУ і КДБ, до Верховної Ради України (1970 р.). Ці документи розповсюджувалися українським самвидавом. У 1971 р. українські дисиденти вперше вирішили

створити легальну правозахисну організацію на захист Н. Строкатої, куди одним з перших вступив В. Стус [449, с. 60].

Під час операції «Блок» 12 січня 1972 р. В. Стус був заарештований і звинувачений у проведенні антирадянської агітації й пропаганди. Йому інкримінували авторство українського самвидаву: 14 віршів та 10 правозахисних літературознавчих статей. У своїй квартирі він зберігав один примірник збірки «Веселий цвинтар», машинописний і рукописний текст віршів «Колеса глухо стукотять» і «Марко Безсмертний», що були вилучені в нього під час обшуку 12 січня. Протягом 1970–1971 рр. написав дві статті «Феномен доби» і «Зникоме розцвітання особистості». В есе «Феномен доби», досліджуючи творчість поета П. Тичини з антирадянських позицій, В. Стус розглядав націоналістичні погляди поета, полемізував з приводу принципу партійності в літературі, критикував політику радянської влади в галузі культури. У статті «Зникоме розцвітання особистості» про дослідження творчості В. Свідзінського дисидент оцінює творчість поета з національної тематики, критикує радянську владу. Окрім іншого, КДБ доводив його закордонні зв'язки [464, с. 134].

В. Стус був засуджений Київським обласним судом за ст. 62 ч. 1 КК УРСР до п'яти років таборів суворого режиму і трьох років заслання. Після цього він написав відомий публіцистичний лист «Я обвинувачую». Був співавтором з В. Чорноволом та Б. Пенсоном книги «Хроніка таборових буднів». Також про нього писали як в самвидавних матеріалах в Україні, так і в російському журналі «Хроніка текущих событий», зокрема у номерах 42, 45, 48, 54, 57, 62. У липні 1978 р. газета «Ленинское знамя» Тенькінського району Магаданської області надрукувала в трьох числах – підвалом – три статті «Друзі і вороги Василя Стуса» (1. «Несподівані зустрічі», 2. «Чужий серед своїх», 3. «Хай люди знають...»), автором був А. Супряга. У наступних числах з'явилася серія статей «Відгуки на статтю „Друзі і вороги Василя Стуса”», де порівнюють В. Стуса з фашистами. Автор цитував шахтарів, з якими працював поет, медичний персонал лікарні, де він лікувався. Усі підтверджували, що В. Стус виступав проти радянської системи. У статті «Несподівані зустрічі» автор робить висновок: «Ні одного теплового або бодай співчутливого слова не почув я на адресу Стуса. Не зустрів нікого, хто б прихильно відгукнувся про поведінку „борця за справедливість”, „борця за демократію”, „борця за права

людини”...»[184]. В офіційній пресі було представлено такого змісту публікації проти дисидентів.

В. Стус виступав на захист репресованих членів УГГ. У 1980 р. був заарештований та засуджений Київським обласним судом за ст. 62 ч. 2 КК УРСР на десять років таборів особливо суворого режиму і п'ять років заслання. У серпні 1985 р. В. Стус у карцері оголосив голодовку протесту. Загинув 4 вересня 1985 р.

Отже, фігуранти справи «Блок» обвинувачувалися за ст. 62 КК УРСР «антирадянська агітація та пропаганда» та отримували від семи до п'ятнадцяти років позбавлення волі. Українські дисиденти переслідувалися та були заарештовані як автори текстів самвидаву, за створення, копіювання, зберігання, поширення забороненої інформації, передачі її за кордон (у тому числі з метою друку в офіційній зарубіжній пресі та трансляції її на радіо), усне, публічне поширення антирадянських висловлювань, підтримку зв'язків з дисидентами та політв'язнями.

Висновки до розділу 2

У 1960-х – на початку 1990-х рр. автори, організатори самвидаву й інших альтернативних каналів знаходили нові конспіративні методи виготовлення та поширення забороненої офіційною владою інформації, працювали у підпільних умовах. Якщо розглядати публіцистику та журнал «Український вісник», окремі аналітичні та публіцистичні статті, то вони розповсюджувалися в певних групах української інтелігенції, передавалися за кордон та набували ефективності під час транслявання на заборонених закордонних радіостанціях «Радіо Свобода», «Голос Америки», «Бі-Бі-Сі». Вже тоді метою дисидентів було поширення нових смислів і знань, що замовчувалися офіційними ЗМІ. Учасники руху Опору створили мережу врізних містах для збору, виготовлення та поширення альтернативної інформації.

У результаті аналізу архівних документів справи КДБ «Блок» було виявлено, що крім діяльності дисидентів, в інформаційних записках КДБ увагу приділяли й анонімним текстам, що розповсюджувалися в різних містах УРСР. Зокрема, документи (петиції, звернення, скарги, протести, прохання, повідомлення, заяви), листівки, листи, написи на будівлях, погрози в усній та писемній формах на адресу керівників партій та уряду по всіх областях України, оголошення про конкурси на

написання анекдотів про В. Леніна, керівників партії. Також відслідковувалися зв'язки дисидентів з іноземцями. У символічному полі КДБ фіксувало вивішування синьо-жовтого прапора, створення народних творчих гуртків, організацію різноманітних культурних та інформаційних акцій. Крайньою формою протесту було зафіксовано самоспалення В. Макуха. Крім того, були популярними й усні дисидентські комунікації під час творчих або культурницьких зборів, промови серед масової аудиторії.

Особливу увагу в справі «Блок» приділялося авторам, організаторам самвидаву та поширювачам дисидентських комунікацій. Зокрема, у 1972 р. було заарештовано В. Чорновола, В. Стуса, І. Калинця, І. Геля, М. Плахотнюка, В. Марченка, Є. Сверстюка, усього близько ста осіб. Провідні комунікатори в публічному просторі працювали в освітній, інформаційній, гуманітарній сферах. У справі «Блок» фіксувалися їх зв'язки з іншими дисидентами, закордонні зв'язки або участь у прес-конференціях із закордонними журналістами, публічні виступи, організація неофіційних заходів, створення та розповсюдження протестних документів, самвидаву тощо.

РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ ДИСИДЕНТСЬКИХ КОМУНІКАЦІЙ В ЧАСИ ПЕРЕБУДОВИ (1986–1991 рр.)

3.1. Тематика і проблематика повідомлень дисидентських комунікацій (на прикладі самвидавних часописів «Український вісник», «Євшан-зілля», «Пороги»)

3.1.1. «Український вісник» як провідний самвидавний часопис в Україні 1970–1972, 1987–1989 рр.

Український самвидав складався з окремих документів, літературних творів та неперіодичних видань. Крім літературного та культурницького зародився власне громадсько-політичний самвидав як опозиційна, позацензурна соціокультурна форма в 1960–1962 рр. [170, с. 93]. Неперіодичні видання превалювали над періодичними чи подовженими, зокрема О. Спанатій називає 606 назв (98,06 %) неперіодичними виданнями та 12 документів, п'ять назв (1,94 %) серіальними [239, с. 88]. З 1964 р. по 1966 р. першим виходив машинописний журнал «Воля і Батьківщина» як друкований орган Українського Народного Фронту, де був редактором З. Красівський.

У часи перебудови виходили по декілька чисел журналів у Львові: «Альтернатива» – 12 випусків (1988), «Гомін перебудови» – два випуски (1987), «ВІКО» – три числа (1988–1989), «Євшан-зілля» – вісім випусків (1987–1990), «Кафедра» – вісім випусків (1988–1989), «Львівські новини» – 57 номерів (1989–1991), «Хроніка Католицької церкви на Україні» – 26 чисел (1984–1987). У Києві було надруковано 5 випусків часопису «Дзвін» (1986–1987), «Український вісник» – 14 номерів (1970–1972, 1987–1989), «Наша віра» (1989–1990) Є.Сверстюка. У Дніпропетровську – «Пороги» (1989 р.) – 8 випусків, «Український час» – 3 випуски (1989) [479]. Також були відомими «Поступ» О. Кривенка, «Голос відродження» С. Набоки, різноманітні бюлетені.

Часописи самвидаву, де друкувалися тексти на громадсько-політичні та соціокультурні проблеми, мали суспільну значущість та належать до дисидентських комунікацій. Важливим є збір та систематизація публікацій з видань, що надруковані різними видавництвами за кордоном або поширенні самвидавом. Серед них

виділявся журнал «Український вісник», який мав невизначений наклад та поширювався стихійно, виходив у 1970–1972 та 1987–1989 рр., всього було підготовлено 14 випусків за два періоди його існування. «Український вісник» – літературно-художній і суспільно-політичний часопис, був провідним самвидавним журналом в УРСР. Він готувався у вигляді машинопису з фотоілюстраціями. Його перевозили за кордон чи в інші міста України, зокрема, в Київ, Одесу, Дніпропетровськ [303, с. 13]. Згодом аркуші почали фотографувати і розповсюджувати плівку. В. Чорновіл виступав як засновник, автор, редактор, коректор і видавець. Журнал не мав точної періодичності, тому що виходив нелегально і залежав від збору інформації з усієї України, політичних таборів, які знаходилися в інших республіках СРСР. Крім того, збирати, обробляти та поширювати таку інформацію було небезпечно в умовах постійного стеження чи обшуків КДБ.

Поновлення «Українського вісника» було актуальним у 1987–1989 рр., адже продовжило висвітлення проблеми прав людини за допомогою гласності часів перебудови. Журнал був більш вдосконаленим, мав чітку структуру і дотримувався її. Часопис був друкованим органом громадської організації УГС. Тому для підвищення результативності «Українського вісника» редколегія надсилала примірники в урядові інстанції, різним організаціям та відповідальним особам в тому випадку, якщо про них було написано в журналі [63, с. 87].

Розглянемо перший період існування самвидавного часопису «Український вісник» – 1970–1972 рр. У вступному слові «Завдання „Українського вісника”», яке відкривало перші шість випусків, декларувалося, що видання подаватиме об’єктивну інформацію про порушення свободи слова та прав, гарантованих Конституцією СРСР, про судові й позасудові репресії, факти шовінізму й українофобії, становище українських політв’язнів, про акції протесту, а також друкуватиме твори самвидаву [303, с. 62]. Метою редколегії часопису було оповістити світову громадськість про порушення прав людини в УРСР, закликати громадськість з інших країн стати на захист політв’язнів.

У структурі видання були постійні рубрики на кшталт «Хроніка», «Українські політв’язні в тюрмах і таборах», «Документи українського самвидаву», що висвітлювали події дисидентського руху. «Український вісник» широко відображав проблему репресій

українській інтелігенції, захищаючи таким чином громадянські права українців. У літературному відділі часопису редколегія друкувала твори дисидентів, політв'язнів. За мету члени редколегії ставили реабілітацію творчості українських письменників і поетів та популяризацію її [303, с. 62].

Суспільно-політична тематика відображалась в публіцистиці В. Чорновола, Я. Дашкевича, П. Скочка, Є. Сверстюка, В. Шевченка, Л. Лук'яненка, Б. Гориня, М. Гориня. Провідною темою була правозахисна.

Автори часопису на демократичних засадах прямували до незалежності преси. Адже основним принципом журналу була свобода слова. В. Чорновіл підкреслював у редакторській статті, що «Український вісник» повинен був «...відображати інформацію про приховувані процеси в громадському українському житті, зокрема про порушення свободи слова та інших демократичних свобод, про судові та позасудові репресії на Україні, про порушення національної суверенності» [303, с. 61].

В. Чорновіл редагував журнал, виправляв орфографічні та пунктуаційні помилки, але стилістику, зокрема діалектизми, залишав [472, с. 9]. У грудні 1969 р. В. Чорновіл написав завдання «Українського вісника», де можна побачити задум та ідею видання: «„Вісник“ міститиме без узагальнень про порушення свободи слова і інших демократичних свобод, гарантованих Конституцією, про судові та позасудові репресії на Україні, про порушення національної суверенності (факти шовінізму та українофобії), про спроби дезінформувати громадськість, про становище українських політв'язнів по тюрмах та таборах, про різні акції протесту тощо» [303, с. 5]. Кожне число починалося зі слова редактора.

До провідних текстів подавалися коментарі, зауваження, висновки. Рубрика «Хроніка» містила актуальні замітки та розширені повідомлення про масові переслідування людей. Допити, обшуки, звільнення з роботи, суди, які проходили по всій Україні, були оприлюднені у виданні. Можна знайти матеріали в журналі, які з'являлися в самвидаві раніше. Тому редактор давав після повідомлення широкий аналітичний коментар від двохсот друкованих рядків. Зокрема, це стосується статей «Кампанія проти критика Івана Дзюби», «До історії одного наклепу» у першому

випуску. Матеріали, що публікувалися під рубрикою «Хроніка», розміщувалися за географічним принципом [303, с. 65].

У січні 1970 р. вийшов перший випуск «Українського вісника», який був присвячений захисту публікації І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», де полемізували з радянськими критиками В. Чорновіл і В. Стус у статті «Кампанія проти критика Івана Дзюби» [303, с. 65]. Основними аргументами були тези за відродження й розвиток української мови.

У постійній рубриці «Інші суди, арешти, обшуки, допити на Україні» можна побачити, що переслідувалися здебільшого представники інтелігенції, яких звільняли з роботи, вилучали самвидавну та іншу заборонену літературу, саджали в тюрми без наявності доказів у звинуваченні. Для захисту представників української інтелігенції автори часопису писали листи правозахисного характеру, давали їх на підписи літераторам, художникам, науковцям, службовцям, робітникам, які підтримували ідею, і потім відсилали у вищі офіційні інстанції. Після таких листів, які супроводжували статті, подавалася й інша інформація про переслідування людей, які підписувалися. Про кожного окремо було опубліковано повідомлення [303, с. 122].

Під постійною рубрикою «Повернулися з ув'язнення» друкувався список людей і їх біографічні дані. До цієї рубрики належить і «Список політв'язнів-українців», де були опубліковані відомості про засуджених, адреси таборів [303, с. 150].

Постійна рубрика «Про український самвидав» висвітлювала ідею, завдання, діяльність самвидаву як стихійної форми здійснення права на свободу слова. У ній друкувалися популярні на той час документи та публіцистичні твори, зокрема збірники «Лихо з розуму» і «Правосуддя чи рецидиви терору?» В. Чорновола. Також у цій рубриці, зокрема у п'ятому номері «Українського вісника» публікувалася дискусія, що виникла навколо статті Б. Антоненка-Давидовича «Літера, за якою тужать», розглядалися мовні проблеми. Окремо друкувалася інформація про Україну, яку висвітлювали в закордонній пресі. У першому й другому випусках була опублікована в перекладі на українську мову стаття «Українці відбиваються» Дж. Віра з англійської газети «Економіст» за 25 січня 1969 р. [304, с. 163].

З другого по п'ятий випуски журнал «Український вісник» мав чітко виражений літературно-публіцистичний характер. Про це

свідчать рубрики «У світі літератури і мистецтва» і «Огляд українського самвидаву», де були опубліковані новини з літературного життя України, зокрема про Шевченківську премію, вихід нових книг українських авторів, огляд рецензій в пресі. У другій рубриці розглядалися новинки самвидаву. Також подавалися відомості про самвидав КДБ, який поширював наклепи на В. Чорновола та І. Світличного [303, с. 261]. Зокрема, редактор «Українського вісника» В. Чорновіл подав інформацію про розповсюдження листівок кадебістського самвидаву, надрукував деякі оригінали та їх мовностилістичний аналіз, в якому зробив висновок, що інформацію готувала одна особа [303, с. 264].

У січні 1971 р. вийшов четвертий випуск журналу «Український вісник», присвячений «світлій пам'яті Алли Горської – громадянки, митця, людини» [303, с. 435]. Видання відкривається рубрикою «Трагічна смерть Алли Горської», де йдеться не тільки про її вбивство за нез'ясованих обставин, а й про життєвий і творчий шлях художниці. Було надруковано некрологи від Є. Сверстюка, І. Геля, вірш В. Стуса [303, с. 446–454].

У рубриках «Доповнення і виправлення» і «Розмова з читачем» редактор В. Чорновіл уточнював інформацію з попередньо надрукованих текстів, зокрема конкретні прізвища та звання посадових осіб, міліції, компартії тощо. Рубрика «Розмови з читачем» була поділена на блоки, кожен з яких становив відповідь редактора на зауваження читачів. На пропозицію публікувати більше поезії, зокрема символістів, В. Чорновіл писав, що велика кількість оперативних матеріалів публіцистичного характеру примушували редакцію відкладати вірші через брак обсягу видання, несистематичну періодичність [303, с. 601]. Проте виходили замітки про появу нових творів у самвидаві. Цікаві були пропозиції від читачів щодо оформлення «Українського вісника», а саме – клішований заголовок, менший формат паперу, обкладинка тощо. Редактор відповідав, що журнал тиражувався і розповсюджувався стихійно, тому деякі примірники мали особливе оформлення. Отже, комунікація членів редакції з читачем відображалася на сторінках видання, що підтверджує читацьку аудиторію часопису, яка була представлена по різних містах України.

Рубрика «Голоси чужоземців» у п'ятому випуску – це огляд закордонної і російської преси, презентація нових книг, темою яких

були історія та культура України. Однак редакція підкреслювала, що подавалася тільки інформація, без оцінки.

Цей випуск закінчується трьома традиційними редакторськими колонками «Розмова з читачем», «Виправлення і уточнення», «Від редакції». Було відображено чітко позицію часопису щодо авторства матеріалів та авторського права: «...твори, друковані у «Віснику», безпосередньо від авторів не одержуються і їхнє використання з авторами не узгоджується. Право на поміщення таких творів дає сам факт поширення їх самвидавом» [303, с. 765]. Таким чином, редактор хотів захистити переслідуваних, які не підтримували зв'язки з позацензурним виданням «Український вісник».

У березні 1972 р. М. Косів, А. Пашко, Я. Кендзьор і Валентини Чорновіл випустили шостий номер журналу «Український вісник». У першій статті читач дізнається, що 12 січня 1971 р. по Україні пройшла хвиля масових арештів, обшуків, переслідувань. Були обвинувачені у шпигунстві дисиденти – І. Світличний, Є. Сверстюк, В. Чорновіл. Також у Києві були заарештовані автори журналу М. Плахотнюк і В. Стус. У Львові проводилися обшуки та допити всіх членів редколегії, зокрема Л. Шереметьєвої, А. Пашко, Я. Кендзьора, Б. Гориня.

Тематику випуску окреслював твір В. Чорновола «Як і що обстоює Богдан Стенчук» у рубриці «Український самвидав», тобто в цьому есе йшла полеміка з автором статті «Що і як обстоює Іван Дзюба?» Б. Стенчуком в офіційній пресі. Чорновіл довів, що за цим псевдонімом було декілька авторів. У подальших матеріалах розглядався «Інтернаціоналізм чи русифікація?» І. Дзюби, зокрема, питання мови, української наукової книги, преси, освіти, культури, мистецтва. У статті «Під шовіністичним пресом» авторів В. Драбатої, Л. Стогнатої, Л. Орел, О. Мешко аналізувалося викладання українською мовою в київських школах, наводилася статистика, спостерігалася тенденція русифікації в порівняльних таблицях [303, с. 832].

У цьому номері «Українського вісника» були опубліковані статті про долю репресованої Н. Строкатої. Подано документ «Заява про створення громадського комітету захисту Ніни Строкатої», ініціатором чого був В. Чорновіл [303, с. 925]. Також від імені комітету захисту Н. Строкатої був написаний нарис про неї.

Зазначимо, що після арешту В. Чорновола розповсюджували журнали «Український вісник» сьомого числа інші новостворені

редакції. Перша редакція складалася з В. Овсієнка, Є. Пронюка, В. Лісового, І. Гайдука, які видали часопис у 1874 р., друга – С. Хмари (псевдонім – М. Сагайдак), О. та В. Шевченків, що випустили за кордоном у 1975 р. Проте це не було продовженням часопису «Український вісник», а виглядало як нові проекти.

У травні 1985 р. В. Чорновіл повернувся після заслання до Львова. Улітку 1987 р. відновив видання «Український вісник». Сьомий випуск видано за кордоном видавництвом «Сучасність» 1988р., а № 8–13 – Закордонним представництвом Української гельсінської спілки в Нью-Йорку. Одночасно № 7–10 було надруковано видавництвом «Смолоскип» [279, с. 5].

У 1980-ті рр. в журналі публікувалися матеріали, які були присвячені полеміці між «Українським вісником» і радянськими виданнями, зокрема «Літературною Україною» [279, с. 63].

«Український вісник» став громадсько-політичним та літературно-мистецьким місячником. Таким чином, замість тем, присвячених політв'язням, боротьбі з безгласністю, почали публікуватися актуальні для того часу матеріали про українське громадське життя, художні твори і документи, які починали розсекречувалися. Стосовно політики видання в редакційній статті було зазначено: «Ставши відкритим виданням, назвавши ім'я свого незмінного редактора, журнал друкуватиме тепер не тільки стихійно поширювані, а й спеціально для нього написані матеріали, і намагатиметься уникати анонімності» [279, с. 10].

Впливовим матеріалом випуску став «Відкритий лист генеральному секретареві ЦК КПРС Горбачову М. С.», де В. Чорновіл розмірковував щодо втілення демократичної ідеї, розповів про політв'язнів епохи застою, викривив недоліки судової системи КДБ, що треба «освітити прожекторами гласності» [279, с. 15].

У восьмому номері, який вийшов у вересні 1987 р., В. Чорновіл в «Колонці редактора» висвітлював журналістські новини, тобто організацію конференцій, круглих столів, які були присвячені темі «„Гласність” і роль „Українського вісника” в цьому процесі». Тему номеру було присвячено В. Стусу [281, с. 4].

Наступний випуск вийшов об'єднаний під № 9–10 за жовтень–листопад 1987 р., тому в ньому публікувалися матеріали, які накопичилися за час з моменту виходу попереднього номера. У

«Колонці редактора» В. Чорновіл повідомляв про наклепи на журнал, які зустрічалися в «охоронній журналістиці». Після критичних статей про режим у країні, які були надруковані в «Українському віснику», пішла реакція, яку редактор журналу коментував наступним чином: «Такої майже зоологічної люті, такої розгнузданості в засобах, які дозволяє собі щодо нас офіційна пропаганда, признатися, не сподівалися» [282, с. 5].

Але редакція вирішила частіше випускати журнал. Крім того, з грудня 1987 р. готувалося видання «УВ-експрес», яке виходило в 1988 р. як щомісячник, а «Український вісник» друкувався раз на три місяці. Також колектив журналу почав розробляти громадські акції та реалізовувати їх [267].

Треба підкреслити, що журнал вже сформував на етапі цих випусків постійні розділи: «Література і мистецтво», «Наука і публіцистика», «Хроніка тиску і опору», «Релігія в Україні», «Документи історії». Кінцевий розділ «Розмова з читачем» мала усталену структуру, куди входили рубрики «Листи до редакції», «Листи з редакції», «Оголошення», «Щиро дякуємо за допомогу», де мається на увазі матеріальна допомога [282, с. 5].

Об'єднаний випуск №11–12 журналу «Український випуск» вийшов як друкований орган Української Гельсінської спілки. Тому редколегія надрукувала замість «Колонки редактора» матеріали Української громадської групи сприяння виконанню заключного акту гельсінської наради з питань безпеки і співпраці в Європі. В. Чорновіл, М. Горинь, З. Красівський у зверненні УГГ до української і світової громадськості повідомили про звільнення частини політв'язнів, припинення судових процесів. Для того, щоб закріпити позиції УГГ і перейти до створення громадської організації, а потім й політичної партії, редколегія надрукувала програму УГГ [277, с. 3].

На початку 1989 р. вийшов № 13 часопису «Український вісник», який запізнився на півроку. У ньому редколегія подала в офіційному розділі документи, заяви від представників національно-демократичних рухів народів СРСР, зокрема лист президентові США Р. Рейгану. Публікація В. Чорновола «Сили застою на позвах з правдою» [278, с. 133] є оглядом офіційної преси, яка продовжувала поширювати негатив про нелегальний журнал «Український вісник». Крім того, у газетах критикувалося інтерв'ю В. Чорновола і

М.Гориня, які спілкувалися з американською тележурналісткою М.Коломієць. Тому редактор аргументував в огляді і своє бачення національного питання і критикував телевізійників, які транслювали частини з інтерв'ю. Також було зроблено огляд телевізійних передач, де згадувався журнал «Український вісник». Після блоку історичних матеріалів публікувалися примітки, де редактор пояснював деякі словосполучення, подавав біографічні довідки [278, с. 117].

У рубриці «З редакційної пошти» В. Чорновіл опублікував три листи і свої коментарі. Особливої уваги потребує лист від міністра закордонних справ Великобританії Л. Паркера, який не задовольнив прохання щодо радіотрансляції Бі-Бі-Сі українською мовою. В. Чорновіл з односторонніми вимагав відкриття в Києві консульства Великобританії, ставив питання про сприяння відкриттю кореспондентських пунктів для західних журналістів та українського відділу радіостанції Бі-Бі-Сі [278 с. 361]. Таким чином, необхідно було нелегальним трансляціям заборонених радіостанцій забезпечити публічний, офіційний інформаційно-комунікаційний простір.

Наступний №14 випуск «Українського вісника» не був надрукований. Викликає інтерес машинопис журналу, а саме: тематика номеру, автура, оформлення тощо. Мало бути представлено більше творчих робіт художника О. Заливахи, до речі, замість редакційної статті в журналі було опубліковано нарис «Шевченкіяна Опанаса Заливахи», присвячений саме творчому доробку оформлювача часопису [480, с. 5].

У цьому випуску було продовжено критичний дискурс з офіційною пресою в матеріалі В. Чорновола «Сили застою на позвах з правдою (огляд пропагандистського двобою з партійною пресою)», де автор робив моніторинг української радянської преси, яка висвітлювала львівський мітинг 1988 р. з комуністичних засад [480, с. 148]. Останній випуск №14 нараховує 232 сторінки рукопису.

Отже, було досліджено всі випуски журналу «Український вісник», враховуючи нерозповсюджений останній чотирнадцятий випуск. Зокрема було проведено контент-аналіз за тематичними та жанровими ознаками. Нами було розглянуто 389 творів за змістом часопису. Частину з них було віднесено до категорії «інше», адже це були не суто журналістські тексти, а твори художньої літератури та документальної прози, також документи, передруки. Але до більшості з них було додано коментарі та уточнення від редактора,

які мали невеликий обсяг і не функціонували як окремі тексти, тому їх не ми розглядали. Також особливістю «Українського вісника» було те, що редколегія оприлюднювала свою діяльність, друкувала листи читачів, звітувала про благодійні внески тощо. Під час аналізу матеріали в цих рубриках було розглянуто за критерієм «редакційна» тематика. З досліджуваних текстів відповідали суспільно-політичній тематиці – 15,68 %, правозахисній – 13,6 %, релігійній – 2,57 %, літературознавчій – 5,67 %, культурній – 9,5 %, мовознавчій – 0,26 %, історичній – 3,85 %, освітній – 1,28 %, редакційній – 3,89 %, етнографічній – 0,26 %, мистецтвознавчій – 0,26 %, інше – 43,18 %. Журнал висвітлював актуальні суспільно-політичні питання та правозахисну тематику. Крім того, публікувалися матеріали літературознавчого, культурницького, історичного характеру, що мали попит у читацької аудиторії зазначеного в дослідженні періоду. У зв'язку із тим, що до редколегії та авторів часопису входили й журналісти за фахом, можна розглянути журналістські жанри в «Українському віснику». З 389 матеріалів 13,11 % є статтями, 7,71 % – коментарями, 1,28 % – звітами, 5,4% – нарисами, 10,54 % – оглядами, 5,14 % – замітками, 4,64 % – есеями, 1,54 % – рецензіями, 1,04 % фейлетонами, 2,57 % – некрологами, 1,8 % – репортажами, 1,8 % – інтерв'ю, 0,26 % – зарисовками, 43,18 % відносяться до категорії «інше» (Див. Додаток Б). Тому можна стверджувати, що перевагу мали аналітичні та художньо-публіцистичні жанри журналістики, рідше зустрічались й інформаційні жанри.

3.1.2. Самвидавні журнали в період перебудови («Євшан-зілля», «Пороги»)

«Євшан-зілля» був науково-популярним, літературно-мистецьким культурологічним журналом, який готувався у Львові. У самвидаві вийшло п'ять чисел (1987–1989), наступний шостий не було видано, 7-8 номери друкував у видавництві І. Калинець [472, с. 63]. Серед членів редколегії були І. Калинець та І. Стасів-Калинець, В. Стецюк, М. Осадчий, Ю. Волощак, З. Фіголь, О. Рест, І. Когрич, А.Цибко, І. Гречко, Я.-М. Гнатів. Для оформлення журналу використовувалися репродукції робіт С. Шабатури, Л. Лободи, П. Гуменюк, Л. Яремчука, Т. Лозинського [219, с. 231]. Часопис мав такі постійні рубрики: «До джерел», «Чужинецька легенда», «Муза

Євшану», «Поза межами болю», «Незлим тихим словом», «Життя коротке – мистецтво вічне», «Слово і Діло», «Україніка», «Антологія назви», «Сторінки редактора», з другого номеру почали ще й виходити «можливо, що й так...», «Весела гл[а]сність».

Автори часопису розглядали проблеми мови, освіти, книгодрукування, фольклору, історії, етнографії, лінгвоархеології, мистецтвознавства (Див. Додаток В). Серед проблем автори виділяли діяльність НКВС, нищення культурної спадщини, музеїв, зокрема у Львові, обмеження вжитку української мови, українську заборонену літературу та мистецтво. Текстам журналу властиві публіцистичність та науковість, оскільки друкувалася нова інформація, отримана в результаті наукових розвідок, роботи в архівах. У час перебудови відкривалися замовчувані імена в літературі, історії, мистецтві.

Є. Нагірний, Ю. Кос та Ю. Волощак писали про історію Львова, а про організацію «Пласт» – Ю. Редько. В. Єднак готував культурологічні огляди, В. Стецюк досліджував мову та історію, І. Гулей та А. Цибка писали на фольклорно-етнографічну, історичну тематику. У журналі редакція надрукувала «Каталог втрачених експонатів історичного музею».

Перший номер «Євшан-зілля» вийшов у листопаді 1987 р. на 294 сторінках та мав підзаголовок «Присвячується 800-літтю назви України (1187–1987)». У номері висвітлено творчість О. Кульчицької, О. Вишні, Й. Лозинського, М. Шашкевича, Ю. Кульчицького. До «Музи Євшану» було включено поезії В. Стуса, І. Калинця. У рубриці «Поза межами болю» висвітлювалися проблеми знищення церков, освіти, збереження культурних експонатів тощо. У рубриці «Не злим тихим словом» було опубліковано два нариси про творчість композитора В. Матюка. У коментарі до них редколегія поставила питання про видання спадщини музичного критика С. Людкевича [6, с. 521].

У постійній рубриці «Календар» висвітлювалися історичні пам'ятні дати та йшлося про видатних особистостей в історії України. Тому одним з часто використаних жанрів був нарис, у якому також автори ділилися спогадами про представників української інтелігенції, зокрема В. Стуса, С. Сабат. Перед передруком забороненого в СРСР українського твору подавали невелику за обсягом зарисовку про автора.

Я.-М. Гнатів писав під псевдонімом Ник. Тарський фейлетони, памфлети, гуморески, відповідав в журналі за політичну сатиру. До сатиричних творів готував ілюстрації П. Гуменюк. [219, с. 231]. Статті на історичну, культурологічну, літературну тематику мали науково-публіцистичний характер.

Створенню часопису «Євшан-зілля» передували акції українських дисидентів та представників громадської організації «Товариство Лева», які, зокрема починали з пошуків та впорядкування могил українських громадських діячів, письменників, митців на Личаківському цвинтарі [6, с. 4]. Основне завдання журналу відбивалось у назві «Євшан-зілля», що означало чудодійну рослину, яка повертала людині пам'ять про родове коріння [6, с. 5]. Тобто метою видання було пробудити національну свідомість та ідентичність, поінформувати про права людини. Також друкувалися тексти українських дисидентів: документи (заяви, відкриті листи, звернення), спогади, публіцистичні та аналітичні статті.

Огляди новин, якими члени редколегії ділилися під час зборів у кав'ярнях, фіксувалися в часописі. І. Калинець та І. Стасів-Калинець організували масовий творчий вечір Б.- І. Антонича, потім було надруковано репортаж та присвячено нарис письменнику. Також редколегія організовувала творчі вечори, де кожен міг висловитися та критикувати офіційну владу [6, с. 6]. Керівник «Товариства Лева» І. Гринів з письменником Б. Олійником надрукували статтю в «Літературній Україні» про різдвяні звичаї, після чого члени редколегії «Євшан-зілля» долучилися до проведення вертепів у Львові [6, с. 6]. Члени редколегії їздили в пошукові експедиції, зокрема по Львівщині, Донеччині, досліджували культурно-історичні пам'ятки, спілкувалися з місцевим населенням та висвітлювали це в часописі.

У листопаді 1987 р. було створено перше число «Євшан-зілля» у вигляді машинопису в п'яти примірниках. У «Передмові» редколегія звертається до читача, аргументуючи назву часопису: «Факти нашої історії, трагічні й героїчні, прикрі й оптимістичні, принизливі і шляхетні, призабуті нами; знищені або залишаються у безвісті цінні пам'ятки культури і мистецтва, літературні твори та наукові праці» [6, с. 11]. Текст насичений епітетами, метафорами, риторичними фігурами. Редактори робили акцент на публікацію архівних матеріалів, заборонених літературних творів, документів, критико-

бібліографічних оглядів, наукових розвідок. Також вимагали від інших друкованих видань у випадку передруку посилатися на «Євшан-зілля». Підкреслювалося, що видання не є друкованим органом установ чи організацій, але за основу роботи було використано Статут радянського Фонду культури, де запрошувалися громадяни до добровільної участі у збереженні культурних пам'яток [6, с. 13].

У публікації «Чуженецька легенда, що стала рідною...» І. Стасів-Калинець написала есе про метафору євшан-зілля в легендах і творах українських письменників, зокрема Лесі Українки, І. Франка, М.Вороного, В.Пачовського. Вона використовувала арсенал художніх засобів, як-от риторичні запитання, метафори та метонімії, плеоназми: «Чому саме полинові судилося навертати людську душу і розум до священної, обітованої, рідної землі? Не оспіваній за красу з давніх-давен дикій рожі, не романтичній калині, навіть не сонцеликому соняшникові, а саме полинові – євшан-зілля? Мабуть, лише душевні страждання, гіркота життя навертають людину до джерел – до початків, до спільноти – народу-нації» [6, с. 15].

У рубриці «До джерел» друкується нарис М.-Я. Гнатова (під псевдонімом В. Столецький) «Йосиф Лозинський» про на той час маловідомого письменника, етнографа, філолога, просвітницького діяча [6, с. 26].

Стаття «Українські високі школи у Львові (1920–1925)» Ю.Редька була написана на історичну тему, поділена на підзаголовки: «Умови, в яких утворилися українські високі школи у Львові», «Сенат Українського університету», «Професорсько-викладацький склад університету», «Організація академічного року. Квестура», «Кошти на отримання українських високих шкіл у Львові», «Студентські організації та з'їзди», «Конгрес українського студентства західних земель та еміграції», «Громадська праця студентів українських високих шкіл», «Переслідування УВШ і українського студентства», «Зв'язок українського студентства з високими школами Західної Європи» та «Кінець українських високих шкіл у Львові». Стаття має риси науково-дослідної роботи, проте публіцистичний стиль спрямовує текст до широкого загалу [6, с. 33].

У коментарі до «Меморіалу української нації в Галичині для з'ясування її становища» Ю. Редько сповіщає про документ 1848 р., який містив «політичну програму українців» та ідею автономії

українських земель [6, с. 61]. Переклад автора надруковано на машинці М. Порембою. Також Ю. Редько написав до часопису есе «Учора ... і сьогодні. Так було за днів мого дитинства», де порівнює цінності свого та сучасного поколінь. Есе поділено на підзаголовки: «Батьки і діти», «Панни і кавалери», «Інтелігентський жаргон (розмовне мовлення)», «Пізнавати пана по халявах (що одягали наші діди)», «Ще раз про дітей», «Родина за столом. Гості», «Освіта», «Свята», «Подолання простору і часу (про види транспорту в першій половині ХХ ст.)», «Спорт», «Студенти (участь у суспільному й товариському житті)».

У статті «Тільки в руслі процесу демократизації...» під рубрикою «Сторінка редактора» В. Стецюк пише про проблему української мови на Донбасі та ролі інтелігенції у використанні мови в побуті. Автор використовує полемічні статті в офіційній пресі, зокрема «Стахановское знамя». Він ставить риторичні запитання, формулює проблеми та аргументує авторські шляхи їх вирішення [6, с. 116].

У рубриці «Поза межами болю» першого числа часопису І. Стасів-Калинець публікує звіт з походу до Личаківського цвинтаря та пошуку могил українських громадських діячів і митців. У тексті подається пряма мова свідків, які пам'ятали історичні події та їх учасників. Текст було ілюстровано світлинами героїв публікації та репродукціями сповіщень про похорони – клепсидрами, які вішалися на стіни будинків середини ХХ ст. [6, с. 118].

Також автор оприлюднила список закатованих людей середини 1941 р. У наступному №3 І. Стасів-Калинець опублікувала статтю «Пом'яніть і назвіть (Роздуми з приводу однієї вітальної публікації в тижневику «Україна»)», де початок та закінчення висвітлює публікацію в «Україні» про працівника НКВС, а зміст стосується репресій, катувань та заслань до Сибіру. Авторка використовує багато прикладів із архівних матеріалів, власні спогади, списки людей з їх біографічними даними [6, с. 223].

У статті «Печальний гуцульський детектив» Ю. Волощак та В. Стецюка у динамічній формі подані документи про зниклий іконостас з Космацької старовинної церкви після зйомок Київської кіностудії в селі. Твір розпочинається з діалогу детективів, що розслідували цю проблему. Після друку всіх документів справи автори описали життя сучасного життя села Космач Івано-

Франківської області та поінформували про підпал церкви і її знищення у 1985 р. [6, с. 158].

В есе «Кілька думок про школу і освіту» А. Цибко розмірковував про марксизм-ленінізм та вплив ідеології на освіту, проаналізував радянську пресу з цього питання. Автор робить акцент на гуманітарній освіті, зокрема вивчення історії та культури молодим поколінням. Наводить шкільну програму, зокрема кількість годин на ту чи іншу дисципліну. Емоційно-експресивний текст багатий на риторичні питання та аргументовані тези автора [6, с. 173].

Невеликий за обсягом репортаж «Охороняється державою. №685» Я. Лемика повідомляє про руйнацію церкви 1635 р. в Старому Чорткові, автор закликає громадян села зберігати пам'ятку. Текст було ілюстровано фотографією церкви, яку зробив автор під час експедиції [6, с. 175].

В. Єдинак написав серію статей, що починалися із заголовку «Наша забудькуватість», у першому матеріалі було продовження «або Програмне тлумачення болю», де автор аналізував пресу середини ХХ ст., розмірковував про втрачені твори української культурної спадщини. Текст супроводжував «Каталог утрачених скарбів», понищених у 1952 р. У № 3 часопису «Євшан-зілля» тему було продовжено під заголовком «Цього разу про історичний музей». Адже читач і колекціонер І. Гречко ознайомився з попередньою статтею автора та написав листа на ім'я міністра культури УРСР, доклав копії документів, зокрема заяви І. Гречка, відповідь з міністерства, та наказ про створення комісії з розшуку групи експонатів Львівського музею українського мистецтва. Публікацію було підкріплено переліком експонатів Львівського історичного музею. У №4 «Євшан-зілля» І. Гречко під псевдонімом В. Єдинак продовжив статтю «Наша забудькуватість, або Програмне тлумачення болю», де писав про знищення розділу «Графіка» у Львівському національному музеї та додав каталог знищених творів. У наступному номері під таким самим заголовком автор аналізує пресу часів перебудови, інформує читача, що справу не було зрушено і Міністерство культури УРСР і Львівського управління культури не вжило жодних заходів. Текст супроводжувався продовженням каталогу знищених творів Національного музею за розділом «Графіка» [6, с. 176].

У статті «Рефлексії у львівському музеї освіти» І. Когрича (І.Гречка) аналізується представлена інформація про розвиток народної освіти в Галичині, автор тлумачить виставку як агітпункт та пропонує перелік шкіл, які варті уваги. Розмірковує над поняттями «виховання» та «навчання», пропонує висвітлити заборонену інформацію про українську освіту. Тобто, крім поставленої проблеми, автор пропонує варіанти їх вирішення та, зокрема, нові експонати до Музею розвитку народної освіти в Галичині [6, с. 231].

М. Жарких у проблемній статті «Ви і самі не знаєте, що царики коять», яка мала підзаголовок «Про вшанування пам'яті А.О.Жданова на Україні» йдеться про названі населені пункти на честь А. Жданова, критично подано його біографію з використанням іронії та риторичних фігур. За допомогою цитування статей А. Жданова з газет 1940-х рр. автор критикував його ідеологічні погляди. Для вирішення проблеми, пов'язаної з агітацією сталінського режиму, проти якого виступали офіційні посадовці в період перебудови, М. Жарких запропонував три шляхи, зокрема «видати наукову біографію А. О. Жданова», «повернути старі назви географічним об'єктам: місту Жданову Донецької області – назву Маріуполь, с. Жданову Вінницької області – назву Мурафа, вул.Жданова в Києві – назву Олександрівська», «реконструювати існуючі пам'ятники А. О. Жданову» [6, с. 242].

У рубриці «Не злим тихим словом» було надруковано нариси та некрологи, присвячені українським письменникам, митцям, громадським діячам. Зокрема, І. Калинець публікував нариси художнику під заголовками «„Мойсеєві” Корнила Устияновича – 100 років», «Іван Калинович (до 60-річчя від дня смерті)», «Данило Фіголь (До 80-річчя від дня народження і 20-річчя від дня смерті)», де оприлюднив невідомі факти з життя митців. Р. Фіголь підготував нариси «Графічна пісня Амвросія Ждахи», «Про вшанування сторіччя В. Барвінського». Крім того, друкувалися публіцистичні тексти виступів, які були оголошені членами редколегії та авторами часопису під час панахид та вшанування митців на Личаківському цвинтарі. Це були виступи І. Стасів-Калинець, Р. Головина, І. Гречка. Тексти були підкріплені світлинами, на яких було зображено велика маса людей [6, с. 281].

У рубриці «Життя коротке – мистецтво вічне» використовувалися інформаційні жанри журналістики та подавалися

тексти, де героями були сучасники. Зокрема, це інтерв'ю з І. Гречком під заголовком «У гостях у колекціонера». Автор А. Цибко ставив запитання з метою отримати роздуми співбесідника про мистецтво. Він написав нарис про Я. Лемика, який збирав речі народного побуту Гуцульщини ХІХ ст. – «Колекція Ярослава Лемика». Також у цій рубриці надруковано нарис до 50-річчя С. Шабатури під заголовком «Художниця і громадянка», де висвітлено не тільки її творчість, але й дисидентську діяльність. Матеріал був поданий з репродукцією однієї з картин художниці «Кассандра» та статтею «Підняти шапку-невидимку» самої С. Шабатури про її виключення із Спілки художників України та неможливість поновлення [6, с. 293].

У репортажі А. Цибка «Перші лауреати премії імені Василя Стуса» представлено трьох переможців, визначених Українською асоціацією незалежної творчої інтелігенції (УАНТІ), яку очолював Є.Сверстюк. Подія відбувалася у Львівському театрі ім. Леся Курбаса. У репортажі наведені прямі цитати переможців та хронологічно було викладено події. Текст ілюстровано серією фотографій [6, с. 314].

В есе «Вимоги критики» І. Клеха йшлося про розвиток сучасної поезії. У своєму огляді офіційної преси він полемізував із радянськими авторами стосовно напрямків розвитку поезії та актуальних суспільних проблем. Публікація має наступні підзаголовки: «1. Як „дефіцит сподівальності” призводить до девальвації слова», «2. Про корені неофобії і критерії критики». В. Стецюк переклав есе з російської та додав до нього коментарі [6, с. 317].

У рубриці «Муза Євшану» друкувалася літературна творчість авторів часопису та передруки заборонених чи маловідомих авторів.

Рубрика «Слово і діло» знайомила з результатами діяльності пошуково-дослідницької групи часопису «Євшан-зілля». Усі матеріали ілюстровано фотографіями з експедицій. Зокрема, результати пошуків захоронення митців були в текстах «Антонич теж з Бортятина...», «Віднайдено могилу Осипа Турянського» [6, с. 521].

Публікація «На витоках» В. Стецюка близька до подорожнього нариса, адже він описує експедицію «Дністер», яку здійснювали члени громадської організації «Товариство Лева». Автор писав про учасників експедиції, як вони долали труднощі, як спілкувались між собою. Текст було підкріплено картосхемою, де було відмічено пункти діяльності експедиції [6, с. 521].

У рубриці «Весела гласність» під псевдонімом «пан НикТарський» М.-Я. Гнатів друкував тексти у сатиричних жанрах, зокрема гуморески, фейлетони, памфлети. Наприклад, у публікаціях «Коні не винні, або Чому оперний театр у Лепіллі поставили на капітальний ремонт», «Найвища стадія демократії», «Супербюрократи, або Як нагорода віднайшла чоловіка» наявні іронія, сатира, гумор, тексти побудовані на діалогічній формі, що робить їх динамічними. Автор також іронізував над процесом «перебудови» та гласністю за допомогою сатиричного образу «Лепілля» [6, с. 532].

Редакційна колегія висвітлювала історичну тему, знаходячи нову інформацію в архівах, музеях, інтерв'ю зі свідками історичних подій, а також проводила власні експедиції, культурологічні поїздки, про які звітувала. Крім публікації маловідомих творів українських письменників і митців, автори часопису висвітлювали події 1980-х рр. Більша частина контенту відображала історичну, культурницьку, мистецтвознавчу, літературознавчу, освітню тематику, наголошуючи на важливій ролі гуманітарних наук. Крім художніх творів і передруків документів мають місце серійні статті І. Гречка і сатиричні твори на актуальні проблеми Я.-М. Гнатіва. Звернення до аудиторії із закликом зберегти історичну пам'ять та національну культуру мало зворотну реакцію як у листах, так і в масових зборах, що організовувала редколегія, та після яких друкувала репортажі з фотографіями.

Таким чином, основними темами аналізованих випусків «Євшан-зілля» було поширення української мови та проблема двомовності в країні, викриття злочинів радянського режиму, відновлення прав греко-католицької церкви, розповсюдження творів заборонених чи маловідомих українських письменників, митців, громадських діячів, творчість В. Стуса та інших українських дисидентів.

Отже, було розглянуто п'ять чисел львівського журналу «Євшан-зілля», що збереглися та розповсюджувалися самвидавом. За тематичною та жанровою ознаками досліджено 172 тексти. Враховуючи матеріали часопису, які були передруками, художніми, літературно-документальними творами, їх було розглянуто у категорії «інше», що займало 25,43 % змісту. Основною темою була історична – 34,68 %. Крім того, культурницька тема займає 21,97 % змісту, мистецтвознавча – 5,78 %, соціально-політична – 4 %,

літературознавча – 3,47 %, освітня – 2,31 %, мовознавча – 1,16 %, науково-популярна – 0,6 %, релігійна – 0,6 %.

Серед журналістських жанрів увагу приділяли статтям – 28,9 %, нарисам – 23,12 %, репортажам – 6,94 %, коментарям – 4,62 %, есеям – 2,31 %, фейлетонам – 2,31 %, заміткам – 1,73 %, інтерв'ю, оглядам, та зарисовкам – по 1,16 %. Категорія «інше» в часописі має 25,43 % (Див. Додаток Г). Взагалі, більшість текстів написані в художньо-публіцистичних жанрах, зустрічаються також інформаційні та аналітичні.

Часопис «Пороги» являв собою літературно-мистецький, громадсько-політичний журнал Української асоціації незалежної творчої інтелігенції. Виходив у 1988–1990 рр. у Дніпропетровську. Усього дев'ять номерів. Проте дев'яте число не було поширене в самвидавці та не збереглося. Тому офіційно називають 8 чисел. У часописі висвітлювалися проблеми міжконфесійних відносин, мови, збереження культурної, історичної, етнографічної спадщини, освіти і контркультури (Див. Додаток Г). Серед документів передруковувались заяви, звернення, протоколи обшуків. Головним редактором був І. Сокульський, він же – один із авторів «Листа творчої молоді Дніпропетровська», поширеного в 1968 р. До складу редколегії входили О. Сокульська, Р. Лиша, Ю. Вівташ. Також з Донецька писали тексти П. Розумний, Я. Гомза, Г. Гребенюк, з Полтави – П. Ротач, з Одеси – В. Барладяну. Серед авторів-дисидентів були І. Дзюба, Є. Сверстюк, М. Береславський, В. Стус, В. Барладяну, Л. Лук'яненко, В. Скрипка, Б. Антоненко-Давидович. У рубриці «Дніпрополь» було надруковано поезії дисидентів, написані в 1960–1980-х рр. На машинці готувала та друкувала журнал Н.Рожанська. Таким чином, з урахуванням копіїрки, виходило п'ять примірників. Відомо, що перше число вийшло накладом 35 примірників. «Зшивали і клеїли ілюстрації вдома у Івана і Орисі вручну (Сокульських – прим. авт.)» [186, с. 10]. Я. Лесів фінансував друк з церковних пожертв, М. Горинь допомагав через УРП. Тому наклад видань доходив до 50 примірників. Для оформлення були використані художні твори О. Заливахи, Г. Могалевського, С. Алієва-Ковики. Світлини робив Ю. Вівташ. За мету члени редколегій ставили реабілітацію творчості українських письменників і поетів та її популяризацію. «Ідея журналу виникла в нашому тісному гурті поетів і інакодумців, що утворився в Дніпропетровську у 1976 р. й

витримав як своєрідний творчий феномен того часу, усі нелегкі випробування «брежнєвщини» і «застою» [186, с. 9]. Після повернення з другого ув'язнення І. Сокульський почав видавати часопис.

У журналі друкувалися листи Л. Лук'яненка, Ю. Бадзя, Є.Сверстюка, «Маніфест шістдесятників», тексти публічних виступів Є.Сверстюка, П. Розумного, Я. Лесіва, матеріали з історії мистецтва Придніпров'я тощо.

Проблематикою контенту часопису було збереження культурної, історичної, етнографічної спадщини, української мови, міжконфесійних відносин, освіти. Дисидентську тематику було відображено в текстах про репресії владних структур у 1960–1980-х рр. Також редколегія публікувала художні твори В. Стуса, Б.Лепкого, М. Зерова, О. Олеся, Г. Гордасевич, В. Щурата, М. Костомарова, Б.Антоненка-Давидовича, П. Розумного. Деякі твори коментував редактор І. Сокульський. На історичну тему писали Я. Гомза, Т.Генль-Хинчевська, М. Куделя, Л. Яценко. Однак значну частину журналу займають поезії та проза, які були вперше оприлюднені на сторінках «Порогів» [219, с. 512]. Я. Лесів висвітлював процес поновлення церкви в Україні, зокрема УГКЦ. На тему мистецтвознавства писала матеріали про культуру і мистецтво Дніпропетровщини Л. Яценко у рубриці «Кольори степу», а також про козацький іконопис, петриківський настінний народний живопис, степові кам'яні баби тощо.

За спогадами членів редколегії, інтелігенція Дніпропетровська на той час збиралася в домі О. Кульменка, куди приходили й поети О. Завгородній, В. Сіренко, М. Дяченко, історик М. Береславський. «Наші розмови, дискусії і суперечки, читання віршів, слухання з платівок Баха, Вівальді, Шютца, Брукнера, старовинної лютневої й клавесинної європейської музики, записів старовинних українських пісень, малювання...» [186, с. 15].

В есе «Хто ми без України» І. Сокульський розмірковує про історичне коріння, українську мову, церкву, національні символи та цінності, економічні проблеми, патріотизм. Автор звертається до читача, за кожною своєю тезою дає аргументи. У статті редактора «Останній поріг» І. Сокульський метафорично порівнює часи перебудови з останньою гранню, порогом та окреслює коло тем часопису «Мета – захист і рятування Культури з великої літери,

всього, що робить нас людиною. Наш голос – за людину, наша позиція – розкута правда» [186, с. 34]. У січні 1989 р. було надруковано Статут проекту-клубу «Пороги», тобто про створення творчого об'єднання на основі журналу та відродження й розвитку української культури.

У часописі «Пороги» акцентується увага на питанні церкви в радянські часи, опубліковані документи (заяви, листи, звернення, ухвали, декларація УАНТІ), тексти публічних виступів, молитви, зокрема митрополита Мстислава, кардинала М. І. Любачевського. Висвітлюється діяльність Української греко-католицької та української автокефальної православної церков. О. Мешко, О. Крестьянов, П. Розумний у портретному нарисі «Автокефальний священник Авакум Корнійович Заєць» на прикладі долі пастора УАПЦ розглядають й історію церкви першої половини ХХ ст. в Нікополі, Дніпропетровську та Києві. Про діяльність Української греко-католицької церкви писав священник Я. Лесів. Наприклад, в есе «1988 р. у житті УКЦ (УГКЦ)» він розглядав святкування тисячного ювілею з часу хрещення Русі діаспорами в Польщі, США, Аргентині, Австралії, приділяв увагу історії церкви в Закарпатті та Галичині [186, с. 63]. Також було надруковано його публічний виступ на установчому з'їзді Народного Руху України за Перебудову «Сила для злету», де Я. Лесів повідомив про історичні віхи та діяльність УГКЦ [186, с. 77].

Д. Бурко у портретному нарисі «Василь Біднов – один з трійці найславетніших інтелігентів Катеринославщини» більше уваги приділяв історії української церкви, культурі та науці [186, с. 67]. Є.Сверстюк опублікував початок есе «На землі, благословенній апостолом», присвяченого тисячоліттю хрещення Русі. Автор ділиться своїми філософськими роздумами про Бога, добро і зло. Проте есе було надруковано не повністю у зв'язку із припиненням випуску журналу «Пороги». Також у «Порогах» було надруковано «Виступ у Львівському театрі російської драми 17 січня 1989 р. при врученні премії В. Стуса» Є. Сверстюка. У нарисі «Валерій Марченко» Є. Сверстюк описує долю журналіста, поета, дисидента, політв'язня та його похорон у Києві. В есе «Мить на Чумацькому шляху» він розглядає творчість О. Заливахи, проводить паралелі з долею В. Стуса, наводить історичні приклади з часів козаччини тощо [186, с. 561]. У зарисовці «Він – душа нашого народу» Є. Сверстюк

характеризує образ Т. Шевченка як борця, а у нарисі «Феномен Шевченка» розкриває образи героїв в його творчості, розмірковує про пророцтва поета [186, с. 456].

Постійний автор часопису Я. Гомза написав статтю «100-літній ювілей Т. Шевченка в Катеринославі», де проаналізував публікації з преси та вшанування пам'яті поета в Дніпропетровську в 1914 р. Автор систематизував усі заходи, подав їх хроніку. Також додатково до публікації ним була написана стаття «Товариство „Просвіта” у Катеринославі, рік 1914», де описано діяльність організації та її архів [186, с. 466]. У статті на історичну тему «Освіта в давній Україні» Я. Гомзи аналізуються умови організації шкіл з Х ст., розглядаються такі міста України, як Київ, Острог, Львів, Вінниця та ін., зв'язок із західними освітніми закладами [186, с. 469].

І. Сокульський у статті «Церкви національної злагоди чи розбрату?» звернувся до жителів Дніпропетровщини, де висловлює ідею об'єднання церков, зокрема УАПЦ та УГКЦ: «Справді, було би краще, аби ми мали одну церкву, але це поки що лише наше бажання» [186, с. 90]. У своїй полемічній статті «Союз народів чи союз проти народів?» І. Сокульський коментував доповіді З'їздів народних депутатів, які декларували замовчувану владою інформацію, зокрема економічного, культурного, національного характеру. Автор акцентував увагу на пропаганді для «дніпропетровського обивателя, що українство як ідея, саме уявлення про українців як окремих (самостійний) народ – це нібито щось крамольне, вороже російському народові, „єдності народів Союзу”» [186, с. 99]. І. Сокульський називав передумови для вирішення проблем міжнаціональних взаємин під час «перебудови». У коментарі «Двадцять літ після антисоборівської кампанії» редактор проводить паралель офіційної «ідеологічної кампанії» проти роману О. Гончара «Собор» та дискредитації проекту Програми Народного Руху України за Перебудову в Дніпропетровську, коментує критичний дискурс у пресі [186, с. 105]. В есе «Плановий провінціалізм, або Хто нам столиця – Київ чи Москва?» І. Сокульський розмірковує про майбутнє становлення незалежної держави, про збереження пам'яток української культури на Дніпропетровщині, україномовне викладання у вишах та мовне питання. У статті «Мова – основа культури» він повідомив про змінення україномовних вивісок на російськомовні в деяких районах області. Також автор пов'язує проблеми культури,

мови та історичної пам'яті. Текст супроводжувався «Листом творчої молоді Дніпропетровська», який поширювався у 1968 р., та прокоментований автором: «Текст „Листа” подається за тим варіантом, який нам вдалося розшукати. Стихійно поширюючись по Україні (під час слідства у так званій кримінальній справі в 1969 році – моїй, Кульчинського, Савченка – його вилучали у багатьох людей з різних міст), при передруках текст у незначних деталях змінювався» [186, с. 438].

В есе Ю. Вівташа «Йосип Сталін – суперзірка?» розглядаються ідеї фільму часів перебудови Т. Абуладзе «Покаяння», автор розмірковує про сталінізм та його прибічників, а також про його вплив на релігію. Редактор часопису І. Сокульський написав коментар «Думки до дискусії», де висловив свою позицію щодо полемічного виступу Ю. Вівташа: «А увійшовши в сутичку з демократичним світом, група Сталіна змушена була надмірно розширити збройні сили» [186, с. 98].

В есе «Полювання на великі дерева» І. Сокульський проводить паралельну розповідь про виробку старих акацій в Дніпропетровську та репресії українців в різні історичні періоди. Текст ілюстровано світлиною. Його портретний нарис «Долі, долі...» було присвячено поетові М. Романушку, висвітлено його життєвий шлях, творчу та перекладацьку спадщину. У творі наявні міркування, риторичні запитання та спогади [186, с. 261]. У зарисовці «Вкрадена могила» І. Сокульський повідомив про спотворення могили сотника П. Семенова-Сементовського, який у XVIII ст. побудував три храми на Дніпропетровщині. В есе «Гроно міту» автор продовжує тему церков у Китайгороді Дніпропетровської області, зупиняючись на історії ікони Святої Варвари, а також ставленні до святої в Україні. Редактор додавав фотографії до своїх текстів [186, с. 148].

У зарисовці «Вітання від Адама» Ю. Вівташ інформує про знаходження давнього посуду періоду неоліту біля Дніпра, розмірковує та уявляє майстрів, які розписували глечики, робить відступи про духовність [186, с. 539].

У журналі також було надруковано есе «Що далі?» Л. Лук'яненка, написаному в грудні 1988 р. – січні 1989 р., де автор розмірковує про самостійність країни, роль перебудови та значенні УГС. Публіцистичному творові властиві філософічність міркувань, полемічність, риторичність. За допомогою художніх засобів автор

аналізує історичні події та пропонує шляхи розвитку країни. Текст поділений на підзаголовки: «Фатальність чи воля, або: Історія сама твориться чи її творять люди?», «Перебудова – примус доби», «Наші сили», «Наша мета». Л. Лук'яненко писав про рух за незалежність: «Творення Українського Народного Руху, сприяння Перебудові та Товариства рідної мови ім. Т. Г. Шевченка – знаменні кроки на шляху формування українських патріотичних структур національного масштабу» [186, с. 138]. Також автор розмірковував про ідею незалежності країни, волю дисидентів та політв'язнів.

Окремо висвітлено тему катастрофи на ЧАЕС у статті В.Маргітича та Я.Чухрана «Треті роковини чорнобильської катастрофи», де авторами проаналізовано причини та наслідки цієї аварії. Вони опублікували пропозиції щодо подальших заходів після чорнобильської катастрофи [186, с. 152].

В. Тамбовцев-Лисенко у статті «Крим: шовіністичний шабаш покапеесесівськи» висвітлював події в Криму, спроби проведення референдумів, аналізував склад населення та пропонував введення україномовних освітніх закладів [186, с. 161].

У журналі було опубліковані поезії І. Сокульського, О. Сокульської, Т. Мельничука, Я. Лесіва, Р. Лиши, Ю. Вівташа, Б.Бойчука, Г. Гордасевич, М. Кульчинського, В. Стуса. Деякі вірші було надруковано вперше і мали коментарі редактора І. Сокульського та Ю. Вівташа. Також В. Скрипка уперше опублікував твір «Невіжені есеї. Уривки з книги, яка пролежала у шухляді 20 років» [186, с. 471].

Серед документів і передруків були виступ І. Дзюби на вечорі, присвяченому 30-річчю від дня народження В. Симоненка в Будинку літераторів 16 січня 1965 р., уривки з таборового щоденника В.Стуса, листи Б. Антоненка-Давидовича до Я. Гомзи, В. Підмогильного, відкритий лист редакції часопису «Сучасність» до письменника Б.Олійника.

Г. Гребенюк написав матеріал до часопису про правозахисника та члена-засновника УГГ під заголовком «Олекса Тихий (спомини)», де висвітлював його діяльність на Донеччині, період ув'язнення, коментарі членів родини, власні спогади та авторські діалоги з О.Тихим [186, с. 377].

Л. Созонова (Вандюк) у нарисі «Дітьми безпам'ятно забутий» висвітлює постать О. Поля, який започаткував історичний музей у Дніпропетровську. Для цього було опрацьовано архівні матеріали,

перелік колекцій О. Поля, які він передав до міста. Авторка звертається до проблеми історичної пам'яті та збереження культурної спадщини [186, с. 419].

М. Зеленчук опублікував портретний нарис «Євген Коновалець: життя, військова та політична діяльність», в якому описав характер героя, представив його оточення, організацію ОУН, детально висвітлив його загибель [186, с. 426].

У рубриці «Кольори степу» були твори, у яких йшлося про події та історії Дніпропетровщини. І. Сокульський написав зарисовку «Останній лоцман», присвячену авторові рукописної книги «Лоцмани порогів Дніпрових» Г. Омельченка. Редколегія часопису публікувала тексти, пов'язані з назвою журналу.

Л. Яценко висвітлювала тему мистецтва на Дніпропетровщині. У статті «Доля старої Петриківки» вона розглядала історію декоративного розпису, зокрема козацький стиль та розвиток петриківського розпису в ХХ ст. [186, с. 516]. У статті «Пророцтво кам'яних баб», а зокрема, у тексті під внутрішнім підзаголовком «Інтродукція», автор підіймає проблему збереження у Дніпропетровську музейних експонатів – кам'яних баб. У другій частині тексту, «Заклятий камінь», автор проаналізувала, як досліджували музейні експонати, а саме монументальну пластику. Текст супроводжується серією світлин [186, с.535]. У статті «Нехай воскресне!» Л. Яценко аналізує дослідження про ікони, їх історію в Україні, розглядає колекції, що збереглися в Дніпропетровську.

Р. Лиша у статті «Котрий янгол сурмить?» розглядає проблему «реконструкції» селищ, знищення старих церков та будинків, зокрема дерев'яних. Авторка систематизувала населені пункти, де відбувалося руйнування історичних пам'яток. Текст має внутрішні підзаголовки: «Завойовники білої хати», «Бенкет „циклопів”», «Світ без дерев» [186, с. 567]. Також Р. Лиша звертає увагу на знищення ботанічного саду та парків у Дніпропетровську [186, с. 580].

Таким чином, редколегія часопису висвітлювала процес перебудови, зокрема у Дніпропетровську. Крім художніх творів українських письменників, було представлено історичні тексти, заяви дисидентів та документи громадських організацій 1980-х рр. Особливу увагу приділяли релігійному питанню, становленню церкви, зокрема УГКЦ та УАПЦ. Велику кількість становлять тексти на історичну, культурну, мистецтвознавчу тему. Твори художньо-

публіцистичних жанрів мають риси науковості та філософічності. Автори використовують власні спогади, міркування, риторичні фігури, полеміку, наводять причинно-наслідкові зв'язки, прогнозують. Тексти супроводжуються фотоілюстраціями, репродукціями, малюнками. Автори часопису присвячують матеріали Дніпропетровщині, водночас є публікації з інших міст України.

Отже, було розглянуто 8 чисел дніпровського журналу «Пороги», зокрема 156 текстів. Передруки документів та художні твори було віднесено до категорії «інше». Журналістські тексти висвітлювали історичну тему – 18,58 %, суспільно-політичну – 10,3 %, культурницьку – 10,89 %, правозахисну – 1,28 %, мовознавчу – 2,56 %, літературознавчу – 1,92 %, релігійну – 2,56 %, екологічну – 1,92 %, мистецтвознавчу – 0,64 %, інше – 49,35 %. Історична та культурницька тематика займала великий обсяг видання, але увага приділялася й суспільно-політичним, екологічним проблемам часів перебудови.

Серед жанрів можна виділити статтю – 25,65 %, есе – 14,2 %, нарис – 4,49 %, огляд – 2,57 %, замітку – 1,28 %, коментар – 1,28 %, фейлетон та репортаж – по 0,64 %, категорія «інше» займає 49,35 % (Див. Додаток Г). З урахуванням тематичного спрямування у виданні «Пороги» використовуються переважно великі за обсягом статті, есе, нариси, рідше – суто інформаційні жанри журналістики.

3.2. Критичний дискурс дисидентських джерел інформації та офіційних ЗМІ УРСР

У Радянському Союзі КДБ діяли проти дисидентів в інформаційному та фізичному просторах. Якщо у фізичному дисиденти піддавалися репресіям (арешти, заслання, звільнення з роботи та ін.), то в інформаційному проводилися інформаційні кампанії в офіційних ЗМІ радянської України, зокрема проти дисидентського руху, самвидаву. Для аналізу критичних публікацій ЗМІ були обрані матеріали, які передруковувалися або готувалися як для преси, так і для радіомовлення та телебачення і, таким чином, мали вихід на широку масову аудиторію. Також було розглянуто три періоди, позначені активними інформаційними кампаніями в пресі: середини 1960-х рр., після масових репресій 1972 р., під час перебудови 1985–1991 рр.

Критики й публіцисти (Є. Сверстюк, І. Світличний, І. Дзюба, В. Чорновіл) у своїх оцінках радянських творів не користалися марксистсько-ленінським методом. І вже у 1960-х рр. їх матеріали перестали друкувати у таких виданнях, як «Вітчизна», «Дніпро», «Літературна Україна», «Друг читача», а згодом влада вживала адміністративних заходів: звільнення з місця роботи, обшуки інтелігенції, де вилучали сотні примірників самвидаву та друкарські машинки. Таким чином, під тиском цензури дисиденти пішли в самвидав, передавали повідомлення про переслідування, арешти, репресії проти представників української інтелігенції на «Радіо Свобода», «Голос Америки», до агентства «Рейтер», преси країн Західної Європи та США. На думку Г. Почепцова, «тут була не просто додаткова інформація, а інформація, яка базувалася на іншій моделі світу, яка знаходилася в конфлікті з домінуючою моделлю» [187, с. 388–389].

У 1960-х рр. серія публікацій проти дисидентів та альтернативних джерел інформації виходила в сатиричному журналі «Перець», який також друкував карикатури, наприклад, «Розбійники біля великої дороги», «Портрет шептуна» тощо. Фейлетон «Про містера Стецька та великомученицьке жабеня» В. Осадчого починається авторською байкою про жабеня. Використовується алегорія, яка потім переходить до образу людини – панька Колоди, який слухає закордонні радіостанції, читає «всілякі зачухані націоналістичні „часописи”», «на покидьковому папері смердючі описи та дописи» та ін. Так описують самвидав і радіо, що поширюють інформацію про арешти представників інтелігенції. Критикується образ «мученика»-дисидента. Наприкінці фейлетону автор описує інформаційну кампанію, що розгорнули закордонні радіостанції, самвидавні часописи та «мистецькі студії» на підтримку І. Дзюби. Автор акцентує увагу на підтримці з боку націоналістів на чолі з Я. Стецьком. «Махрові націоналістичні рептильки», «націоналістичні смітники буржуазного Заходу та за океаном» – такі метафори та літоти використовує автор. Закінчує фейлетон риторичним запитанням: «А з ким ви, Дзюба? Мовчите? А треба відповісти радянській громадськості...». Матеріал супроводжується карикатурою на героя публікації [477, с. 5].

Статтю Я. Радченко «Апостол і його штандарти» присвячено викладачу Івано-Франківського педагогічного інституту В. Морозу,

засудженому за антирадянську агітацію та пропаганду. Він, на думку автора, «строчив брудні пасквілі за наклепами на ленінську національну політику комуністичної партії», «займався злочинною діяльністю». Автор саркастично використовує цитування тез В. Мороза про відокремлення України від СРСР за допомогою США, про уніатську церкву, «бандерівщину», «коров'ячий фольклор» у колгоспах, негативні наслідки масового переселення з села до міст. Я. Радченко негативно описує інформаційну діяльність «Радіо Свобода», розповсюдження текстів дисидента закордонними видавництвами та називає це «галасливою кампанією», що також проводилася діаспорними часописами «Сучасність» та «Визвольний шлях». Для створення образу В. Мороза автор застосовує ярлик зрадника за допомогою повторів: «зрада інтересів радянського народу», «апостол зради» [478, с. 3].

У фейлетоні «Про біле та чорне, або про «інформацію» для дезінформації» радіожурналіста В. Лівенцова розкривається діяльність «радіодиверсантів» та «утриманців імперіалістичних розвідок». Автор пише про радіостанції «Вільна Європа» та «Радіо Свобода». Основна думка матеріалу – радіостанції керувалися ЦРУ США та працювали на американську зовнішню політику. Текст за допомогою методів переконливості, риторичних запитань, іронії, сатиричних засобів не тільки висміює діяльність заборонених радіостанцій, а й критикує постать дисидента С. Караванського. Структура матеріалу має есеїстську композицію, адже спочатку висміюється інформаційна політика закордонних радіостанцій, для цього в лапках наводиться інструкція для журналістів, що складається з пунктів на зразок «... поширювати дезінформацію, підривати віру в воєнну й економічну могутність соціалістичних держав, розпалювати націоналістичні почуття, підбурювати молодь проти батьків, сварити підлеглих з керівниками; широко рекламувати принади західного способу життя» [471, с. 4]. В. Лівенцов, посиляючись на створений за допомогою радіо позитивний образ С. Караванського, доводить протилежне, цитуючи офіційну радянську пресу. У висновках він називає дисидента шпигуном та обвинувачує його у «ідеологічних диверсіях закордонних буржуазних націоналістичних центрах». Радіостанцію називає «підривною», використовує негативно забарвлену лексику: «Емігранти, зрадники, військові злочинці зайняті тут виготовленням «новин» [471, с. 4].

Наприкінці матеріалу В. Лівенцев робить висновок про дезінформацію із закордонних радіостанцій [471, с. 4].

Для боротьби з дисидентами використовували й наукову комунікацію. У статті «Відсіч буржуазним фальсифікаторам» доцент П. Головка та журналіст В. Березюк звітують про проведення республіканської конференції з питань критики «буржуазних та буржуазно-націоналістичних фальсифікацій історії соціалістичного та комуністичного будівництва», що проходила у Львівському університеті та складалася з 40 доповідей. Автори акцентують увагу на українському буржуазному націоналізмі та сіонізмі, їх популяризації за допомогою заборонених інформаційних джерел. Про діяльність радіостанцій підкреслено в матеріалі: «Імперіалістична пропагандистська машина вдається до ідеологічних диверсій проти країн соціалізму, до найгрубіших наклепів та фальсифікацій історії». Стаття пронизана аргументацією на ідеологічних засадах марксизму-ленінізму [465, с. 3].

«Справа Добоша» стала причиною другої хвилі арештів дисидентів 12 січня 1972 р. За даними КДБ, бельгійський студент Я. Добош брав участь у розповсюдженні самвидавних творів, зокрема провідного журналу «Український вісник». У цей же час працівники КДБ знаходять у З. Франко, онуки поета і публіциста І. Франка, твори самвидаву. Під їх впливом вона написала відкритого листа до «Радянської України», де відмовилася від дисидентських ідей. Наступним кроком, за сценарієм КДБ, дала інтерв'ю на телебаченні. Своєю чергою, таким чином проходила прес-конференція з Я. Добошем, де він дав відповідь провідним радянським виданням, що засуджує діяльність дисидентів [403, с. 97].

Через деякий час студента випустили на волю. У результаті цієї справи Добоша були заарештовані І. Дзюба, В. Чорновіл та ін. Також «провокаторські свідчення дає на заарештованих і допитуваних студентка КДУ, українка з Чехословаччини Ганна Коцурова» [303, с.777], яка передавала до США самвидавні часописи та твори. Як зазначено в доповідних записках КДБ, 12 січня 1972 р. була розпочата робота по справі «Блок». Обшукам, арештам, допитам підлягали: І. Світличний, Є. Сверстюк, З. Антонюк, Д. Шумук, Л. Селезненко, В. Стус, Н. Світлична, О. Мешко, О. Сергієнко, В. Чорновіл, С. Шабатура, І. Калинець та І. Стасів-Калинець, І. Гель, Г. Чубай, М. Осадчий, С. Гулик-Гнатенко, Л. Попадюк, А. Волицька

(Пашко), І. Дзюба, М. Плахотнюк. У дисидентів знаходили як український, так і російський самвидав [407, с. 70]. Вони проходили у справі КДБ «Блок» та були засуджені за ст. 62 ч. 1 КК УРСР (антирадянська агітація і пропаганда). Операцію спричинила «Справа Добоша». За даними КДБ, бельгійський студент Я. Добош брав участь у розповсюдженні самвидавних творів, зокрема провідного альтернативного журналу в УРСР «Український вісник». Із доповідної записки зрозуміло, що в КДБ був розроблений сценарій, висвітлений у публікації «Українські буржуазні націоналісти – найманці імперіалістичних розвідок. Прес-конференція в Києві» від РАТАУ, яку було надруковано в багатьох республіканських газетах. Взагалі було запрошено на прес-конференцію представників тридцяти ЗМІ і семи творчих спілок. Сценарій прес-конференції КДБ відправляв на утвердження до ЦК КПУ. Поширенням матеріалу займалося також РАТАУ. Текст Я. Добоша, написаний спецслужбами, долучений до інформаційної записки КДБ [408, с. 300].

У матеріалі «Українські буржуазні націоналісти – найманці імперіалістичних розвідок. Прес-конференція в Києві» було використано вислови, спрямовані проти дисидентів та їх діяльності: «націоналістична отрута», «український національний буржуазний націоналізм», «ідеологічні диверсії», «націоналістичні теревені» [408, с. 308]. Один з аргументів з текстів – це взаємозв'язок діяльності закордонних центрів ОУН з «німецькими абвер і гестапо, румунською сигуранцією, італійською оврою, польською дефензивою, японською розвідкою» [408, с. 309]. Використовуючи асоціацію з «німецьким ворогом» під час Другої світової війни, дисидентів називали у статті «емісарами», «шпигунами», «наклепниками», популяризаторами туризму – у негативному сенсі.

Я. Добош на прес-конференції зізнався, що виконував завдання ОУН та покався. Виступав як член редакції журналу «Авангард», що виходив у Німеччині при ОУН. Він оприлюднив імена З. Франко, І. Світличного, Г. Коцурової, С. Гулик, Л. Селезненка, тобто тих, хто передавав інформацію про дисидентів, політ'язнів за кордон. Я. Добош стверджував, що закордонні оунівці об'єднуються з сіоністами проти СРСР. Останню тезу поширювали офіційні ЗМІ ще до виступу Я. Добоша.

На прес-конференції були згадані матеріали С. Караванського, який вже відбував покарання. Його взяли як приклад того, що за

націоналістичні ідеї тоталітарна система репресує на максимальні терміни. У статті прописані також й питання ЗМІ про інформування за кордоном, що організатори прес-конференції називали «дезінформацією» про Радянський Союз. Я. Добош підтверджував, що «користувався лише отруєними націоналістичними джерелами» [408, с. 301].

Із справи «Блок» видно, що більшість заарештованих 12 січня 1972 р. обвинувачувались у передачі заборонених матеріалів за кордон та у створенні, зберіганні, розповсюдженні «Українського вісника». Я. Добош розповів слідчим, що Г. Коцурова перевозила самвидавні документи у подушці до ЧРСР (Чехословаччини), а «Український вісник» отримувала від В. Чорновола у Львові [414, с.5]. В інформаційних записках КДБ було зроблено висновок, що часопис «Український вісник» розповсюджувався серед інтелігенції та молоді, мав ідеологічно-шкідливий, наклепницький характер.

Також у записках КДБ зафіксовані інформаційні повідомлення, що транслювалися на радіо «Бі-Бі-Сі» та «Радіо Свобода», передавались інформаційним агентством «Рейтер» та італійською газетою «Стампа» від 18 січня 1972 р. про арешти інтелігенції та затримання студента Я. Добоша [419, с. 216], репресії інакодумців, ізоляцію від суспільства дисидентського руху. Після звітів про допити дисидентів працівники КДБ збирали коментарі людей, які згодні з тим, що необхідно боротися з інакодумцями.

Наступним кроком з боку КДБ була прес-конференція та опублікований виступ З. Франко у газетах «Радянська Україна», «Вісті з України» у вигляді відкритого листа, де вона відмовляється від ідей та співпраці з дисидентами. Також З. Франко виступала на радіо та дала інтерв'ю: «Опрацьований разом з нею текст інтерв'ю додається», – йдеться у службовій записці КДБ [398, с. 356]. Її виступ було сплановано до арешту І. Дзюби. Сценарій мав три частини: вступ диктора про З. Франко як онуку письменника І. Франка, її інтерв'ю та опінії представників інтелігенції, які не підтримують дисидентський рух.

У статті ««Національний комунізм» – ідеологічна диверсія імперіалізму та його агентури в робітничому русі» І. Кравцев розмірковує про ідеологію капіталізму та комунізму «Під могутнім натиском міжнародного робітничого руху тріщать підвалини капіталізму, і це викликає у імперіалістів тваринний страх», а західні

країни називав «імперіалістичними хижаками». Автор цитує В. Леніна: «Буржуазний націоналізм та пролетарський інтернаціоналізм – ось два непримиримі вороги» та для аргументації використовує ідеологічні засади марксизму-ленінізму. У результаті наведеного аналізу французької, німецької, британської, американської преси автор розмірковує про пропаганду національного комунізму. І. Кравцев критикував діяльність радіостанцій «Голос Америки», «Вільна Європа», що «поширюють брехливу ідейку про те, що ніби Жовтнева революція не є стовповою дорогою для всіх народів» [470, с. 25]. Цитати В. Леніна, якими користувалися західні пропагандисти та дисиденти, тлумачив в рамках партійної ідеології. Звертаючись до історії Української комуністичної партії 1920-х рр., автор описував буржуазний націоналізм і спростовував ідею відокремлення України від Росії як «єдинокровного, старшого брата». Він використовує знижену лексику: «націоналістичні покидьки», «націоналістична шкарлупа», звинувачує дисидентів у популяризації ідей націоналізму, шовінізму, опортунізму, антисемітизму та в антирадянських настроях. Автор критикує ідею самостійності держави. І. Кравцев поєднує поняття «патріотизм» та «інтернаціоналізм», розуміючи це як єдність соціалістичних націй [470, с. 26]. До речі, в інформаційних записках КДБ зазначено, що наприклад, у справі арешту Є. Сверстюка було вилучено «Програму укомуністів/української національної комуністичної партії» [416, с. 297].

Після репресій 1972 р. виходили поодинокі видання самвидаву на території України, було кілька спроб випуску «Українського вісника» за різними редакціями. Відповідно, рідше публікувались матеріали, спрямовані проти дисидентів. Але під час перебудови почався новий виток дискурсу офіційних і дисидентських джерел інформації. З 1985 р. багато дисидентів після звільнення відновлювали свої інформаційні канали. У зв'язку з політикою гласності М. Горбачова вони почали організувати нові видання, активно популяризувати самвидав, відкрито виступати в міжнародних ЗМІ. Водночас збільшувалася кількість негативних виступів в офіційній пресі.

У статті «Театр тіней, або Хто стоїть за лаштунками «Українського культурологічного клубу» О. Швеця в газеті «Вечірній Київ» йдеться про дискусійні майданчики на культурологічні теми, заборонену літературу. Цей текст було передруковано багатьма

республіканськими газетами. Автор критикував тему клубу «Білі плями в історії України» С. Набоки, поширення «наклепницьких пасквілів», що були використані в антирадянських цілях. Він порівнював виступи доповідачів клубу з повідомленнями «наклепницьких передач радіоцентрів», наводив приклади. Автор називає «дивним» звертання «Панове!» під час публічного виступу О. Шевченка замість звичного «Товариш!». Тобто відбувалася зміна смислів, дисиденти брали участь у рефреймінгу, офіційна преса своєю негативною оцінкою притягувала більше уваги до нових тем. «Ненависть до всього радянського», на думку автора, виявлялася у виступах О. Шевченка, С. Хмари, Є. Сверстюка, дилетантами були названі співробітники Академії наук УРСР М. Брайчевський та С. Білокінь. О. Швець критикував П. Сочка за заклики до відновлення «самвидавного журналу», до протестів та звернень. О. Швець зробив висновок, що потрібні клуби за інтересами, а «не послужливі ретранслятори ворожих нам голосів» [482, с. 3]. Як відповідь на цю статтю у № 9-10 «Українського вісника» вийшов матеріал «Розправа, або: чого вони бояться? З відкритого листа членів Українського культурологічного клубу читачам „Вечірнього Києва”», де аналізуються тексти офіційної преси. Також додавався коментар до статті В. Чорновола «Відповідь наклепникам», де автор оглядав передруки радянського тексту та критикував О. Швеця [282, с. 191].

У матеріалі «1. Чого прагнуть «панове»?» І. Дмитренка аналізується програма діяльності Українського Культурологічного клубу. Автор вказує, що в інтерв'ю С. Набоки використовується словосполучення «українська культура», свідомо відкидаючи слова «радянська» та «соціалістична». Акцент був зроблений на «антирадянській» спрямованості клубу. «Радянська Соціалістична (Україна – прим. авт.) – це реальність сьогодення, візувати яку нікому не дозволено», – підкреслювалося в публікації, проте зміни відбувалися не тільки на ідеологічному, а й на вербальному рівні. Таким чином, у часи перебудови змінювалися фрейми. Проте офіційна преса не сприймала нові тенденції. Репліки організаторів клубу інтерпретувалися негативно, починаючи з того, що клуб неофіційний, і закінчуючи націоналістичними ідеями. Автор підіймає тему зміни образу тодішнього звичного радянського життя, адже дисиденти були «проти нашого радянського способу життя – без панів і панства», пропагували «ворожу ідеологію». У висновку автор

називає членів Українського культурологічного клубу «антирадянщиками», «штандартиками УКК» [467, с. 3].

Серію текстів, спрямовану проти часопису «Український вісник», ініціював друкований орган ЦК КПУ «Радянська Україна». У матеріалі «Інтерв'ю з-під поли» за 13 листопада 1987 р. було використане вилучене в американській журналістці М. Коломієць під час її від'їзду з СРСР відеоінтерв'ю з членами редколегії «Українського вісника» В. Чорноволом і М. Горинем. У тексті газети дисидентів називали «буржуазними націоналістами», «відщепенцями», «агентами ЦРУ».

Слід зазначити, що в самвидавних часописах оперативно публікувалися огляди або відповіді на публікації в офіційній пресі про дисидентську діяльність, альтернативні тексти та їх канали розповсюдження. У другому числі «Українського вісника» було надруковано матеріал М. Плахотнюка «За нами – правда (відповідь наклепникам)», де автор аналізує реакцію офіційної обласної преси на «Лист творчої молоді Дніпропетровська» І. Сокульського та ін. Автор систематизує публікації за лютий 1970 р., зокрема, наводить заголовки «Отравленные перья», «Маска і обличчя наклепників», «Так, це – зрада!» та полемізує з офіційною позицією преси [303, с. 174]. У цьому номері був огляд преси під заголовком «Навколо праці І. Дзюби „Інтернаціоналізм чи русифікація?“», де іронічно коментується стаття «У походи проти істини» І. Басса, що була опублікована в журналі «Радянське літературознавство» в січні 1970 р. Також подавався огляд зарубіжних видань [303, с. 247]. У наступному матеріалі «Про кагебістський самвидав» розглядалися листівки, які інформували про негативні наслідки спілкування з В. Чорноволом, І. Світличним, І. Дзюбою, З. Франко та зречення М. Холодним дисидентських ідей [303, с. 264].

У третьому номері в матеріалі «До історії одного наклепу» велася полеміка із статтею О. Полторацького «Ким опікуються деякі „гуманісти“», що була надрукована в офіційній газеті «Літературна Україна». Текст був направлений проти автора самвидаву В. Чорновола, який, зокрема «нібито закликав у своїх творах до терору» [303, с. 317]. Протягом кількох номерів було надруковано в «Українському віснику» статтю В. Чорновола «Як і що обстоює Богдан Стенчук», де автор полемізує з текстом Б. Стенчука «Що і як обстоює Іван Дзюба?».

У 11-12 та 13, 14 числах «Українського вісника» під заголовком-шапкою «Сили застою на позвах з правдою (огляд двоюбою журналу «Український вісник» з офіційною пропагандою)» головний редактор В. Чорновіл розглянув матеріали проти журналу в провідній газеті «Радянська Україна», матеріали про інтерв'ю членів редколегії з американською журналісткою М. Коломієць у серії передруків «Інтерв'ю з-під поли». Додатками до тексту були відкриті листи, позовна скарга, телеграма, відгук, публікації в львівській регіональній пресі тощо [277, с. 117]. У №13 номері В. Чорновіл відзначив: «Полеміка з офіційною пресою в листопаді 1987 – січні 1988 р. була для нашого журналу корисною. «Український вісник» здобув таку рекламу, про яку не міг і думати, ряди наших прихильників і авторів дуже помножилися, побільшало бажаючих допомагати нам, матеріально теж» [278, с. 155].

У числі №13 в публікації «Блуди підцензурних публікацій» В. Чорновіл інформував про друк в офіційній пресі раніше заборонених текстів письменників М. Хвильового, О. Гончара, В. Сосюри, які виходили в самвидаві. У публікації автор порівнює текст «Третьої Роти» В. Сосюри, що розповсюджувався у самвидаві та журналі «Київ», доводить наявність редагування та цензури в офіційній пресі [278, с. 34].

Дисиденти несли нові знання, популяризували заборонену літературу, історію, нові ідеї. Основні теми: захист прав політичних в'язнів, української мови і культури, освіти, свобод громадян, національного відродження, демократичних цінностей. Також під час перебудови вводилися нові наративи, тобто символічні сюжети, за якими суспільство класифікує дійсність. Думки і погляди аудиторії мінялися на протилежні, герої ставали антигероями, і навпаки. Тому слова «радянський», «соціалістичний», «пролетаріат», «товариш», «інтернаціоналізм», «комунізм» набували негативного змісту. Так само змінилося і ставлення до багатьох історичних подій радянського часу. На думку Г. Почепцова, «Нові змісти впроваджуються в масову свідомість, стаючи єдино можливими, а потім під них починають підлаштовувати саму дійсність. І масова свідомість починає діяти за планом конструкторів, оскільки вже сама дійсність підштовхує всіх до потрібних сенсів» [197].

Таким чином, критичний дискурс офіційної преси та дисидентських джерел інформації активно функціонував у другій

половині 1960-х рр., на початку 1970-х рр. під час другої хвилі репресій проти дисидентів 1985–1991 рр., коли змінювалися ідеологія, наративи, відбувався рефреймінг, дисиденти перейшли з приватно-публічної до публічної сфери.

3.3. Інтерпретація інформаційно-комунікаційної діяльності дисидентів у сучасних інтерв'ю

Для розуміння функціонування дисидентських комунікацій в 1960-х рр. – на початку 1990 рр. в умовах тоталітарного суспільства було проведене інтерв'ю з активними діячами та учасниками руху Опору, авторами та поширювачами самвидаву, журналістами, які висвітлювали діяльність дисидентів в інформаційному та соціокультурному просторах.

Альтернативними комунікаторами в УРСР були представники української інтелігенції, що народилися в 1930-х – на початку 1950-х рр. Під час інтерв'ю вони ділилися спогадами, наводили точні дані, періоди важливих подій часів дисидентського руху, інтерпретували та оцінювали вплив дисидентських комунікацій.

Учасники самвидаву Валентина Чорновіл, А. Пашко, Б. Горинь, Л. Танюк, Є. Сверстюк, О. Шевченко, В. Овсієнко розповідали про процес створення самвидавного часопису «Український вісник», зокрема збір, обробку інформації, друкування на машинці невеликими накладками та розповсюдження серед знайомих людей. Також мова йшла про інші провідні публіцистичні твори, що поширювалися серед української інтелігенції.

У часи перебудови В. Чорновіл поновив провідний самвидавний часопис «Український вісник», який виходив у Львові та Києві, також був створений у Львові «Євшан-зілля», у Дніпропетровську – «Пороги». Тому про умови функціонування самвидаву в 1980-х рр. було опитано членів редколегії часопису «Євшан-зілля» І. Калинця та В. Стецюка, та «Порогів» – О. Сокульську, Ю. Вівташа, Р. Лишу.

Л. Алексеєва систематизувала громадські рухи в радянському суспільстві та поділила їх на національні, релігійні та правозахисні [2, с. 5]. Вона вбачала особливістю дисидентського руху правозахисний характер, який проявився в текстах представників українського самвидаву, та відмову від насильницьких дій. По суті, використовувалася «м'яка сила» за Дж. Наєм, тільки в

інформаційному та соціокультурному просторах [342]. Адже «під час холодної війни Захід використовував жорстку силу, щоби стримувати радянську агресію, в той час він використовував м'яку силу, щоби руйнувати віру в комунізм за залізною завісою» [198].

Коли обирались інформанти, було враховано їх знання та досвід у тих чи інших засобах дисидентських комунікацій. Бесіди відбувалися у вільній формі, що дозволило сконцентрувати увагу на особливостях їх альтернативної інформаційної діяльності. Реципієнти розповіли, що для них означає період дисидентства, як бачать своє місце в дисидентському русі, коментували процес створення та тиражування самвидаву, конспіративні методи передачі альтернативної інформації серед знайомих. Крім того, вони висвітили коло інших питань, а саме організацію творчих вечорів та клубів, «квартирників», «кухонних розмов», збори біля історико-культурних пам'яток тощо. При цьому акцентували увагу на читанні та популяризації самвидаву серед української інтелігенції, прослуховуванні заборонених радіостанцій, які також транслювали повідомлення самвидаву, ролі правозахисних документів, підписаних десятками людей.

З 2012 по 2017 рр. було проведено 20 інтерв'ю з представниками самвидаву та дисидентського руху, що мешкають у Львові, Києві, Дніпрі, Мюнхені. Є респонденти, які зазнали переслідувань в радянський період та були репресовані (Є. Сверстюк, Б. Горинь, В. Овсієнко, І. Калинець), інші – викликалися на допити в КДБ, стосовно них вживали адміністративних заходів, як-от звільнення з роботи (Л. Орел, В. Чорновіл, Р. Довгань, Я. Кендзьор) чи виключення із Спілки художників УРСР (І. Марчук). Аналіз інтерв'ю було використано з метою посилення аналітичної цінності отриманих результатів. Адже респонденти розповідали про власний досвід роботи, зокрема альтернативні й конспіративні методи збору, зберігання, поширення інформації.

Дисидентські комунікації мали форму усної комунікації під час творчих вечорів, «кухонних розмов» та інших культурних заходів. Про організацію зустрічей, альтернативні методи поширення інформації розповіли Л. Танюк, Р. Довгань, Я. Кендзьор, Л. Орел, І. Марчук, В. Яременко. Крім того, інформаційну складову дисидентських комунікацій, інформаційні кампанії офіційних ЗМІ коментували професійні комунікатори того періоду, а саме

журналісти М. Коломієць, Г. Панчук, О. Шевченко та письменниця О. Забужко.

В основі діяльності дисидентського руху та створення дисидентських комунікацій було інакодумство, тобто представники української інтелігенції не підтримували ідеологічні засади та діяльність офіційної влади СРСР. Тому в самвидаві з'явилися альтернативні канали інформації для вираження поглядів, що суперечили офіційній позиції. Проте під час бесід, зокрема з І. Калинцем, Валентиною Чорновіл, було висловлено думку, що українські дисиденти не виступали проти ідеологічного апарату, а використовували його для аргументації своїх ідей. Також вони вважали за важливе розповсюдження художніх, історичних, публіцистичних творів заборонених авторів.

У зв'язку із тим, що не можна було підрахувати точний наклад самвидавних видань та поширюваних творів, тому й виміряти ефективність дисидентських комунікацій складно. Кожен з тих, хто дав інтерв'ю для дослідження, оцінював ефективність дисидентських комунікацій та називав приблизну цільову аудиторію. Також в архіві СБУ збережено інформаційні записки про дисидентів та інформаційну діяльність, що активно фіксувалося агентами КДБ. Адже аудиторія інакодумців була широкою, складалася не тільки з активних діячів дисидентського руху, а й широких кіл інтелігенції, що читала самвидав, слухала західні короткохвильові радіостанції, підписувала листи протесту [343, с. 191].

Дослідження дисидентських комунікацій за допомогою проведення інтерв'ю розглядається як історичний наратив та інтерпретація дисидентських смислів радянських часів, вплив їх на сучасність (наприклад, роль Інтернету як альтернативного каналу інформації, електронні підписи петицій та заяв, блогери як альтернативні лідери думок).

Пошук респондентів проводився за принципом їх діяльності, пов'язаною з дисидентськими комунікаціями та розумінням функціонування альтернативних каналів інформації в суспільстві з доміантною системою правління. Нас цікавить соціокомунікаційний аспект діяльності дисидентів. Метою бесід також було створення гіпотетичної моделі «пам'яті» про дисидентські комунікації. Тому запитання були спрямовані з метою на з'ясування умов їх створення, функціонування, діяльності комунікаторів та протидії офіційній владі

в інформаційному та фізичному просторах. У бесідах розглядалися періоди активної інформаційно-комунікаційної діяльності дисидентів, а саме: друга половина 1960-х рр. – перша половина 1970-х рр. та друга половина 1980-х рр. під час перебудови, коли активно розвивалися та поширювалися альтернативні канали комунікації в СРСР. Також респонденти розглядали взаємозв'язок між періодами, обмін інформацією з дисидентами інших радянських республік. Емпіричні дані (тексти інтерв'ю) опрацьовувалися з метою виявлення основних, нових та альтернативних на той час смислів, які транслювалися в суспільстві.

Під час інтерв'ю було висвітлено теми усних дисидентських комунікацій («кухонні розмови», творчі вечори в квартирах, будинках, збори біля історичних пам'яток), організації правозахисних кампаній (підписи документів та розповсюдження їх у самвидаві), мітингів і демонстрацій, специфіку аудиторії (дисидентські комунікації здебільшого мали групову аудиторію, пов'язану інтересами, дружніми стосунками тощо), передачі інформації за кордон для трансляції її на заборонених радіохвилях.

Респонденти розмірковували з історичної ретроспективи про роль непідцензурних джерел інформації в радянському суспільстві, ставлення людини до ідеологічної системи. Вони тлумачили поняття «дисидент», характеризували умови створення дисидентського руху, визначали специфіку своїх дій та поведінки і характеризували їх наслідки. Дослідження було спрямоване на пошук серед висловів інформантів тих елементів, що характеризують особливості дисидентських комунікацій радянського періоду.

З огляду багатолітньої ретроспективи респонденти інтерпретували дисидентський рух з урахуванням сьогоденної ідентичності та прагненням до об'єктивної оцінки. Також реципієнти як комунікатори ділилися інформацією крізь призму власного світосприйняття та картини світу, тому що людина себе самоідентифікує за допомогою розповіді [215, с. 87]. Як громадяни УРСР респонденти в процесі соціалізації сприймали радянську ідеологію, вступали в комсомол та знали провідні праці комунізму-ленінізму, проте цікавилися забороненою літературою, історією, національними традиціями та обрядами, боролися за функціонування української мови в побутовому житті тощо. Тому вони збиралися для обміну інформацією та обговорення її серед групи друзів та

однодумців, зокрема для створення друкованих видань. Також респонденти коментували справу «Блок» КДБ, де вони були представлені. У таких наративах інтерв'юювані акцентують увагу на умови створення альтернативної інформації, описують переслідування, прослуховування їх житла, адміністративні заходи та арешти української інтелігенції.

Наративи інтерв'ю будувалися відповідно до сучасної ідентичності респондента, що вільно висловлює свою точку зору. Основною ідеєю дисидентів було знайти правду та мати об'єктивні знання про світ, що стало причиною пошуку нової інформації. Тому учасники та свідки дисидентського руху і репресій розповідали про історичні передумови для дисидентської діяльності, функціонування самвидаву, усної комунікації, передачу інформації на заборонені радіостанції та їх прослуховування, організацію масових творчих вечорів, репресії та вплив домінантної тоталітарної моделі держави на побутове життя. Цікаво й те, що респонденти характеризували різні періоди радянської дійсності з боку інформаційної діяльності. Наприклад, у першій половині 1960-х рр. з'явилась можливість висловлювати думки, організовувати творчі народні гурти й клуби. Так, історичною подією, за словами Валентини Чорновіл, «під час презентації кінострічки С. Параджанова „Тіні забутих предків” у вересні 1965 р. виступив І. Дзюба про арешти української інтелігенції. Потім встав В. Чорновіл і звернувся до публіки: «Хто проти репресій – устаньте!». В. Стус підтримав цю пропозицію» [472, с. 6]. Також цей період активних дій української інтелігенції оцінили І. Марчук, Б. Горинь, І. Калинець, Л. Орел, тому що формувалися творчі осередки, які у другій половині 1960 рр. піддалися репресіям з боку офіційної влади. Але з їх спогадів зрозуміло, що головний конфлікт був спричинений зіткненням ідеалістичних поглядів молоді та ідеологічних засад партії та радянської дійсності. Дисиденти порушували культурну, мовну, мистецьку теми та виступали на захист свободи слова. Тому була потреба в створенні та пошуках альтернативних джерел інформації.

У суспільстві набувало поширення читання самвидаву, зокрема публіцистичного на суспільно-політичні теми, прослуховування заборонених радіостанцій та прагнення відвідувати творчі вечори з метою спілкування та отримання замовчуваних владою новин. Своєю чергою, альтернативна інформація мала вплив на свідомість окремих

груп населення, зокрема молоді та інтелігенції, що руйнувало сприйняття ідеологічної системи держави. На думку М. Фуко, кожне суспільство має свій «режим істини», тобто установки, моделі поведінки, картину світу в цілому [285]. Проте контроль за «правильними» цінностями та установками здійснювала офіційна радянська влада, зокрема за допомогою ЗМІ. А дисиденти боролися за свою «правду» з метою її поширення. Тому провідною темою новинних та публіцистичних матеріалів була правозахисна, а в 1970-х рр. дисиденти створили Українську Гельсінську групу, про що наголосив журналіст за фахом О. Шевченко [472, с. 23]. А щоб запобігти поширенню іншої правди або істини, офіційна влада проводила репресії проти тих, хто брав участь у самвидаві, передавав альтернативну інформацію за кордон, транслював заборонені закордонні радіостанції або був зацікавленим представником дисидентського руху для аудиторії.

Найвпливовішим каналом альтернативної інформації респонденти, зокрема О. Шевченко, М. Коломієць, Г. Панчук, назвали радіо, аргументуючи це тим, що самвидав мав невеликі неконтрольовані накладі. Проте інформацію для трансляції брали з журналів та інших матеріалів самвидаву [472, с. 26]. Також саме радіо було представлене як основний канал поширення «ворожої ідеології» та неправдивої інформації офіційними джерелами. Тому виходила й серія публікацій в радянській пресі про «ворожі голоси», які були розглянуті в попередньому пункті нашого дослідження. За словами О. Шевченка: «Ми передавали інформацію в 1960-х, 1970-х та 1980-х рр. через вільні радіостанції «Радіо Свобода», «Бі-Бі-Сі», «Голос Америки». За допомогою радіоприймача «ВЕФ Спідола» діапазоном 16–19 можна було слухати інформацію від дисидентів. Тобто для цього необхідні були короткохвильові радіоприймачі» [472, с. 22]. Але популярність прослуховування таких радіо поширювалася і як вид відпочинку, і як причина для розмови з друзями та ін. Адже аудиторію слухачів привертала увагу інформація, що замовчувалася офіційними ЗМІ та органами влади. Цікавим є те, що аудиторія була поінформована з приводу того, коли необхідно вмикати приймачі з урахуванням можливого глушіння з боку радянської влади. Крім розважальної інформації, подавалися новинні блоки правозахисного характеру, зачитувалися публіцистичні та художні тексти дисидентів, але не в час виходу в ефір, а із запізненням, щоб їх трансляцію не

глушили [472, с. 52]. Радіо прослуховували в різних регіонах, особливо велика аудиторія була серед представників української інтелігенції, про що свідчать й інформаційні записки КДБ.

У 1960-х рр. мав популярність самвидав, зокрема літературний та правозахисний. Наприклад, журналістка Р. Довгань згадує: «Мене вигнали з роботи, проголосували на зборах. Знайшли мою листівку до О. Солженіцина в Рязані, де я написала подяку за книгу „Один день Івана Денісовича”, про життя в канцтаборах» [472, с. 97]. Читання самвидаву було частиною культурного життя радянського суспільства, зокрема формувалася мережа з тих, хто збирає, виробляє та поширює альтернативну інформацію, і тих, хто був постійною аудиторією таких текстів. Специфікою самвидаву, на відміну від трансляції заборонених зарубіжних радіостанцій, було те, що потенційна аудиторія читачів мала груповий характер, водночас організатори, автори, кореспонденти самвидавних видань створювали мережу. Також тексти поширювалися через знайомих, яким можна було «довіряти», тому створювалася мережа і читачів, які були активними, зокрема допомагали в подальшому поширенню, передруках самвидаву тощо.

За «політичний» самвидав читачів могли репресувати, тому збір, виготовлення, зберігання, розповсюдження та читання самвидавних публіцистичних та аналітичних текстів на суспільно-політичну, соціокультурну, історичну тематику було небезпечним. Однак існувала необхідність в обговоренні альтернативних новин, публіцистики та літератури, особливо в колах української інтелігенції. Тому нелегально було організовано творчі вечори або «квартирники», на яких були присутні представники інтелігенції як гуманітарного, так і технічного профілю. Журналістка Р. Довгань вважає: «У мене було багато знайомих, у тому числі серед технічної інтелігенції, які нічого не знали про високе українське поетичне слово. Тоді я почала організовувати вечори поезії, де тільки могла. Поети-шістдесятники йшли на зустрічі в майстерні або просто на квартирах, навіть в обідню перерву на заводі організовували творчі зустрічі, в їдальні економічного університету» [472, с. 95].

Кінець 1960-х рр. та 1970-ті рр. респонденти характеризують як період виготовлення альтернативної інформації в підпільних умовах та поширення її з урахуванням конспіративних методів. Було винайдено окремі способи фіксації інформації та засоби передачі її з

таборів, що оприлюднювалися в самвидавних журналах. За словами І. Калинця, публіцистичні тексти він переписував маленькими літерами на тонкому папері, формував паперові кульки, обгортав в два-три целофани. Потім ці кульки ковтала людина, яка виїжджала до Москви або Києва, та передавала членам редколегій самвидавних часописів. За його спогадами, «декілька людей стояло на сторожі, коли я переписував. Певна сигналізація була – хтось почухав голову, наприклад. Від мене забирали тексти та переховували» [472, с. 95]. Крім того, респонденти приділяли увагу репресіям, уточнювали дати й прізвища, ділилися спостереженнями, як саме офіційна влада та КДБ ізолювали дисидентів із суспільства, якими методами користалися та хто міг бути агентами спецслужб у їхніх товариствах. Наприклад, Р. Довгань згадує: «Ми на квартирах збиралися, робили вечорниці для прогресивної інтелігенції, зокрема в хаті композитора Л. Грабовського. Один раз був й агент КДБ на наших зборах» [472, с. 97]. Також вона розповіла в інтерв'ю про випадки викликів міліції сусідами під час «квартирників», де збиралося близько 30 осіб. Проте кілька респондентів говорили про коло знайомих, де не було агентів спецслужб й таких людей, що могли повідомляти КДБ. Але про доноси вони дізналися після огляду особових справ в архіві КДБ (Ю. Вівташ, О. Шевченко, Л. Орел, І. Калинець).

Формування поглядів дисидентів респонденти пов'язують зі студентським періодом та сферою освіти, де стверджувалися їх погляди: або під час конфлікту з викладачем стосовно використання української мови в процесі навчання (О. Шевченко), або з приводу конфліктів всередині студентського колективу та викладачами (В. Чорновіл, Л. Орел, Л. Яценко). Також конфліктні ситуації в університеті згадує й колишній викладач журналістики КДУ ім.Т.Г. Шевченка В. Яременко [472, с. 32]. Зокрема, за дисидентські погляди В. Чорновола було відправлено на будівництво домни № 3, а А. Горську на створення мозаїк у будівлях до Жданова (Маріуполь) і Донецька.

Дисиденти використовували «ідеологічні стереотипи» (за Р. Бартом) [14], щоб застосувати їх у своїй діяльності, наприклад, вступали в комсомол. Після закінчення вишів Валентина Чорновіл, О. Шевченко, Р. Довгань та інші працювали в ідеологічно-інформаційній сфері (редакціях газет, радіо та телебачення, типографіях, наукових установах тощо). О. Шевченко пояснив свої

дії так: «З 1969 по 1980 р. я працював відповідальним секретарем у журналі „Український біохімічний журнал” Академії наук УРСР. Писав як журналіст. Це давало мені можливість бути на закритих нарадах, президіях Академії наук, де були не публічні промови. Потім КДБ мене розкрили та заарештували в березні 1980 р. за зберігання, виготовлення та поширення самвидаву» [472, с. 25]. Також респонденти підкреслювали роль заборонених радіостанцій в інформуванні на правозахисну тему.

У другій половині 1980-х рр. політв'язнів відпускали на волю достроково, тоді дисиденти почали створювати самвидавні журнали: «В. Чорновіл відновив журнал у 1980-х рр., у ті часи було налагоджено зв'язки з рухом в Польщі „Солідарність”. (...) Потім часопис став друкованим органом УГС» [472, с. 9]. Тобто самвидавні журнали стали друкованими органами новостворених організацій та почали виходити у публічний простір з приватно-публічного. Журнал «Пороги» також висвітлював в останніх числах діяльність УГС. У ньому було опубліковано програму клубу «Пороги». Сьомий номер «Євшан-зілля» було офіційно надруковано в типографії в 1990 р. Члени редколегій займалися й громадсько-політичною діяльністю, організовували мітинги та інші масові збори, готували публічні виступи та користувалися усною комунікацією для донесення ідей (В. Чорновіл, І. Стасів-Калинець, О. Шевченко). Крім того, під час гласності широко використовувалися листівки, що друкувалися великими накладом порівняно з журналами. Також українські дисиденти почали зміцнювати зв'язки з інакодумцями та активними діячами Прибалтики, Польщі, Чехії, Вірменії і таким чином виходити з підпілля та конспірації на публічний рівень. Крім того, негативне висвітлення діяльності дисидентів та колишніх політв'язнів більше привертало увагу громадськості. Також активно почали друкувати наклади самвидавних часописів та провідних публіцистичних текстів українських дисидентів за кордоном, заборонені радіостанції, які перестали глушити в СРСР, транслювали передачі на громадсько-політичні, правозахисні теми.

Респонденти залежно від своєї діяльності коментували той чи інший період радянської епохи. У кожному наративі в ході інтерв'ю відбивалася оцінка власного досвіду та можливостей. Також зміна наративу під час переходу від одного періоду до іншого коментувалася з урахуванням ідей, які були актуальні на той час.

Наприклад, якщо в 1960-х рр. виступали на захист української мови, історії, культури, то в 1980-х рр. просувались ідеї незалежності та суверенності України. Також у наративах використовувалися протиставлення політичних режимів, ідеологій, висвітлення подій радянськими ЗМІ та самвидавом. Період перебудови було розглянуто респондентами з точки зору не тільки зміни політичного режиму та «лібералізації», а й зміни фреймів, отримання негативних смислів в контексті ідеології комунізму-соціалізму, «сталінізму», партії, радянської історії, та позитивних смислів в отриманні нової інформації про зарубіжні країни та їх культуру, демократичних цінностей, про правозахисників, «білі плями» історії. Крім того, дисиденти популяризували «заборонені» твори, друкували сатиричні тексти на офіційну владу, висвітлювали інформацію про організовані ними мітинги, зустрічі, дискусійні майданчики, діяльність клубів. Але в цей період увага акцентувалася на відродженні українських традицій, культури, літератури, мистецтва, народної творчості. Усі респонденти аргументували свою нелегальну дисидентську інформаційно-комунікаційну діяльність як боротьбу за ідеї та ідеали, як-от правда, справедливість, права людини й свобода слова. Тому боролися не силовими методами в фізичному просторі, а за допомогою дисидентських комунікацій, художніх творів, документів в інформаційному полі, які потім набували публічного статусу. Вони виступали проти репресій та інших форм обмеження прав людини.

Зі спогадів інтерв'юювані розповідали про тактику й стратегію їх діяльності та взаємодії з домінантною системою влади. Залежно від періоду змінювалися й моделі поведінки. Зокрема, в інтерв'ю Валентина Чорновіл коментує роботу В. Чорновола в самвидавному журналі: «„Український вісник“ робився в підпільних умовах, важко, було небезпечно над ним працювати. Тому В. Чорновіл редагував „навпаки“. Тобто виправляв граматичні помилки в текстах, а стиль, діалектизми залишав, робив нетипові вриси. (...) Він був упевнений, що проводитиметься експертиза КДБ. Дійсно, так сталося. Але на підставі такого „редагування“ він заперечив експертам КДБ, стверджуючи, що це був не його стиль» [472, с. 9].

У ході дослідження було виявлено, що жінки-респондентки більше описували умови життя, свої хвилювання та діяльність, пов'язану з дисидентськими комунікаціями. Про адміністративні репресії з боку влади розповіли Р. Довгань, Л. Орел, Валентина

Чорновіл, А. Пашко. Також вони проінформували про взаємовідносини та взаємодію між дисидентами в межах УРСР та з іншими республіками СРСР, акцентували увагу на ключових подіях в їх житті та русі Опору. Чоловіки-респонденти розмірковували про дисидентські комунікації, роль самвидаву з історичної ретроспективи та коментували вплив її на сучасність, проводячи паралелі (В. Стецюк, Ю. Вівташ, Я. Кендзьор, Є. Сверстюк).

Питання таборового періоду та передачі листів з новинами до активістів самвидаву, специфіки інформаційної кампанії проти дисидентів та відповідей на неї, умов формування руху Опору, конспіративних методів передачі матеріалів за кордон було актуальне для висвітлення 1970-х – першої половини 1980-х рр. Окремо приділяли увагу періоду перебудови, коли мав розвиток самвидав та створювалися громадські організації, творчі клуби. Проблема авторства та анонімних матеріалів в 1960-х рр., створення мережі кореспондентів й авторів у період гласності мали свої особливості у зв'язку з історичним періодом. Деякі респонденти, зокрема І. Калинець, Ю. Вівташ, пов'язують зниження інтересу до самвидаву тим, що вже наприкінці 1980-х – початку 1990-х рр. офіційна преса почала висвітлювати ті самі проблеми, що й дисиденти («білі плями» історії, заборонена література, мовне питання). Якщо «кухонні розмови» в 1960-ті рр. майже не згадувалися під час інтерв'ю, то у 1980-ті рр. респонденти відмічають роль громадської діяльності дисидентів і колишніх політв'язнів, організації культурологічних та інших клубів за інтересами, мітингів, масових акцій, де превалювала усна комунікація, зокрема публіцистичні виступи О. Шевченка, В. Чорновола, Б. Гориня та ін.).

Отже, у 1960-ті рр. представники української інтелігенції активно почали конспіративно боротися з тоталітарним режимом в інформаційному та соціокультурному просторах, використовуючи усну та письмову комунікації. Респонденти тлумачили рух Опору як протест, який ведеться на інтелектуальному рівні. Проте вони критикувалися та висміювалися в офіційних ЗМІ, проти них також збиралися листи та інші документи з підписами проти діяльності окремих учасників самвидаву чи руху Опору. Деякі з них публічно виступали проти своєї діяльності, відмовлялися від ідей дисидентства (З. Франко, І. Дзюба) та «замовкали». Інші були репресовані та засуджені від 3 до 15 років (В. Чорновіл, Б. Горинь, О. Шевченко,

В.Овсієнко), але після виходу на волю продовжували займатися дисидентськими комунікаціями. Важливими ідеями дисидентів, про які нам розповіли в інтерв'ю, були боротьба за права людини, національну ідею та власну картину світу, правду, об'єктивність знань та інформації. Також є цікавим для подальших досліджень досвід таборового періоду респондентів та їх методи збору, обробки та передачі інформації. Дисидентські комунікації були частиною соціокультурного простору в закритому суспільстві. Під час бесід спогади респондентів визначалися їх життєвим досвідом та сучасною соціальною позицією.

3.4. Альтернативні комунікації: радянський досвід та сучасна трансформація

Сучасний інформаційний простір навантажений великим обсягом інформації. Це може викликати складність у споживачів під час вибору каналу комунікації і якісного контенту. Тому існує необхідність у вмінні працювати з інформацією, критично мислити, користатися різними каналами комунікації, набувати компетенцію фактчеку. Альтернативні джерела інформації розвиваються у мережі Інтернет і стають популярними. Знання історичного досвіду, зокрема функціонування дисидентських комунікацій радянського періоду 1960–1980 рр. є актуальним для розуміння діяльності сучасних альтернативних платформ, каналів, джерел інформації.

Розглянемо наступні види комунікації. Альтернативна комунікація – це комунікація, яка представляє власне альтернативу провідній/офіційній точці зору влади та/або засобів масової інформації. Альтернативна комунікація може зустрічатися як в демократичному суспільстві, так і в тоталітарному, авторитарному, залежно від політичних режимів держави. Опозиційна комунікація властива протестним рухам та відкрито спрямована проти офіційної позиції влади. Дисидентські комунікації як соціальні комунікації мають інструментарій, способи, засоби, принципи та методи поширення альтернативних або заборонених офіційною владою інформації, знань та ідей за допомогою альтернативних, конспіративних каналів. Тобто вони були заборонені в закритому типі суспільства, являли собою альтернативний контент офіційним ЗМІ, оприлюднювали замовчувану або заборонену владою інформацію,

нові знання та контрсмисли. Дисидентські комунікації притаманні, перш за все, політичним режимам, таким як тоталітарний, авторитарний. До визначальних особливостей дисидентських комунікацій відносимо альтернативні канали інформації; альтернативний контент; художньо-публіцистичні жанри журналістики; анонімність автора або оприлюднення імені автора та інших згодних з ним підписантів; нечітку періодичність виходу інформаційного продукту; стихійне розповсюдження або трансляцію заборонених владою текстів; не окреслені кількісно-якісні показники масової аудиторії; використання контрсмислів, контраргументів, рефреймінгу. Вони відрізняються від сучасних альтернативних комунікацій вибором каналів, трансформацією політичних режимів і державі, різноманітністю контенту та його подачі.

Розглядаючи сучасні тенденції в інформаційно-комунікаційному просторі, зокрема функціонування мультимедіа, крос-медіа та трансмедіа, можна виокремити саме трансмедіа як сучасну платформу, що має риси дисидентських комунікацій. Адже це представляє собою один сюжетний світ, але багато історій, багато форм, багато каналів, що формує та групує аудиторію за тими чи іншими ознаками.

Також до транснаціональних комунікацій можна віднести тамвидав. Ефект повторної передачі єдиного тексту через кордони, різні середовища, через професійні та аматорські редакції призводить до накопичення шуму, який характеризує текстові відмінності. Типографський стиль, графіка, дозволяють читати, наприклад, текст, відтворений тамвидавом. Але він може бути зміненим. Важливо користатися критичним мисленням з метою виявлення і декодування «шуму», створюваного при передачі матеріалу. Також необхідно враховувати ефект цього «шуму» на тих, хто споживає інформаційний продукт тамвидаву. Це дозволяє розповсюджувати текст (наприклад, від друку до радіо), а також розширити запит аудиторії в інших жанрах і видах мистецтва.

З урахуванням особливостей функціонування альтернативної преси, потенційна аудиторія формується як група, яка має попит на альтернативну інформацію. За допомогою самвидаву альтернативний контент розповсюджувався у вигляді петицій, звернень, скарг, протестів, прохань, повідомлень, заяв до офіційних інстанцій. «Усні» дисидентські комунікації становили зібрання дисидентів у

громадських місцях або громадських організаціях. Крім того, був задіяний тамвидав, дисидентські повідомлення про репресії інтелігенції, політв'язнів передавалися на «Радіо Свобода», «Голос Америки», відправлялися до інформаційного агентства «Рейтор», до преси країн Західної Європи та США.

Роль зарубіжного радіомовлення в поширенні текстів за «залізною завісою» є також актуальною в транснаціональному аспекті. Дисидентські комунікації циркулювали в СРСР й на Заході за допомоги мережі комунікаторів, інформація яких транслювалася на заборонених закордонних радіостанціях. Незважаючи на політичні розбіжності в Холодній війні між СРСР та США, використовуючи м'яку дипломатію, радіостанція «Радіо Свобода» виходила на платформу вільного діалогу із ЗМІ Радянського Союзу. Радіомовлення, зокрема трансляція самвидавних текстів, передбачало деякі з основних цілей сучасної веб-культурної діяльності (наприклад, електронний тамвидав) [333, с. 73].

Серед альтернативних каналів слід виділити магнітідат (наприклад, плівки з бардівськими піснями, віршами, публіцистичними виступами). У Чехословаччині 1986–1989 рр. виходили відеожурнали самвидаву, Біографічні наративи дослідник розглядав як поле особистісних смислів, вбудованих у виробництво самвидаву і тамвидаву [349, с. 72]. Роль автора на сьогодні поступово змінюється, з'являються імена блогерів та громадських активістів, непрофесійних комунікаторів, які стають лідерами думок та мають свою аудиторію в мережі Інтернет. Така блогерська платформа стає альтернативою новинній професійній журналістиці.

У праці «Права людини і кінець Холодної війни» Сара Б. Снайдер досліджує вплив діяльності за права людини у період підписання Гельсінського Заключного акту в 1975 р. Транснаціональна мережа активістів з прав людини в Радянському Союзі і Східній Європі зробила цю тему центральною в східно-західній дипломатії.

Сара Б. Снайдер вважає, що ця мережа комунікаторів-правозахисників впливала на політику урядів, як сприяла виникненню організованого інакодумства в Східній Європі, вдосконаленню методів у захисті прав людини в Радянському Союзі: «Комісія (Гельсінська – прим. авт.) отримала і переклала багато самвидавних документів і передала їх іншим державам і зацікавленим групам НБСЄ. Як така, вона відіграла важливу роль, пов'язувала

різних активістів і політиків через інтереси та національні риси.)» [349, с. 50]. Авторка розглядає висвітлення теми захисту прав людини в СРСР за допомоги комітету з прав людини в Москві на прикладі самвидавного часопису «Хроника текущих событий», який відіграв важливу роль в документуванні радянських порушень прав людини. Увага приділялася до радянської системи, зокрема виправно-трудових таборів, в яких політв'язні страждали від обмеженого рівня медичної допомоги, недоїдання, суворого покарання і виснажливих норм роботи.

Особливістю альтернативних та дисидентських комунікацій можна назвати використання анонімності. В Інтернеті також важко ідентифікувати автора без підпису. З іншого боку, публіцисти-дисиденти вже з середини 1960 рр. ставили імена чи підписи під текстами. В Інтернеті з'являються блогери та інші комунікатори під власним ім'ям чи нікнеймом. Інформаційний продукт циркулює в інформаційно-комунікаційному просторі без авторського контролю і в радянський період, і сьогодні. Редагування, коректура, вибір платформи розміщення інформації відбуваються стихійно. Як і в самвидаві чи тамвидаві, так й в мережі Інтернет не можна визначити чіткі кількісно-якісні показники аудиторії. Проте транс-медіа формує потенційну аудиторію за тими чи іншими критеріями. Дисидентські комунікації були спрямовані на окремі групи людей, які були пов'язані спільними інтересами, поглядами, цінностями. Альтернативні комунікації мають широку аудиторію, тому що важко прослідити на яких каналах та платформах було розміщено той чи інший матеріал.

Причиною виникнення дисидентських комунікацій та альтернативних медіа слугує обмеження свободи слова та інших прав людини, тому з'являються альтернативні канали комунікації з протестним, опозиційним, критичним контентом. В державах з авторитарним чи тоталітарним режимом, де переслідуються інакодумці та збільшується кількість політв'язнів, особливо є актуальним знання про дисидентські комунікації та нові знання про альтернативні канали і платформи комунікації.

Дисиденти розповсюджували відкриті листи, заяви, звернення, листи-протести, які підписувалися автором та згодними з ним підписантами у 1970–1980 рр. Своєю чергою, в Інтернеті є дійсними електронні петиції з підписами.

Дисиденти як ефективні комунікатори працювали з груповою аудиторією. Наприклад, сучасний блогер в ролі альтернативного лідера думок формує онлайн-публіку, яка відмовляється користуватися традиційними каналами комунікації.

Тамвидав і самвидав як транснаціональні медіа мають спільні риси з транс-медіа за великою кількістю каналів передачі альтернативного контенту. Стихійне редагування та поширення альтернативної інформації змінює форму подачі інформації, тим самим надаючи інших форм.

Самвидав відбиває методи інформаційної боротьби між українськими дисидентами та працівниками КДБ. Так, автори самвидаву виступали в дискусіях із марксистсько-ленінських позицій, що відповідало їхньому світогляду. Тому в публіцистиці дисидентів часто трапляються посилання на Конституцію СРСР, роботи Леніна, Маркса й Енгельса. Вдавалися до цитування офіційних документів, наводили історичні приклади з метою отримати умови для національного відродження, самостійності.

Закордонна преса друкувала самвидавні часописи, дисидентські тексти лунали в передачах «Радіо Свобода», «Голосу Америки», «Бі-бі-сі», «Радіо Ватикану». Така підтримка негативно сприймалася владними структурами, адже в цей період розгорталася холодна війна між СРСР та США. Найефективнішим каналом розповсюдження альтернативної інформації виявилось заборонене короткохвильове радіо: «Періодичні масові арешти представників української інтелігенції означали для Радіо Свобода те, що свою роботу варто зосереджувати не лише на оприлюдненні дисидентських творів — увага до праці “шістдесятників” апріорі означала увагу і до їхньої долі» [333, с. 39]. Таким чином, закордонні та заборонені радіостанції посилювали тексти про дисидентів та поширювали інформації про арешти інакодумців. Дисидентські комунікації набували ефективності, а деякі альтернативні меседжі дорівнювали рівня офіційної радянської комунікації. С. Вестлейк у ході свого дослідження виокремив основні тематичні блоки на «Радіо Свобода»: «Після деяких ранніх експериментів з форматом я зупинився на випуску шести епізодів приблизно по 25 хвилин, при цьому кожен з яких зосереджується на презентації та подальший аналіз передач «Радіо Свобода», які розкривають конкретну тему холодної війни або подію. Шість вибраних тем були наступними: смерть Сталіна;

космічна гонка; війна у В'єтнамі; права людини та Гельсінські угоди; Чорнобильська катастрофа і розпад Радянського Союзу» [333, с. 10].

Методи й прийоми інформаційного протистояння дисидентів із офіційними мас-медіа тоталітарної держави виявилися результативними, том що в радянський період перебудови створювалися громадські, правозахисні рухи, політичні організації, популяризувалися альтернативних медіа, підписувалися заяви, відкриті листи та інші документи, спрямовані до високопосадовців. На сьогодні в Україні громадські активісти грають важливу роль у суспільстві, зокрема організують різноманітні рухи з прав людини, оформлюють онлайн-петиції, розповсюджують альтернативну інформацію. Сучасні інтернет-медіа позиціують себе як альтернативні і пропонують користувачу сплатити за ту чи іншу інформацію або опінію. Авторські колонки чи експертні матеріали, розкриття таємної інформації набувають популярності серед аудиторії. Нині альтернативні медіа знаходяться у відкритому доступі в інтернеті в демократичних країнах. У сучасних пресі тиражується думка Ф.Фукуями про світ, який одночасно рухається до протилежних антиутопій, гіперцентралізації і нескінченної фрагментації. Китай, наприклад, буде масову диктатуру, при якій уряд накопичує дуже конкретні особисті дані про щоденні трансакції кожного громадянина. З іншого боку, в інших частинах світу спостерігається розпад централізованих інститутів, виникнення держав-банкротів, посилення поляризації і зростаюча відсутність консенсусу щодо загальних цілей. Соціальні мережі сприяли появі автономних спільнот, відгороджених не фізичними бар'єрами, а спільною ідентичністю.

У ході дослідження було проведено 20 інтерв'ю з членами редколегій провідних журналів самвидаву «Український вісник», «Євшан-зілля», «Пороги», фаховими журналістами 1960-х– 1980 рр., іншими очевидцями та учасниками дисидентського руху. Провідними темами в інтерв'ю були: боротьба за права людини, національна ідея та власна картина світу, правда, об'єктивність знань та інформації. Дисидентські комунікації були частиною соціокультурного простору в закритому типі суспільства. Під час інтерв'ю спогади респондентів визначалися їх життєвим досвідом і сучасною соціальною позицією. Інформанти приділяли увагу зміні смислів у часи перебудови, ролі самвидаву, новин на заборонених радіостанціях, публічних виступів

для масової аудиторії під час творчих вечорів, мітингів, демонстрацій.

За словами Олеса Шевченка, аудиторія слухачів була поінформована з приводу того, коли необхідно вмикати приймачі з урахуванням можливого глушіння з боку радянської влади. Крім розважальної інформації, подавалися новинні блоки правозахисного характеру, зачитувалися публіцистичні та художні тексти дисидентів, але не в час виходу в ефір, а із запізненням, щоб їх трансляцію не глушили [472, с. 52]. За словами кореспондента мюнхенської редакції «Радіо Свобода» Григорія Панчука, «програма про самвидав принаймні була моральною підтримкою її авторів та прихильників. Вони знали, що ми знали про них, і на випадок якихось там труднощів, що ми за них заступимося. Особисто я завжди намагався не комунікувати, тобто не переконувати слухача у правильності моєї позиції, а інформувати, тобто формувати думку на підставі реалій, суперечностей, за допомогою звісток, бо є така різниця між поняттями «комунікувати» та «інформувати». За прикладом не треба далеко шукати. Візьмімо роль нинішніх російських ЗМІ. Вони не інформують населення, а комунікують з ним. Тобто баламутять розум людей. Нині слово «комунікація» є ідеологемою, яка збочує людську думку». [472, с.112]. Специфікою самвидаву, на відміну від трансляції заборонених зарубіжних радіостанцій, було те, що потенційна аудиторія читачів мала груповий характер, водночас організатори, автори, кореспонденти самвидавних видань створювали мережу читачів.

Дослідження дисидентських комунікацій за допомогою інтерв'ю було проведено з метою виявлення сучасної інтерпретації дисидентських смислів радянських часів, вплив їх на сучасність (наприклад, роль Інтернету як альтернативного каналу інформації, електронні підписи петицій та заяв, блогери як альтернативні лідери думок). Учасники інтерв'ю акцентували увагу на читанні та популяризації самвидаву серед української інтелігенції, прослуховуванні заборонених радіостанцій, які також трансливали повідомлення самвидаву, ролі правозахисних документів, підписаних десятками людей. Під час бесід, зокрема з Ігорем Калинцем, Валентиною Чорновіл, було висловлено думку, що українські дисиденти не виступали проти ідеологічного апарату, а використовували його для аргументації своїх ідей. Також вони

вважали за важливе розповсюдження художніх, історичних, публіцистичних творів заборонених авторів. Дисидентські комунікації здебільшого мали групову аудиторію, пов'язану інтересами, дружніми стосунками. У сучасних умовах в альтернативних медіа є критичні, відкрито опозиційні публікації чи трансляції до провладних структур чи медіа. У радянський період проти дисидентів використовувалися методи боротьби як переслідування, прослуховування, адміністративні заходи та арешти української інтелігенції. На сьогодні теж можна спостерігати «глушіння», арешти, вилучення особистих даних або авторських текстів в мережі Інтернет.

Таким чином, основними особливостями альтернативних та дисидентських комунікацій є альтернативний контент та альтернативні канали. Сучасні альтернативні комунікації використовують велику кількість каналів, різні форми подачі, унікальний контент, комунікаторів з яскраво вираженим авторським стилем як лідерів думок в мережі Інтернет.

Інакше кажучи, дисиденти, еретики в різний час були ефективними комунікаторами, і від того – такими небезпечними для закритого типу товариства, тоталітарної держави. Українські дисиденти 1960–1980 рр. використовували різноманітні канали комунікації: самвидав, тамиздат, листівки, трансляцію на заборонених іноземних радіостанціях («Радіо Свобода», «Голос Америки», «Бі-Бі-Сі»), написи на стінах, публічні виступи дисидентів на неофіційно організованих творчих зустрічах, «кухонні розмови» тощо. В СРСР їх потрібно було ізолювати від радянської людини, якому подавалися один канал інформації, один меседж, одна інтерпретація.

У КДБ було заведено справу «Блок», метою якої були репресії дисидентів. Ізоляція активної української інтелігенції за допомогою арештів, заслань, адміністративних заходів (звільнення з роботи) відбувалася, щоб «блокувати» альтернативну комунікацію. У свою чергу, дисиденти готували нову або замовчуються владою інформацію, створили самвидав, трансливали свої новини на «коротких хвилях» або зарубіжних заборонених радіостанціях. Також популярні були листівки, написи на стінах установ, публічні виступи і «кухонні розмови». Тому варто говорити про дисидентські комунікації в множині.

Альтернативних медіа громадськість потребує під час економічних, політичних та інших криз у державі або революцій. Дисидентська комунікація набуває актуальності й нині, адже в електронних медіа використовуються її прийоми, зокрема анонімність повідомлень. Цікавим є вплив на громадську думку інтерв'ю з Семеном Глузманом. Дисидент критикує дії не тільки владного партійного блоку, називає імена політичних лідерів, аналізує події 31 серпня 2015 р. під Верховною Радою. Глузман акцентує й на тому, що президентові необхідно керувати країною, та побоюється третього Майдану, коли люди вийдуть на площу вже зі зброєю. Користувачі соціальних мереж писали про зникнення деяких лінків на матеріал. О. Покальчук у матеріалі «Казус Глузмана» прокоментував: «А в цьому випадку лінки саме на це інтерв'ю на абсолютно різних ресурсах просто вмиль виявилися недоступними, видавали Error. До ранку кількість перепису з принципу в рази перевищило початкові шери. Люди копіювали текст в «Ворді» і слали поштою родичам і знайомим. До ранку 11 вересня в повітрі запахло справжнім «самвидавом». Для декого назрівав цифровий 9/11. Громадянське суспільство фактом видалення цього матеріалу отримало чи ляпас, то чи поджопнік, але це подіяло. Суспільство згадало, що воно – цивільне». Автор згадує про розповсюдження самвідаву як альтернативного каналу інформації в радянські часи: «Глузман написав цілком прості і очевидні речі про те, що президенту варто було б менше брехати. Він, Глузман, взагалі-то – спадкоємець і правонаступник тих авторів, які для конспірації писали ще на цигарковому папері, тому словами ціну знали. Я колись такі тексти перевозив як кур'єр в картонних мундштуках цигарок «Біломорканал». Вони писалися під лупою і читалися так само. А проблеми в дорозі – закурив». [149]

Альтернативні потоки інформації несли не тільки нові знання, але й нові цінності, ідеї для радянського суспільства 1960–1980-х рр. Дисиденти намагалися встановити зворотній зв'язок із тодішньою владою, вийти на рівень діалогу, а потім і дискусії. У відповідь отримали репресії, позбавлення волі в тюрмах і таборах, наклепницькі матеріали про них в офіційних радянських ЗМІ. Зокрема, самвидав відбиває методи інформаційної боротьби між українськими дисидентами та працівниками КДБ. Так, автори самвідаву виступали в дискусіях із марксистсько-ленінських позицій,

що відповідало їхньому світогляду. Тому в публіцистиці дисидентів часто трапляються посилання на Конституцію СРСР, роботи Леніна, Маркса й Енгельса. Вдавалися до цитування офіційних документів, наводили історичні приклади з метою отримати умови для національного відродження, самостійності. Із середини 1960-х рр. автори самвидаву припинили використовувати псевдоніми, уникали анонімності, почали ставити підписи під власними роботами. Розуміючи небезпеку, вони прагнули, щоби їхня нелегальна інформаційна діяльність була дієвою та ефективною.

Закордонна преса друкувала самвидавні часописи, дисидентські тексти лунали в передачах «Радіо Свобода», «Голосу Америки», «Бі-бі-сі», «Радіо Ватикану». Така підтримка негативно сприймалася владними структурами, адже в цей період розгорталася холодна війна між СРСР та США. С. Кара-Мурза вважає, що альтернативні інформаційні потоки дисидентів вплинули й на результат холодної війни і на розвал Радянського Союзу: «Дисиденти були «тіньовою» частиною цієї системи, вони працювали на контрастах, в нових жанрах, як «творча меншість», – але вони використовували інфраструктуру офіційної системи» [101].

Ще одна особливість дисидентів Радянської України – вони створювали свої творчі осередки (наприклад, Клуб творчої молоді, клуб «Пролісок»), де зароджувався та існував свій інформаційний простір, де обговорювали проблеми, що не висвітлювалися офіційною пресою, а також згадували про героїв самвидавних творів (репресованих, політичних в'язнів, заборонених авторів). Але найефективнішим каналом розповсюдження альтернативної інформації виявилось заборонене короткохвильове радіо: «Періодичні масові арешти представників української інтелігенції означали для Радіо Свобода те, що свою роботу варто зосереджувати не лише на оприлюдненні дисидентських творів увага до праці “шістдесятників” апріорі означала увагу і до їхньої долі» [209]. Г.Почепцов пише, що західна пропаганда утримувала маргінальний голос радянських дисидентів. Проте посиленні меседжи за допомогою закордонних радіостанцій дорівнювалися за силою та міццю радянським спікерам [196].

Отже, альтернативні канали інформації в СРСР, незважаючи на перешкоди, «глушіння», репресії, зіткнення з домінуючою моделлю інформації, впливали на радянський інформаційний простір. Методи

й прийоми інформаційного протистояння дисидентів із офіційними ЗМІ тоталітарної держави виявилися результативними (створення громадських, правозахисних рухів, політичних організацій, популяризація альтернативних медіа у часи «перебудови»).

Здавалось би, в українському інформаційному просторі існує свобода слова, і загалом у демократичному суспільстві не можна натрапити на заборонені владою тексти. Втім, усі ми чули про сайт WikiLeaks, сучасні фактчек-ресурси, що спрацювали як альтернативне джерело інформації, оприлюднивши таємні відомості. Але є й інші медіа, що позиціюють себе як альтернативні і пропонують користувачу сплатити за ту чи іншу інформацію або – найчастіше – опінію. Авторські, часто експертні матеріали, набувають популярності.

Методи боротьби з альтернативними медіа мало в чому змінилися після розпаду Радянського Союзу. Так, із появою всесвітньої мережі деякі «альтернативні» інтернет-ресурси виявляються або обмеженими в доступі, або просто перестають існувати. «Глушіння» телеканалів та радіостанцій продовжують використовувати на окупованих регіонах Донбасу, причому проблема з доступом до українських медіа існує і в українських містах та селах, що межують із так званими республіками.

У СРСР в період брежнєвського застою українців, які відстоювали права і розвиток національної культури, мови і літератури, репресували за ст. 62 КК УРСР за «антирадянську агітацію і пропаганду», позбавляючи свободи до семи років таборів особливо суворого режиму і п'яти років заслання. Через півстоліття риторика сусідньої держави особливо не змінилася, лише «антирадянську» змінили на «русофобську»: «близько 200 примірників літератури русофобського характеру». У 2015 р. У Криму, за словами очевидців, насамперед із шкіл вивозили українську і україномовну літературу.

При тоталітарному режимі офіційна влада СРСР прагнула до однорідних потоків інформації, особливо, якщо це стосувалося ідеологічної платформи. Для блокування альтернативних джерел інформації керівництво СРСР використовувало різні методи боротьби з дисидентами як у фізичному, так і в інформаційному просторі: тотальний контроль, репресії (адміністративні методи (звільнення з роботи, відрахування з університету, аспірантури, погрози родичам),

переслідування, арешти, цензура, інформаційні кампанії в офіційних ЗМІ проти дисидентів.

У Радянському Союзі переслідувалися не лише ті, хто збирав, готував, тиражував і поширював, знаходив альтернативні канали, передавав за кордон заборонену інформацію, але й ті, хто читав, висловлювався, зберігав джерела.

Українські дисиденти в СРСР розробили свою систему дисидентської комунікації, зокрема мережу спеціальних кореспондентів у самвидаві, розповсюджувачів листівок. Якщо на початку 1960-х рр. усно популяризували національну тематику в Клубах творчої молоді, гуртках за інтересами, під час етнографічних експедицій, репетицій самодіяльних хорів («Жайворонок», «Гомін»), публічних лекцій (наприклад, М. Брайчевського в Жовтневому палаці в Києві), які потім змінилися на «квартирники» і «кухонні розмови». Також дисиденти масово збиралися відзначати національні свята або пам'ятні дати біля пам'ятників Т. Шевченку, Л. Українці, на похоронах В. Сосюри, А. Горської. Причому дисидентами були представники української інтелігенції: викладачі, науковці, письменники, поети, філософи, історики, журналісти, філологи, – тобто ті фахівці, за допомогою яких має підтримуватися офіційна ідеологія. Також було багато учасників і симпатиків дисидентського руху серед молоді, зокрема, учнів, студентів, аспірантів, хто читав самвидав і прослухував заборонені радіостанції. На символічному полі дисиденти боролися за право вивішувати синьо-жовтий прапор. Захист національної мови і культури, боротьба за громадянські свободи і права, національна політика СРСР були основними темами дисидентської комунікації. Усні виступи, доповіді інакомислячих з'являлися в рукописах, роздруківках, фотокопіях, магнітофонних записах, які також транслювалися на зарубіжних радіостанціях.

Своєю чергою, Інтернет-простір надає майданчик альтернативному інформуванню. Його складно контролювати. У сучасному демократичному суспільстві інтернет виступає в ролі альтернативного джерела інформації: «Сьогодні підкреслюється анонімність як інструментарій сучасних протестних рухів, керуються завдяки Інтернету» [187, с. 169]. Причому, окрім анонімності коментаторів або використання псевдонімів (нікнейми), з'являються в мережі онлайн-петиції з офіційними підписантами як продовження традиції дисидентів у протестних або правозахисних документах.

Замість же поширення листівок або ідей, у тому числі їх тиражування, стали популярними флешмоби на певну тематику, перепости в соцмережах тощо.

Соціальні мережі заміщує самвидав, адже протестні співтовариства, лідери мітингів у фейсбуці, твіттері створюють мережі людей-однодумців. [149]

Таким чином, канали і форми поширення альтернативної інформації на сьогодні стали більш різноманітними, ніж у радянський період. Проте методи боротьби домінуючої моделі держави залишаються колишніми (репресивними), про що свідчить сучасний порядок денний. Національна українська тематика в інформаційному і символічному просторах негативно подається масовій аудиторії як в російських ЗМІ, так і на окупованих територіях Донбасу.

Сьогодні альтернативою традиційним засобам комунікації виступає мережа Інтернет, яка може контролюватися, піддаватися інформаційним атакам, «блокуватися», з Інтернет-ресурсів вилучатися контент. Схожі дії проти дисидентських комунікацій в інформаційному та фізичному просторах відбувалися у 1960–1980 рр. Ф. Кайнд-Ковач та Д. Лабов вважають, що ідеї, які циркулювали в самвидаві, привели до руху Опору в Україні та Словаччині 1989р. На сьогодні ця тема перейшла до царини Інтернету та його впливу на транснаціональні комунікації: «Сучасні стратегії альтернативних ЗМІ та культури оцінюються у світлі останніх політичних умов». На думку авторів, у якості альтернативних медіа виступає Інтернет та блогосфера [333, с.76].

Отже, можна виокремити спільні риси дисидентських та сучасних альтернативних комунікацій.

По-перше, авторство може оприлюднюватися або використовуватися анонімність як в радянський період, так і сьогодні в інтернеті. Інформаційний продукт функціонує без контролю автора. Редагування, коректура, платформи розміщення, кількісно-якісна аудиторія реалізуються самостійно та стихійно.

По-друге, серед українських дисидентів були аспіранти, науковці, журналісти, історики, літературознавці, мистецтвознавці, фахівці гуманітарних наук. Вони оприлюднили секретну, замовчувати владою інформацію, подавали альтернативну інтерпретацію подій, ділилися знаннями. Альтернативна освіта в вигляді веб-семінарів, тренінгів, онлайн-курсів (платних і безкоштовних) стає популярним

серед користувачів, які бажають отримати нові знання і затребувані навички за короткий період часу.

По-третє, дисиденти використовували документи (заяви, відкриті листи, листи-протести), адресовані керівникам ЦК КПРС, які також поширювалися в самвидаві. Якщо в першій половині 1960-х років тексти не підписувалися авторами, то в 1970–1980-і рр. вказувався і автор, і підписанти. В Інтернеті ми спостерігаємо популярність петицій з електронними підписами.

По-четверте, дисиденти виходили на аудиторію, але через діяльність спецслужб, вона носила груповий характер. Блогер само як альтернативний лідер думок формує свою онлайн-публіку. Найчастіше, представники традиційних каналів комунікації не користуються популярністю в Інтернеті.

По-п'яте, провідною темою в інформаційних і публіцистичних матеріалах українських дисидентів була правозахисна. У самвидаві циркулювали тексти виступів заарештованих дисидентів, документи (відкриті листи, заяви, звернення), репортажі з суду. Наприклад, В. Чорновіл як свідок у справі М. і Б. Горинів, О.Заливаха виступив проти закритих судів і вручив квіти підсудним. Такі тексти самвидаву фіксували всі деталі засідання суду. Сьогодні в Інтернеті можна спостерігати прямі включення з судів, громадськість так само цікавить доля політв'язнів і засуджених представників інтелігенції.

По-шосте, за умови порушення або обмеження права свободи слова виникають альтернативні канали комунікації як сьогодні, так і в 1960–1980 рр. під тиском цензури функціонували дисидентські комунікації.

По-сьоме, актуальність вивчення досвіду дисидентських комунікацій необхідно враховувати з появою політв'язнів та переслідуваних інакодумців в сусідніх авторитарних державах.

Висновки до розділу 3

Дисидентські комунікації в часи перебудови 1986–1991 рр. набували різноманітних форм і збільшували ефективність у зв'язку з історичними умовами, зокрема політикою гласності. Кількість самвидавних часописів, що мали періодичність, збільшилась. Зокрема, нами було розглянуто поновлений провідний в УРСР журнал «Український вісник» В. Чорновола, який готувався у Львові

та Києві, також популярні часописи «Євшан-зілля» у Львові та «Пороги» у Дніпропетровську. Із застосуванням контент-аналізу було досліджено 718 текстів. Виявлено, що в «Українському віснику» перевага надавалася суспільно-політичній та правозахисній тематикам, а серед жанрів були популярні аналітичні статті, коментарі, огляди та нариси. В «Євшан-зіллі» основними темами були історична та культурницька, а серед журналістських жанрів виділялися статті, нариси, рідше – репортажі. У часописі «Пороги» редколегія висвітлювала більшою мірою історичну, суспільно-політичну та культурницьку теми. Стаття й есе були провідними журналістськими жанрами в журналі. Цікаво й те, що у кожному з розглянутих видань були представлені автори з різних міст України, тому можна стверджувати про мережеву структуру альтернативної інформації.

Критичний дискурс самвидавних текстів та офіційних ЗМІ збільшував аудиторію дисидентських видань та інтерес до альтернативної точки зору. Зокрема, інформаційна кампанія із серією публікацій «Інтерв'ю з-під поли» та трансляція відеоінтерв'ю М. Коломієць з В. Чорноволом і М. Горинем поширювали альтернативну інформацію та ідею про українську незалежність в офіційних ЗМІ.

У результаті проведення 20 інтерв'ю з членами редколегій провідних журналів самвидаву «Український вісник», «Євшан-зілля», «Пороги», фаховими журналістами 1960-х–початку 1990-х рр., іншими очевидцями та учасниками дисидентського руху було виявлено особливості створення і розповсюдження забороненої в СРСР альтернативної інформації. Провідними темами в інтерв'ю були: боротьба за права людини, національна ідея та власна картина світу, правда, об'єктивність знань та інформації. Також цікавим для подальших досліджень є досвід таборового періоду респондентів, їх методи збору, обробки і передачі інформації. Під час інтерв'ю спогади респондентів визначалися їх життєвим досвідом і сучасною соціальною позицією. Інформанти приділяли увагу зміні смислів у часи перебудови, ролі самвидаву, новин на заборонених радіостанціях, публічних виступів для масової аудиторії під час творчих вечорів, мітингів, демонстрацій.

ВИСНОВКИ

1. В Україні 1960-х – початку 1990-х рр. формувалася альтернативний інформаційний простір. Під впливом «хрущовської відлиги», політичних та соціокультурних умов (критика сталінізму, реабілітація репресованих, створення громадських організацій, клубів творчої молоді, дозвіл на висловлення власної думки) поширювалися канали альтернативної інформації. У період «брежнєвського застою» представники влади боролися з різними проявами інакодумства, зокрема в інформаційному та фізичному просторах. Дисидентські комунікації в часи «перебудови» набували різноманітних форм та збільшували ефективність у зв'язку із історичними умовами, зокрема політикою гласності. Тоді оприлюднювалися замовчувані імена в літературі, історії, мистецтві, громадські та політичні організації як УГС виходили в публічний простір, ідея плюралізму думок стала провідною для суспільства та держави.

2. Нами запропоновано визначення поняття «дисидентські комунікації» як соціальні комунікації, що мають інструментарій, способи, засоби, принципи та методи поширення альтернативних або заборонених офіційною владою інформації, знань та ідей за допомогою альтернативних каналів.

Дисидентські комунікації поширювали альтернативні знання про соціальну реальність, нові цінності, смисли та контрсмисли. До особливостей дисидентських комунікацій можна віднести:

- Альтернативні канали інформації: самвидав, тамвидав, трансляцію інформації дисидентів на заборонених у СРСР радіостанціях, протестні документи з переліком прізвищ підписантів, листівки масовим накладом, написи на будівлях, «кухонні розмови», заборонені творчі гурти, неофіційно організовані дискусії, культурні та інформаційні акції.

- У контенті дисидентських комунікацій використовувалися контрсмисли, контраргументи, рефреймінг, евфемізми, символи. Тобто дисиденти в іншому аспекті тлумачили історичні факти, офіційні документи, комуністичну ідеологію, іноді надаючи протилежного смислу.

- За формою подачі інформації, крім художніх чи мистецьких творів, обиралися художньо-публіцистичні, рідше – інформаційні чи аналітичні жанри журналістики.

- За авторством використовувалися анонімність автора або оприлюднення імені автора та інших згодних з ним підписантів.
- Нечітка періодичність виходу інформаційного продукту і нерегулярний вихід заборонених владою радіопрограм в ефір з метою уникнути «глушіння» притаманні дисидентським комунікаціям 1960–1980 рр.
 - Розповсюдження або трансляція дисидентських комунікацій по різних каналах відбувалося стихійно й неконтрольовано.
 - Неокресленість кількісно-якісних показників масової аудиторії підтверджують той факт, що друк накладів відбувався неконтрольовано, окремо від автора.

Дисидентськими комунікаціями можна вважати голодування та самоспалення як крайні форми протесту проти офіційної влади, про що інформували закордонні ЗМІ та заборонені в СРСР радіостанції, фіксували в інформаційних записках агенти КДБ. Отже, проаналізовано формально-змістові, функціональні, організаційні особливості дисидентських комунікацій в багатоаспектному вимірі.

Нами було розглянуто відомі тексти 1960–1970-х рр. В. Чорновола, І. Дзюби, М. Брайчевського. Вони, висвітлюючи замовчувану чи заборонену владою інформацію, активізували різні типи дисидентських комунікацій.

У результаті контент-аналізу праці І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» було виявлено, що такі слова, як «український», «національний» було використано частіше, ніж загальноживані слова, що часто зустрічаються в офіційній республіканській пресі. А саме: «український» – 711, «національний» – 545 та «інтернаціональний» – 76, «радянський» – 78. Така стилістика та лексика автора не вписувалася в норми радянської публіцистики, тези І. Дзюби про національну політику та ідентичність народів – у радянську ідеологію.

У творі «Лихо з розуму: портрети двадцяти „злочинців”» В. Чорновола було виявлено слова «український» – 312, «національний» – 156 і «інтернаціональний» – 14, «радянський» – 150.

У публіцистичному трактаті на історичну тему М. Брайчевського «Приєднання чи возз'єднання? (Критичні замітки з приводу однієї концепції)» було визначено частоту використання слів:

«український» – 285, «національний» – 41, «інтернаціональний» – не виявлено, «радянський» – 22. Отже, за допомогою збільшення частоти використання одних слів і зменшення частоти інших, що частіше зустрічалися в офіційній пресі, українські дисиденти свідомо змінювали смисли. Після розповсюдження збірок та репресій з боку влади М. Брайчевський, як й І. Дзюба, відмовився від самвидавної та антирадянської активності й розірвав контакти з інакодумцями. В. Чорновола було позбавлено волі.

Значну роль серед альтернативних джерел інформації в Україні відігравали самвидав, заборонені радіостанції, «кухонні розмови». Дисиденти готували самвидавні тексти в умовах повної конспірації, адже оригінали, що копіювалися або передруковувалися, ховалися. Вони топили друкарські машини, у квартирах не можна було розмовляти про процес підготовки, створення, розповсюдження матеріалів самвидаву. Дисидентське товариство, об'єднане інтересами, дружніми стосунками чи ідеєю, займалося альтернативною інформаційною діяльністю. Ця комунікативна група збирала та поширювала інформацію як в Україні, так і за її межами. Специфіка дисидентських комунікацій в УРСР полягала в охопленні території держави та оперативному інформуванні за кордоном, зокрема в Канаді, США через Росію (Москву), Чехословаччині (Пряшів, Прага), Болгарії, прибалтійських країнах.

Поширення альтернативної інформації відбувалося за допомогою самвидаву, зокрема часопису «Український вісник», і його текстів на зарубіжних або місцевих короткохвильових радіостанціях. Також дисиденти обмінювалися інформацією в гуртках, Клубах творчої молоді, на «квартирниках» та під час «кухонних розмов».

3. КДБ УРСР переслідував дисидентів у справі «Блок» з початку 1970-х рр. Радянське керівництво за допомогою преси та контрпропаганди формувало «правильну» громадську думку стосовно дисидентської діяльності як ворожої, протиправної, ідеологічно шкідливою. З одного боку, офіційний соціокультурний простір демонстрував наявність численних творів у науці, кіно, літературі, з іншого – в інформаційному просторі аудиторії передавалися приклади репресій дисидентів, що викликало страх або інші негативні емоції, з метою ізолювати поширення ідей інакодумців та протидіяти дисидентським комунікаціям. Зокрема, у 1972 р. було заарештовано В. Чорновола, В. Стуса, І. Калинця та І. Стасів-

Калинець, М. Плахотнюка, В. Марченка, Є. Сверстюка, усього 100 осіб.

Під час операції «Блок» агенти КДБ знаходили самвидавні статті, брошури, збірки, заборонену художню літературу, часопис «Український вісник», «Програму укомуністів», текст якої будувався на засадах марксизму-ленінізму та альтернативної інтерпретації конституції СРСР.

У боротьбі з представниками дисидентських комунікацій КДБ використовувало такі методи: профілактичні бесіди, спростування ідей руху Опору лідерами думок серед дисидентів у ЗМІ, морально-психологічний тиск не тільки на них, а й на їхніх близьких, членів сім'ї, притягнення до адміністративної відповідальності від імені державних установ та громадських організацій. За створення і поширення дисидентських комунікацій використовувалися репресії: арешти, заслання, ув'язнення в психлікарню. Для боротьби з дисидентами був прийнятий закон «Про кримінальну відповідальність за державні злочини», а також ст. 62 Кримінального Кодексу «Про антирадянську агітацію і пропаганду».

Для протистояння дисиденти як комунікатори виступали в дискусіях з владою, посилаючись на марксистсько-ленінську ідеологію. Тому в їх публіцистиці часто зустрічаються посилання на Конституцію СРСР, роботи В. Леніна, К. Маркса і Ф. Енгельса. Дисиденти активно використовували цитування офіційних документів, наводили історичні приклади з метою популяризації ідеї національного відродження та самостійності України.

Особливу увагу співробітники КДБ приділяли тим представникам інтелігенції, хто зберігав, друкував на машинці і розповсюджував листівки, твори самвидаву, український журнал «Український вісник», заборонену інформацію, зокрема роботи І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», публіцистичні збірники В. Чорновола, «Репортаж із заповідника імені Берія» В. Мороза, «Приєднання чи возз'єднання?» М. Брайчевського та ін. Однак хвилі арештів не знищили протести дисидентів.

Дисидентські комунікації як феномен інакодумства виявляються в альтернативних поглядах, знаннях, цінностях, ідеалах на противагу офіційній ідеології. У результаті свого функціонування викликають спротив домінантної системи з боку населення. Учасники таких

комунікацій у відповідь отримують репресії, локалізацію у поширенні або знищення інформації.

За допомогою самвидаву альтернативний контент розповсюджувався у вигляді петицій, звернень, скарг, протестів, прохань, повідомлень, заяв до офіційних інстанцій. «Усні» дисидентські комунікації становили зібрання дисидентів у громадських місцях або громадських організаціях (Українська Гельсінська Група, комітет прав людини в СРСР), промови на могилах видатних українських діячів літератури, мистецтва, культури, диспути на національну тематику, організовані дискусії в університетах, щорічні зібрання української інтелігенції біля пам'ятника Т. Шевченку в Києві 22 травня. Крім того, був задіяний тамвидав, дисидентські повідомлення про репресії інтелігенції, політв'язнів передавалися на «Радіо Свобода», «Голос Америки», відправлялися до інформаційного агентства «Рейтер», до преси країн Західної Європи та США.

Націоналістичні або антирадянські написи знаходили й на стінах державних установ, зокрема в Харкові, Одесі, на Київському поштамті та анонімні листівки на поштамтах в різних містах України. У символічному полі дисиденти боролися за право вивішувати синьо-жовтий прапор. Образливі написи на портретах керівників КПРС та Радянського уряду, виборчих бюлетенях, спалення державного прапора УРСР, СРСР почали з'являтися у 1980-х рр.

За результатами дослідження архівних документів ГДА СБУ було визначено, що до типів дисидентських комунікацій можна віднести самвидав (український часопис «Український вісник» та інші неперіодичні журнали або ті, що виходили одним числом, статті, есе та інші публіцистичні твори, які мали авторство, або виходили під псевдонімами, або анонімно); протестні документи (листівки, листи, анекдоти, петиції, усні та письмові погрози керівництву країни, заяви тощо, які, крім автора, мали інших підписантів), художні твори на актуальні теми шістдесятників, репродукції художньо-мистецьких творів), тамвидав, закордонні, заборонені в Радянському Союзі радіостанції, «кухонні розмови», «квартирники», творчі гуртки, зокрема хори, використання символів (національні герб, прапор), написи на стінах, будинках і т.і., організовані диспути та дискусії на заборонені теми (культурні, історичні, політичні) та інформаційні

акції (збори біля пам'ятників українських митців з метою популяризації національної культури).

За допомогою архіву ГДА СБУ та приватного електронного архіву В. Овсієнка було розглянуто справи відомих дисидентів-комунікаторів – створювачів та поширювачів альтернативної інформації, а саме Є. Сверстюка, В. Лісового, В. Лісової, В. Овсієнка, В. Мороза, Н. Світличної, В. Марченка, М. Плахотнюка, І. Калинця, І. Стасів-Калинець, В. Стуса. Фігуранти справи «Блок» обвинувачувалися за ст. 62 КК УРСР «антирадянська агітація та пропаганда» й отримували від семи до п'ятнадцяти років позбавлення волі. Українські дисиденти переслідувалися та були заарештовані як автори текстів самвидаву за створення, копіювання, зберігання, розповсюдження забороненої інформації, передачі її за кордон (у тому числі з метою друку в офіційній зарубіжній пресі та трансляції її на радіо), усне, публічне поширення антирадянських висловлювань, підтримку зв'язків з дисидентами та політв'язнями тощо. Крім діяльності дисидентів, яких було зафіксовано в інформаційних записках КДБ, під «прицілом» державних охоронців перебували анонімні тексти, що поширювалися в різних містах УРСР.

Заборонена інформація передавалася від однієї людини до іншої, причому знайомій або тій, що можна довіряти. Для цього використовували всі заходи конспірації. Систематичні трансляції «ворожих» закордонних радіостанцій, що оприлюднювали «заборонені» матеріали та художні твори, працівники КДБ аналізували та намагалися протидіяти цьому, зокрема за допомогою репресій комунікаторів-дисидентів справи «Блок», тобто «локалізувати» альтернативні канали комунікації. Тому з 1960-х рр. до середини 1980-х рр. дисидентські комунікації потрібно кваліфікувати як групові.

Дисиденти як комунікатори створювали та поширювали альтернативні концепти інтерпретації реальності, рефреймінг, при цьому використовували конспіративні методи з метою уникнення репресій та переслідувань з боку держави.

Інакодумство більш яскраво проявилось під час «брежнєвського застою», коли були популярні самвидав і передачі заборонених радіостанцій, тоді відбувся перехід від приватної до приватно-публічної сфери. У період «перебудови», коли відтворювався самвидав, поширювалися інші види альтернативної інформації

(чутки, анекдоти, пісні, виступи на мітингах тощо), дисидентські комунікації переходили до публічної сфери.

4. Внаслідок аналізу всіх випусків провідних самвидавних часописів «Український вісник» (Київ–Львів), «Євшан-зілля» (Львів), «Пороги» (Дніпро), які представляли різні регіони країни, можна зробити такі висновки.

Особливістю «Українського вісника» було те, що редколегія друкувала листи читачів, на які відповідав головний редактор В.Чорновіл, звітувала про благодійні внески тощо. Такі тексти класифікувались за темою «редакційна». Усього було досліджено 389 текстів, з них відповідали суспільно-політичній тематиці – 15,68 %, правозахисній – 13,6 %, релігійній – 2,57 %, літературознавчій – 5,67 %, культурній – 9,5 %, мовознавчій – 0,26 %, історичній – 3,85 %, освітній – 1,28 %, редакційній – 3,89 %, етнографічній – 0,26 %, мистецтвознавчій – 0,26 %, інше – 43,18 %. Журнал висвітлював актуальні суспільно-політичні питання та правозахисну тематику. Специфіку жанрів «Українського вісника» віддзеркалює те, що до складу редколегії часопису та його активних авторів входили журналісти за фахом.

З 389 матеріалів 13,11 % є аналітичними статтями, 7,71 % – коментарями, 1,28 % – звітами, 5,4 % – нарисами, 10,54 % – оглядами, 5,14 % – замітками, 4,64 % – есеями, 1,54 % – рецензіями, 1,04 % – фейлетонами, 2,57 % – некрологами, 1,8 % – репортажами, 1,8 % – інтерв'ю, 0,26 % – зарисовками, 43,18 % відносяться до категорії «інше». Тому можна стверджувати, що перевагу мали аналітичні та художньо-публіцистичні жанри журналістики.

Львівський журнал «Євшан-зілля» мав велике значення в культурно-просвітницькому житті міста. За тематичною та жанровою ознаками досліджено 172 тексти п'яти номерів. Основною темою була історична – 34,68 %. Культурницька тема займає 21,97 % контенту, мистецтвознавча – 5,78%, соціально-політична – 4%, літературознавча – 3,47 %, освітня – 2,31 %, мовознавча – 1,16 %, науково-популярна – 0,6 %, релігійна – 0,6 %. Матеріали часопису, які були передруками, художніми, літературно-документальними творами, було розглянуто в категорії «інше», що становить 25,43 % змісту. Серед журналістських жанрів увагу приділяли статтям – 28,9 %, нарисам – 23,12 %, репортажам – 6,94 %, коментарям – 4,62 %, есеям – 2,31 %, фейлетонам – 2,31 %, заміткам – 1,73 %,

інтерв'ю, оглядам та зарисовкам – по 1,16 %. Категорія «інше» в часописі має 25,43 %.

Залучені до наукового вивчення вісім чисел дніпровського журналу «Пороги», зокрема 156 текстів, дали можливість стверджувати про активну самвидавну діяльність на лівобережній Україні. Передруки документів та художні твори було віднесено до категорії «інше». Журналістські тексти висвітлювали історичну тему – 18,58 %, суспільно-політичну – 10,3 %, культурницьку – 10,89 %, правозахисну – 1,28 %, мовознавчу – 2,56 %, літературознавчу – 1,92 %, релігійну – 2,56 %, екологічну – 1,92 %, мистецтвознавчу – 0,64 %, інше – 49,35 %. Історична та культурницька теми займали великий обсяг видання, але приділялася увага й суспільно-політичним проблемам. За жанровими характеристиками серед матеріалів наявні статті – 25,65 %, есе – 14,1 %, нариси – 4,49 %, огляди – 2,57 %, замітки – 1,28 %, коментарі – 1,28 %, фейлетони та репортажі – по 0,64 %, «інше» – 49,35 %. З урахуванням тематичного спрямування видання «Пороги» використовуються великі за обсягом статті, есе, нариси, рідше – суто інформаційні жанри журналістики.

Таким чином, було розглянуто 718 текстів журналів «Український вісник», «Євшан-зілля», «Пороги», систематизовано змісти часописів та їх авторів, за допомогою контент-аналізу виявлено особливості тематики і жанрової системи кожного з часописів.

5. Критичний дискурс дисидентських джерел інформації та офіційних ЗМІ УРСР було розглянуто на прикладі радянської преси та оглядів ЗМІ в часописі «Український вісник». Метою дисидентів було змінити думки і погляди аудиторії на протилежні, наприклад, щоб герої ставали антигероями, і навпаки. Тому офіційно прийняті слова «радянський», «соціалістичний», «пролетаріат», «товариш», «інтернаціоналізм», «комунізм» набували негативного змісту, особливо під час «перебудови». Так само змінилося і ставлення до багатьох історичних подій радянського часу.

У досліджуваній період 1960–1991 рр., який поділений на часи «відлиги», «застою», «перебудови», відбувалися активні інформаційні кампанії в пресі. Зокрема середини 1960-х рр. та після масових репресій 1972 р., під час перебудови 1985–1991 рр. в офіційних та альтернативних текстах стикалися смисли та

контрсмисли. Проти дисидентів друкувалися матеріали у виданнях «Перець», «Вечірній Київ», «Радянська Україна», «Радянська Освіта», «Літературна Україна», «Комуніст Країни», районних ЗМІ.

6. З 2012 по 2017 рр. було проведено 20 інтерв'ю з представниками самвидаву та дисидентського руху, що мешкають у Львові, Києві, Дніпрі.

Є респонденти, які зазнали переслідувань в радянський період та були репресовані (Є. Сверстюк, Б. Горинь, В. Овсієнко, І. Калинець), інші – викликалися на допити в КДБ, зазнали адміністративних заходів як звільнення з роботи, виключення з творчої спілки (Л. Орел, В. Чорновіл, Р. Довгань, І. Марчук). Дисидентські комунікації мали форму усних комунікацій під час творчих вечорів, «кухонних розмов» та інших культурних заходів. Про організацію зустрічей, альтернативні методи поширення інформації розповіли Л. Танюк, Р. Довгань, Л. Орел, І. Марчук, В. Яременко. Аналіз інтерв'ю було використано з метою посилення аналітичної цінності та отриманих результатів. Адже респонденти розповідали про власний досвід інформаційно-комунікаційної діяльності, зокрема альтернативні й конспіративні методи збору, зберігання, поширення інформації. Проте з огляду багатолітньої ретроспективи респонденти інтерпретували дисидентський рух з урахуванням сьогоденної ідентичності та прямуванням до об'єктивної оцінки.

Таким чином, дисидентські комунікації в Україні 1960-х – початку 1990-х рр. були не тільки джерелом нових смислів чи контрсмислів, а й мали вплив на інформаційний простір та соціокультурне життя суспільства, формували громадську думку, стимулювали соціально-політичні процеси перебудови, поширювали та утверджували ідею незалежності України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Адорно Т.В., Хоркхаймер М. Диалектика Просвещения. Философские фрагменты / [перевод с немецкого М.Кузнецова]. URL:http://platona.net/load/knigi_po_filosofii/frankfurtskaja_shkola/khorkkhajmer_adorno_dialektika_prosveshhenija_filosofskie_fragmenty/57-1-0-3999 (дата звернення: 01.03.2018).
2. Алексеева Л. История инакомыслия в СССР: новейший период. URL: <http://old.memo.ru/history/diss/books/ALEXEEWA/index.htm> (дата звернення: 01.03.2018).
3. Альтюссер Л. Идеология и идеологические аппараты государства (заметки для исследования). URL: <http://www.intelros.ru/readroom/nz/neprikosnovennyj-zapas-77-32011/10296-ideologiya-i-ideologicheskie-apparaty-gosudarstvazametki-dlya-issledovaniya.html> (дата звернення: 01.03.2018).
4. Антология самиздата. Неподцензурная литература в СССР. 1950-е – 1980-е. / под общей редакцией В. В. Игрунова; составитель М. Ш. Барбакадзе. М.: Международный институт гуманитарно-политических исследований, 2005. 496 с.
5. Арндт Х. Истоки тоталитаризма / [Пер. с англ. И. В. Борисовой, Ю. А. Кимелева, А. Д. Ковалева, Ю. Б. Мишкенене, Л. А. Седова. Послесл. Ю. Н. Давыдова. Под ред. М. С. Ковалевой, Д. М. Носова]. URL: http://krotov.info/libr_min/01_a/re/ndt_18.htm (дата звернення: 01.03.2018).
6. Аромат Євшан-зілля: до 20-річчя національної революції 1988–1991 років / [Сост. В. Стецюк В., Жарких М]. К: Издательский дом «Стилос», 2008. 575 с.
7. Бажан О. Форми інтелектуального опору в дисидентському русі в Україні (кінець 50-х – 80-ті роки ХХ ст.) // Наукові записки НаУКМА. Серія Гуманітарні науки, Том 9, Спеціальний випуск: у двох частинах. Частина 1 / Національний університет «Києво-Могилянська академія». Київ: КМ «Academia», 1999. С. 155–161.
8. Бажан О. Дослідження проблем дисидентського руху в Україні в сучасній зарубіжній та вітчизняній історіографії // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. К.: 2001. № 2. С. 520–529.
9. Бажан О. Роль національно-культурних осередків шістдесятників у збереженні історичної та культурної спадщини

- українського народу в 60-х роках ХХ ст. // Краєзнавство. К.: 1999. № 1/4. С. 139–142.
10. Бажан О, Данилюк Ю. Опозиція в Україні (др. пол. 50-х – 80-ті рр. ХХ ст.). К.: Рідний край, 2000. 616 с.
 11. Бажан О., Данилюк Ю. Український національний рух: основні тенденції і етапи розвитку (кінець 1950-х – 1980-ті рр.). К.: Рідний край, 2000. 329 с.
 12. Баран В. Україна 1950–1960-х років: еволюція тоталітарної системи. Львів: НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 1996. 447 с.
 13. Баран В., Даниленко В. Україна в умовах системної кризи (1946 – 1980 рр.). К.: Вид-во «Альтернатива», 1999. 304 с.
 14. Барт Р. Избранные работы: Семиотика: Поэтика / [Сост., общ. ред. и вступ. ст. Г. К. Косикова]. URL: <http://yanko.lib.ru/books/cultur/bart-all.htm> (дата звернення: 01.03.2018).
 15. Батенко Т. «Я повстаю, отже, я існую...»: Політичний портрет Івана Геля (нариси з історії українського руху опору кінця 1950-х – початку 1990-х років). Л.:НТШ, 1999. 222 с.
 16. Батенко Т. Опозиційна особистість: друга половина ХХ ст. Політичний портрет Богдана Гориня. Львів: Кальварія, 1997. 352 с.
 17. Бача Ю. За Україну також боролися українці Чехословаччини // Дукля. 2007. № 3. С. 72–74.
 18. Бергер П. Социология как времяпрепровождения. Общество как драма URL: http://society.polbu.ru/berger_sociology/ch05_xii.html (дата звернення: 01.03.2018).
 19. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. URL: <http://socioline.ru/pages/p-berger-t-lukman-sotsialnoe-konstruirovanie-realnosti> (дата звернення: 01.03.2018).
 20. Бібіков Д. Михайло Брайчевський як дослідник історії стародавнього Києва // Молода нація. Альманах. К.: Смолоскип, 2006. № 2 (39). С. 112–128.
 21. Бодрийяр Ж. В тени молчаливого большинства, или Конец социального. URL: https://www.e-reading.club/chapter.php/73140/0/Bodriiiyar_-

- _V_teni_molchalivogo_bol%27shinstva%2C_ili_Konec_social%27nogo.html (дата звернення: 01.03.2018).
22. Бондаренко Ю. Альтернативна преса сучасної Німеччини (особливості функціонування, редакційна політика, місце в національній системі медіа): автореф. дис. канд. наук з соц. комунікацій: 27.00.04. Львів: Львів. нац. ун-т ім. І. Франка [б. в.], 2017. 20 с.
 23. Брайчевський М. Приєднання чи возз'єднання? Критичні замітки з приводу однієї концепції. *Вибрані твори: Істор.-археолог. студ. Публіц-ка*. Нью-Йорк; К.: Вид. дім «КМ Academia», 1999. С. 489–535 (дата звернення: 01.03.2018).
 24. Буковский В. И возвращается ветер... Нью-Йорк: Хроника, 1978. 384 с.
 25. Бурдые П. О телевидении и журналистике. М.: Фонд научных исследований «Прагматика культуры» Института экспериментальной социологии, 2002. 160 с.
 26. Бурдые П. Социология политики. М.: Socio-Logos, 1993. с. 136.
 27. Бурдые П. Социология социального пространства. URL: <http://bourdieu.name/content/burde-sociologija-socialnogo-prostranstva> (дата звернення: 01.03.2018).
 28. Валерій і Сандра: Листування Валерія Марченка із Сандрою Фапп'яно / [Упоряд. Л. Маринович; передм. М. Мариновича, Н. Марченко]. К.: Смолоскип, 2010. 104 с.
 29. Валько И. Публицистика и развитие социалистического образа жизни. К.: Вища школа, 1980. 102 с.
 30. Василик Л. Світоглядна публіцистика сучасних літературно-художніх видань: концептосфера національної ідентичності: монографія. Чернів. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. Чернівці: [б. в.], 2010. 415 с.
 31. Василишин Г. Призначено дійти. В. Чорновіл. Політика та правда життя. К.: Аверс, 1998. 104 с.
 32. Васківська О. Вячеслав Максимович Чорновіл: слово – зброя (65 років від дня народження) // Вісн. Кн. Палати. 2002. №12. С. 47–48.
 33. Вебер М. Избранные произведения / [Пер. с нем.; сост., общ. ред. и послесл. Ю. Давыдова; предисл. П. Гайденко; коммент. А. Ф. Филиппова]. М.: Прогресс, 1990. 808 с.

34. Ведмідь Л. Огляд джерел та історіографії до вивчення опозиційного руху в Україні (друга половина 1950-х – середина 1980-х рр.) // Історія, релігієзнавство, соціологія. 2005. № 2. С.15–22.
35. Видатні постаті України: Бібліографічний довідник / [Заг. ред. Г. Щокін, М. Головатий, В. Гайченко та ін.]. К; МАУП, 2004. 872 с.
36. Вільха В. До історії видання «Українського вісника» // *Вимір часу*. 2002. № 6. С. 3.
37. Він спалахнув смолоскипом: Спогади... спогади... спогади... / [Заг. ред. Л. Сітко]. Л.: Джерело, Дубно: Дубен, 1999. 80 с.
38. Власть и диссиденты: из док. КГБ и ЦК КПСС / [Заг. ред. А. Макаров, Н. Костенко, Г. Кузовкин]. Москва: Московская Хельсинкская Группа, 2006. 282 с.
39. Вячеслав Чорновіл: біографія, статті, цитати. Народний Рух України. К.: МАУП, 2003. 40 с.
40. Гель І. Грані культури. Львів: Наукове товариство ім. Т. Шевченка у Львові, 1993. 216 с.
41. Гельман В. Политика страха: как российский режим противостоит своим противникам // *Контрпункт*. 2017. №10 (грудень). URL: <http://www.counter-point.org/64-2> (дата звернення: 01.03.2018).
42. Глузман С. Мой Некрасов. URL: https://lb.ua/society/2017/08/28/374952_nekrasov.html (дата звернення: 01.03.2018).
43. Голоси звідтіля: документи і матеріали про становище українських політв'язнів у радянських концтаборах. Мюнхен: Сучасність, 1975. 74 с.
44. Горинь Б. Не тільки про себе: роман-колаж: У 3 кн.: кн. 1. К.: Університетське видавництво «Пульсари», 2006. 346 с.
45. Горинь Б. Опанас Заливаха: Вибір шляху. К: УРП, 1995. 24 с.
46. Горинь М. Запалити свічу. Харків: Права людини, 2009. 328 с.
47. Городенко Л. Засоби масової інформації у контексті громадської думки: формування, функціонування, жанрові прийоми: автореф. дис... канд. філол. наук: 10.01.08. Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. Ін-т журналістики. К., 2003. 19 с.

48. Горська А. Червона тінь калини. Листи, спогади, статті / [Ред. та упоряд. О. Зарецького та М. Маричевського]. К.: Спалах, 1996. 240 с.
49. Горяева Т. Радио России. Политический контроль радиовещания в 1920–1930 годах. М.: РОССПЭН, 2009. 160 с.
50. Гоулднер А. Будущее интеллигенции и становление нового класса. URL: <http://phil-o-sophy.ru/articles/1078> (дата звернення: 01.03.2018).
51. Гофман И. Анализ фреймов: Эссе об организации повседневного опыта. М.: изд. социологии РАН, 2004. 752 с.
52. Грабовський С. Василь Лісовий: «Прошу мене теж заарештувати і судити». URL: <http://m.day.kyiv.ua/uk/article/istoriya-i-ya/lyudyna-kotra-shukala-istynu-i-zhyla-za-neyu> (дата звернення: 01.03.2018).
53. Грамши А. Тюремные тетради. URL: <http://eot.su/node/5638> (дата звернення: 01.03.2018).
54. Григораш Д. Журналістика у термінах і виразах: Довідник. Львів: Вища школа, 1974. 295 с.
55. Гришина С. Українська публіцистика 60-х і 90-х років ХХ століття в контексті національного відродження (ідеї і тенденції): автореф. дис... канд. філол. наук: 10.01.08. Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. Ін-т журналістики. К., 2004. 20 с.
56. Гришина С. Українська публіцистика 60-х і 90-х рр. ХХ ст. в контексті національного відродження (ідеї і тенденції): дис. філол. наук (10.01.08)/ Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, Інститут журналістики. К., 2004. 186 с.
57. Давыдов С. Инакомыслие в СССР в 50-е – первой половине 60-х: автореф. дисс. на соискание ученой степени кандидата исторических наук. М.: МГУ имени М.В. Ломоносова, 1996. 16 с.
58. Давыдов С. Становление и развитие неформального молодежного движения в СССР (1945–1985 гг.): автореф. дисс...док. истор. наук. Москва: МПГУ, 2006. 32 с.
59. Дебор Г. Общество спектакля. М.: Радек, 2000. 184 с.
60. Дерев'янок І. Слідство спецслужби: історія, сучасність, перспективи. К.: Либідь, 2012. 572 с.
61. Демченко В. Комунікація без інформації, або чи прийде «комунікаційне суспільство» на зміну «інформаційному»? *Вісник*

Львівського університету. Серія Журналістика: збірник наукових праць. Львів, 2011. № 34. С. 4–9.

62. Деревінський В. В'ячеслав Чорновіл. Нарис портрета політика: монографія. Тернопіль: Джура, 2011. 223 с.
63. Деревінський В. Журнал «Український вісник (1987 – 1989 рр.)» // Українознавство: наук. журнал. Науково-дослідний інститут українознавства. 2009. № 3. С. 86–91.
64. Деревінський В. На гребені боротьби. Діяльність В'ячеслава Чорновола у другій половині 1980-х рр.: Монографія. К.: УВС ім. Ю. Липи, 2010. 220с.
65. Деревінський В. В'ячеслав Чорновіл: журналіст, борець, державотворець: монографія. Київ. нац. ун-т буд-ва і архіт. Тернопіль: Астон, 2013. 386 с.
66. Дзьомба Н. Національно-світоглядна публіцистика українських шістдесятників (концептуальні засади, проблематика, опінієтворча роль): автореф. дис. ... канд. наук із соц. комунікацій : 27.00.04. Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. Львів, 2016. 20 с.
67. Дзьомба Н. Національно-світоглядна публіцистика українських шістдесятників (концептуальні засади, проблематика, опінієтворча роль): дис. ... канд. наук із соц. комунікацій : 27.00.04 Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. Львів, 2016. 257 с.
68. Дзюба І. З криниці літ. Т.1: Статті. Доповіді. Рецензії. Передмови. Дещо про добрих сусідів і духовну рідню. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. 973 с.
69. Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? URL <http://litopys.org.ua/idzuba/dz.htm> (дата звернення: 01.03.2018).
70. Дончик В. Історія української літератури ХХ ст. У 2-х кн. Кн. 2 Ч. 2: Друга половина ХХ ст. К.: Либідь, 1998. 456 с.
71. Дудченко Л. Ділові видання сучасної України у світовому контексті (типологія та особливості функціонування): автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. наук із соц. комунікацій: спец. 27.00.04 "Теорія та історія журналістики" / Дніпропетр. нац. ун-т імені О. Гончара. Д., 2015. 19 с.
72. Дюркгейм Э. Социология. Ее предмет, метод, предназначение. URL:

<http://library.khpg.org/files/docs/1372596651.pdf> (дата звернення: 01.03.2018).

73. Єзерська Л. Іван Гель: портрет борця. Він не любив слова «дисидент».
URL:<http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/07/18/46070> (дата звернення: 01.03.2018).
74. Желіховська Н. Концептуально-тематичні особливості української публіцистики другої половини 80-х років ХХ століття (на матеріалах журналів «Київ» і «Вітчизна»): автореф. дис... канд. наук із соц. комунікацій: 27.00.04 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Інститут журналістики. К., 2008. 18 с.
75. Записка ЦК КПСС о заглушении иностранных радиостанций, 6 августа 1958 г. // Пресса в обществе (1959–2000). Оценки журналистов и социологов: Документы. М.: Московская школа политических исследований, 2000. 616 с.
76. Зарецький О. «Інтернаціоналізм чи русифікація?» Івана Дзюби: мовні аспекти // Дивослово. 2005. № 3. С. 35–39.
77. Зарецький О. Міфологія більшовизму і витоки українського шістдесятництва // Учитель. 1998. № 9. С. 21–25.
78. Зарецький О. Офіційний та альтернативний дискурси. 1950–80-ті роки в УРСР. К.: Ін-т укр. мови НАН України, 2008. 444 с.
79. Захаров Б. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956–1987). Харків: Фоліо, 2003. 144 с.
80. Захаров Б. Світличний Іван Олексійович. URL: <http://museum.khpg.org/index.php?id=1113995279> (дата звернення: 01.03.2018).
81. Захаров Є. Дисидентський рух в Україні (1954-1987). URL: <http://museum.khpg.org/index.php?id=1162536313> (дата звернення: 01.03.2018).
82. Здоровега В. Теорія і методика журналістської творчості: Підручник. Львів: ПАІС, 2004. 268 с.
83. Зінкевич О. Говорить літературна молодь України // Смолоскип. 1963. №3–4. С. 4–5.
84. Зінкевич О. З генерації новаторів: Світличний і Дзюба. Балт.-Тор.: Смолоскип, 1967. 243 с.

85. Зінкевич О. Невідомі шістдесяті // Сучасність. 1999. Ч. 4. С.104–115.
86. Зінкевич О. Щоденник. 1948–1949, 1967–1968, 1971–1976. К.: Смолоскип, 2016. 504 с.
87. Зінкевич О. Як діставався «самвидав» на Захід // Український самвидав: інформаційний бюлетень Музею-архіву українського самвидаву МБФ «Смолоскип». 2003. № 2–3 (6–7). червень, 2003. С.2. URL: <http://www.istpravda.com.ua/columns/2010/10/19/615> (дата звернення: 01.03.2018).
88. Иванов В. Информация и коммуникация. Ч. 1 // Аспекты массовой коммуникации: монография. К.: ЦВП, 2009. 190 с.
89. Иванов В. Информация и коммуникация. Ч. 2 // Аспекты массовой коммуникации: монография. К.: ЦВП, 2009. 109 с.
90. Иванов В. Массовая коммуникация: Монография. Киев: Академия Украинской Прессы, Центр Свободной Прессы, 2013. 902 с.
91. Ільницький М. Драма без катарсису: Сторінки літературного життя Львова другої половини ХХ століття. Л.: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. Кн. 2. 256 с.
92. Ільницький М. Літературний Львів і шістдесятництво // Дзвін. 2002. №10. С. 109–120.
93. Інакодумство на Сумщині. Збірник документів та матеріалів (1955–1990) / [Упорядники: Артюх В., Іванущенко Г., Садівничий В]. Суми: видавничо-виробниче підприємство «Мрія-1» ТОВ, 2012. 300 с.
94. Іноземці про українських політв'язнів: Спогади / [Упор. О. Голуб]. К.: Смолоскип, 2013. 736 с.
95. Каганов Ю. Опозиційний потенціал інтелігенції в країнах «реального соціалізму» (70–80-ті рр. ХХ ст.) // Молода нація. 2008. № 50. С.230–236.
96. Кайзер Д. Дисидент. Вацлав Гавел. Київ: Темпора, 2012. 424 с.
97. Калинець І. Без заборона. Стаття. Заяви. Виступи: Зібрання творів у восьми томах: Т.7. Львів: Сполом, 2013. 528 с.
98. Калинець І. Попід Золоті ворота: Зібрання творів у восьми томах: Т. 8. Кн.1. Львів: Сполом, 2013. 382 с.

99. Калинець І. Про декого, дещо і, передовсім, про себе: ст., спог., вист., репл. Львів: Сполом, 2016. С. 317–323.
100. Каплун В. Калинець Ігор Миронович. URL: <http://museum.khpg.org/index.php?id=1113911396> (дата звернення: 01.03.2018).
101. Кара-Мурза С. Г. Манипуляция сознанием. М.: Эксмо, 2005. 832 с.
102. Кара-Мурза С. Евреи, Диссиденты, Еврокоммунисты. URL: http://www.kara-murza.ru/books/evrei/evrei_content.htm (дата звернення: 01.03.2018).
103. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в Русі Опору 1960–80-х років. К.: Либідь, 1995. 224 с.
104. Касьянов Г. Шістдесятники. Дисиденти. Неформали. Знайомі незнайомці // Віче. 1994. № 10. С. 106–117.
105. Кафедра. Передрук закордонного представництва УГС. Нью-Йорк. Ред. М. Осадчий. 1990. №1. 147 с.
106. Качкан В. Хай святиться ім'я твоє: Українознавство та пресологія (XIX-перша половина XX ст.)». Львів: Фенікс, 1998. Т.3. 368 с.
107. Кириченко С. Люди не зі страху. Українська сага: Спогади. К.: Смолоскип, 2013. 920 с.
108. Кіпіані В. «Український вісник» з підпілля. П'ятнадцять років тому В'ячеслав Чорновіл відкрив еру незалежного друку. URL: <http://www.pravda.com.ua/articles/2002/08/21/2990208> (дата звернення: 01.03.2018).
109. Кіпіані В. Самвидав як проба протистояти цензурі. URL: <http://dyvensvit.org/suspilstvo/178-suspilstvo-statti/3111-vahtang-kipiani-samvydav-jak-sproba-protystojaty-cenzuri> (дата звернення: 01.03.2018).
110. Коваленко А. Харизма В'ячеслава Чорновола як чинник публіцистичної комунікації (за матеріалами збірки публіцистики «Пульс української незалежності: Колонка редактора») // Діалог: Медіа-студії: збірник наукових праць. Одеса: Астропрінт. Вип. 18–19. С. 80–91.
111. Козлов В., Эдельман Э., Завадская О. Крамола: Инакомыслие в СССР при Хрущеве и Брежневe, 1953–1982 гг. Рассекреченные документы Верховного суда и Прокуратуры СССР. М.: Материк, 2005. 430 с.

112. Колісник Ю. Інформаційна діяльність Української Гельсінської спілки та її значення у здобутті державного суверенітету // Молода нація. 2006. № 3. С.26–38.
113. Коновец А. Функционально-структурные особенности современной советской научной публицистики: автореф. дисс. ... канд. Филол. наук: 10.01.10 – журналистика . Киев. ун-т. К., 1984. 24 с.
114. Коновець О. Масова комунікація: теорії, моделі, технології. Навч. посібник. К.: ЛГУ, 2009. 266 с.
115. Кореневич Л. Як по струні безодню... Кілька особистих сторінок добіографії шістдесятництва. К.: Смолоскип, 2004. 260 с.
116. Корнєєв В. Експлікація прихованого впливу публіцистичного тексту: автореф. дис... канд. філол. наук: 10.01.08. Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. К., 2002. 19 с.
117. Корогодський Р. Брама світла: Шістдесятники / [Упоряд. М. Коцюбинська, Н. Кучер, О. Сінченко]. Львів: Вид-во УКУ, 2009. 656 с.
118. Корогодський Р. Лідер // Сучасність. 2003. № 4. С. 102–123.
119. Королева Л. Власть и диссидентство 1950–1980-е гг.: Дис... д-ра ист. наук: 07.00.02 – Отечественная история. Москва, 2001. 403 с.
120. Коцюбинська М. Епістолярна панорама шістдесятих // *Київська старовина*. 2000. № 2. С. 71–83.
121. Коцюбинська М. З літературно-критичної есеїстики В.Чорновола: листи до Галини Гордасевич // Сучасність. 2004. №2. С. 119–131.
122. Коцюбинська М. Книга споминів. Х.: Акта, 2014. 286 с.
123. Кримінальний кодекс Української РСР // Звід законів Української РСР. Т. 8. К.: Політвидав України, 1986. С. 546–582.
124. Кульчицький С., Шаповал Ю. Новітня історія України (1939–2001): Підручник. К.: Вища школа, 2005. 728 с.
125. Кургинян С. Без оглядки на потом. URL: <http://zavtra.ru/blogs/2007-02-2141> (дата звернення: 01.03.2018).
126. Курносів Ю. Інакомислення в Україні (60-ті – перша половина 80-х років ХХ століття). К.: Інститут історії України, 1994. 221 с.
127. Лазебник Ю. Проблеми літературної майстерності в журналістиці. К.: Держполітвидав України, 1963. 266 с.

128. Лакно О. Опозиція в євангельсько-баптистському русі в УРСР (середина 40-х – 80-ті роки ХХ століття): автореф. дис... канд. іст. наук: 09.00.11. Ін-т філос. ім. Г.С.Сковороди НАН України. К., 2008. 20 с.
129. Лис С. Слово поза цензурою: самвидав як феномен культури і суспільно-політичної думки 1960–1980 років (Західна Україна): Мографія. Луцьк: ПДВ «Твердиня», 2008. 76 с.
130. Лис С. Шляхи українського самвидаву за кордон у 60 – 80-х роках ХХ століття // Збірн. навч.-методич. матер. і науков. стат. історич. ф-ту. Волин. націон. ун-тет ім. Лесі Українки. 2008. Вип. 15. С. 186–190.
131. Лисенко Л. Образна система публіцистики Євгена Сверстюка як чинник оптимізації соціокультурної комунікації українства: автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. наук із соц. комунік.: 27.00.04. КНУ ім. Т.Г.Шевченка, Ін-т ж-ки. Київ: [б. в.], 2012. 18 с.
132. Листки прес-служби УГС за липень – серпень 1988 р. / [ред.В. Чорновіл]. К.: Л.: Передрук закордонного представництва Української Гельсінської Спілки, 1988. 46 с.
133. Лисяк-Рудницький І. Політична думка українських підрадянських дисидентів: Історичні есе. К.: «Основи», 1994. Т.2. 578 с.
134. Лісовий В. Культура, ідеологія, політика : збірка есеїв. К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1997. 352 с.
135. Лісовий В. Спогади. Поезії. К. : Смолоскип, 2014. 664 с.
136. Лось Й. Публіцистика й тенденції розвитку світу: Навчальний посібник для вищих навчальних закладів III – IV рівнів акредитації: У 2 ч. Ч 1. Львів: ПАІС, 2008. 376 с.
137. Лук'яненко Л. Що далі? // Вірую в Бога і в Україну. К.: МП «Пам'ятки України», 1991. С. 208–251.
138. Лукач Г. История и классовое сознание. Исследования по марксистской диалектике. М.: Логос-Альтера, 2003. 416 с.
139. Луман Н. Медиа коммуникации / [пер. с нем. А. Глухов, О.Никифоров]. М.: Издательство «Логос», 2005. 280 с.
140. Луман Н. Общество как социальная система / [пер. с нем. А. Антоновский]. URL: http://yanko.lib.ru/books/cultur/luman-ob_kak_soc-sistema-8l.pdf (дата звернення: 01.03.2018).

141. Львовский С. Бывшее навсегда. URL: <http://www.colta.ru/articles/literature/6026> (дата звернення: 01.03.2018).
142. Маркузе Г. Одномерный человек: Исследование идеологии развитого индустриального общества. М.: ООО изд-во АСТ, 2002. 526 с.
143. Маркузе Г. Эрос и цивилизация. Одномерный человек: Исследование идеологии развитого индустриального общества. URL: http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/Markuze/index.php (дата звернення: 01.03.2018).
144. Марценішко В. Публіцистика Олесья Бердника і В'ячеслава Чорновола 60-х –70-х років // Молода нація. 2006. № 3. С.171–183.
145. Марченко В. Вірити і тільки. Дрогобич: Коло, 2005. 73 с.
146. Марченко В. Листи до матері з неволі. К.: Фундація ім. Олега Ольжича, 1994. 500 с.
147. Медвідь Л. Шістдесятництво: Філософія та естетика опору // Молода нація. 2000. С. 103–124.
148. Мельникова Е. Валентина Черновол: «Вячеслав стал журналистом в Мариуполе» // *Приазовский рабочий*. 2006. 22 сент (№ 141). С. 6.
149. Мельникова О. Альтернативні медіа: досвід СРСР і тенденції сьогодення. URL:http://osvita.mediasapiens.ua/authors_view/alternativni_media_dosvid_srsr_i_tendentsii_sogodennya (дата звернення: 01.03.2018).
150. Мертон Р. Социальная теория и социальная структура. URL:http://shagpro.ru/sites/default/files/documents/merton_socialnaya_teoriya_i_socialnaya_struktura_.pdf (дата звернення: 01.03.2018).
151. Мертон Р. Социальная структура и аномия. URL: https://scepsis.net/library/id_632.html (дата звернення: 01.03.2018).
152. Мешко О. Не відступлюся! До 100-річчя з дня народження / [Упоряд. В. В. Овсієнко та О. Ф. Сергієнко]. Харків: Фоліо, 2005. 300 с.
153. Мирошкіна Н. Українська есеїстика як феномен соціальних комунікацій : автореф. дис. ... канд. наук із соц. комунікацій: 27.00.01/ Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. К., 2012. 17 с.

154. Михайлин І. Нарис з історіографії історії української журналістики: методологічні уроки Івана Франка // Українська періодика: історія і сучасність. Львів, 2002. С. 30–36.
155. Михайлін І. Журналістика як всевіт: вибрані медіадослідження. Х.: Прапор, 2008. 512 с.
156. Михайлін І. Журналістська освіта і наука: підручник. Суми: Університетська книга, 2009. 336 с.
157. Міжнародний бібліографічний словник дисидентів країн Центральної та Східної Європи й колишнього СРСР / [уклад. Є. Захаров, Б. Захаров]. Х.: Права людини, 2006. 504 с.
158. Молода нація. Спецвипуск: Пам'яті Надії Світличної (1936–2006) / [Заг. ред. О. Обертас]. 2006. №2 (39). 240 с.
159. Мороз В. Мойсей і Датан: есей. Торонто; Балтімор: Укр. вид-во «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1978. 52 с.
160. Мороз В. Серед снігів // Сучасність. 1971. № 3. С. 64–82.
161. Мороз Р. Проти вітру. Спогади дружини українського політв'язня. Харків: Права людини, 2012 р. 288 с.
162. Моска Г. Правящий класс. URL: http://ecsocman.hse.ru/data/590/695/1217/028_moska.pdf (дата звернення: 01.03.2018).
163. Москаленко А. Теорія журналістики: Навчальний посібник. К.: «Експрес-об'ява», 1998. 336 с.
164. Мусієнко О. Шістдесятники: звідки вони?: Про одного з фундаторів руху опору в Україні письменника Б. Т. Мар'яна // Пам'ять століть. 1997. № 2. С. 15–27.
165. Нападій Я. Діяльність демократичної опозиції в Польщі у 70-х роках ХХ ст.: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.02. Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. К., 2002. 20 с.
166. Національно-визвольні процеси в Україні. Історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник У 2-х ч. Част. 2. К.: Вища школа, 1997. 678 с.
167. Неформальна преса в Україні (1988–1991): каталог за матеріалами газетних фондів Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського / [ред. кол. Т. Борисенко, О. Залізнюк, О. Обертас та ін.]. К.: Смолоскип, 2001. 141 с.
168. Ноэль-Нойман Э. Общественное мнение. Открытие спирали. М.: Прогресс-академия, Весь мир, 1996. 352 с.

169. Обертас О. Український самвидав 1960-х рр.: літературна критика та публіцистика): автореф. дис... канд. філол. наук: 10.01.01. Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. Ін-т філології. К., 2007. 18 с.
170. Обертас О. Український самвидав: літературна критика та публіцистика (1960-ті – початок 1970-х років): монографія. К.: Смолоскип, 2010. 300 с.
171. Овсієнко В. Світло людей: мемуари та публіцистика. У 2 кн. Кн. 1. Харків ; К.: Смолоскип, 2005. 352 с.
172. Овсієнко В. Мороз Раїса Василівна. URL: <http://archive.khpg.org.ua/en/index.php?id=1226043346> (дата звернення: 01.03.2018).
173. Орел Л. Ми просто йшли ... спогади. Ніжин: ТОВ «Гідромакс», 2010. 320 с.
174. Оришич Е. Диссидентство как политическая форма протестного движения в СССР и особенности привлечения инакомыслящих к юридической ответственности (середина 1960-х – середина 1980-х гг.): Дис. к-та юридических наук: 12.00.01 – Теория и история права и государства; история правовых учений. Краснодар, 2009. 215 с.
175. Осадча Л. Соціальна комунікація як об'єкт філософського аналізу: автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. філос. наук: 09.00.03 «Соц. філософія та філософія історії». КНУ ім. Т. Шевченка. К., 2010. 18 с.
176. Парсонс Т. Системы современных обществ. М.: Аспект Пресс, 1998. 270 с.
177. Парсонс Т. Понятие общества: компоненты и их взаимоотношения. URL: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/pars/pon_ob.php (дата звернення: 01.03.2018).
178. Пахльовська О. Повернення Сізіфа // Феномен Івана Дзюби: матеріали круглого столу (17 листопада 2006 р.). К.: Києво-Могилянська академія, 2007. С. 54–64.
179. Пахльовська О. Українські шістдесятники: Філософія бунту // Сучасність. 2000. Ч. 4. С. 65–84.
180. Пашко А. Лезо моєї стежки: Поезії. К.: Смолоскип, 2007. 96 с.
181. Плахотнюк М. Коловорот: статті, спогади, документи. К.: Смолоскип, 2012. 507 с.

182. Плужник В. Советский киногерой 1970-х: стратегии поведения и социальная критика. URL: <http://gefter.ru/archive/13644>.
183. Плющ М. Дисидентський рух в Україні в 50–60 роки //Дукля. 1996. № 4. С. 2–31.
184. Погром в Україні. 1972–1979. Заг. ред. Р. Купчинський. URL: <http://exlibris.org.ua/stus/r04.html> (дата звернення: 01.03.2018).
185. Політичні протести й інакодумство в Україні (1960–1990): документи і матеріали / [Упор. В. М. Даниленко]. К.: Смолоскип, 2013. 736 с.
186. Пороги. Літературно-мистецький і громадсько-політичний журнал, Дніпропетровськ, 1988-1990 рр. Числа 1–9: вибране / [упоряд. Р. Лиша]. К.: Смолоскип, 2009. 624 с.
187. Почепцов Г. Від Facebook'у и гламуру до WikiLeaks: медіа комунікації. К.: Спадщина, 2012. 464 с.
188. Почепцов Г. Від ворогів народу до дисидентів: чужі голоси в соціосистемах. URL: <http://osvita.mediasapiens.ua/material/20290> (дата звернення: 01.03.2018).
189. Почепцов Г. Соціальний інжиніринг: соціо- і психотехніки управління великими масами людей. К.: Альтерпрес, 2010. 254 с.
190. Почепцов Г. Медіа: теорія масових комунікацій. Навч. Посіб. для студентів і аспірантів. К.: Альтерпрес, 2008. 403 с.
191. Почепцов Г. Нарративное или нумерическое: медиаархеология о дигитальном будущем. URL: http://osvita.mediasapiens.ua/trends/1411978127/narrativnoe_ili_numericheskoe_mediaarkheologiya_o_digitalnom_buduschem (дата звернення: 01.03.2018).
192. Почепцов Г. Холодна війна – і вчора і сьогодні – як системний обмін комунікативними ударами. URL: <http://www.telekritika.ua/daidzhest/2011-08-12/64981>(дата звернення: 01.03.2018) .
193. Почепцов Г. Информационная политика и безопасность современных государств. URL: <http://osvita.mediasapiens.ua/material/3856>.
194. Почепцов Г. Контроль над розумом. К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2012. 350 с.

195. Почепцов Г. Нарративный инструментарий воздействия // Верхневолжский филологический вестник. 2015. № 3. С. 69–74.
196. Почепцов Г. Пропаганда: возрождение старого инструментария в новых условиях. URL: <http://osvita.mediasapiens.ua/material/30020> (дата звернення: 01.03.2018).
197. Почепцов Г. Смыслы, люди и события, трансформирующие массовое сознание. URL: http://osvita.mediasapiens.ua/trends/1411978127/smysly_lyudi_i_sobytiya_transformiruyuschie_massovoe_soznanie (дата звернення: 01.03.2018).
198. Почепцов Г. Сміслові війни в сучасному світі. URL: http://osvita.mediasapiens.ua/ethics/manipulation/smislovi_viyuni_v_suchasnomu_sviti (дата звернення: 01.03.2018).
199. Почепцов Г. Социокommunikации и социосистемы. URL: <http://osvita.mediasapiens.ua/material/24715> (дата звернення: 01.03.2018).
200. Почепцов Г. Трансформация виртуального пространства в процессах влияния. URL: http://osvita.mediasapiens.ua/trends/1411978127/transformatsii_virtualnogo_prostranstva_v_protsessakh_vliyaniya (дата звернення: 01.03.2018).
201. Почепцов Г. Соціальні комунікації і нові комунікативні технології // Комунікація. 2010. № 1. С. 19–26.
202. Почепцов Г. Дисиденти як нові герої віртуального простору. URL: http://www.osvita.mediasapiens.ua/ethics/manipulation/disidenti_yak_novi_geroi_virtualnogo_prostoru (дата звернення: 01.03.2018).
203. Почепцов Г. Від покемонів до гібридних війн: нові комунікативні технології XXI ст. К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2017, 260 с.
204. Почепцов Г., Почепцова Н. Информационная составляющая трансформации социосистем. URL: http://osvita.mediasapiens.ua/ethics/manipulation/informatsionnaya_sostavlyayuschaya_transformatsii_sotsiosistem (дата звернення: 01.03.2018).
205. Прилюк Д. Теорія і практика журналістської творчості. Методологічні проблеми. К., 1973. 271 с.

206. Прилюк Д. Теорія і практика журналістської творчості: проблеми майстерності. К., 1983. 312 с.
207. Рапп І. Шабатура Стефанія Михайлівна. URL: <http://museum.khpg.org/index.php?id=1114001603> (дата звернення: 01.03.2018).
208. Рарицький О. Партитури тексту і духу (Художньо-документальна проза українських шістдесятників). К.: Смолоскип, 2016. 488 с.
209. Ремовська О. Говорить Радіо Свобода. Історія української редакції. К.: Вид. дім «К-Могилян. акад.», 2014. 163 с.
210. Репресії в Україні (1917–1990 рр.). Науково-допоміжний бібліографічний покажчик / [Авт.-упоряд. Є. Бабич, В. Патока]. К.: Смолоскип, 2007. 519 с.
211. Різун В., Трачук Т. Нарис з історії та теорії українського журналістикознавства. Монографія. К.: Київ. Нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, 2005. 232 с.
212. Різун В., Скотникова Т. Методи соціальнокомунікаційних досліджень // Наукові записки Інституту журналістики. 2013. Т.52. С. 49–53.
213. Різун В., Скотникова Т. Методи наукових досліджень у журналістикознавстві: Навчальний посібник. К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет». 2005. 104 с.
214. Різун В. Теорія масових комунікацій: підруч. Для студ. 0303 «журналістика та інформація» . К.: Вид. центр «Просвіта», 2008. 260 с.
215. Рикер П. Герменевтика. Етика. Політика. М.: АО «КАМІ», Изд. центр «Academia», 1995. 160 с.
216. Романкина И. Типология диссидентского движения в СССР: 1950-е – 1980-е годы: дис. канд. ист. наук: 07.00.02 – отечественная история. 2007. Коломна. 197 с.
217. Руденко М. «Найбільше диво – життя»: Спогади. К.: Смолоскип, 2013. 696 с.
218. Русначенко А. Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990 рр. К.: Вид-во ім. О. Теліги, 1998. 720 с.
219. Рух Опору в Україні: 1960–1990: енциклопедичний довідник / [передм. О. Зінкевича, О. Обертаса]. Київ: Смолоскип, 2010. 804 с.

220. Саввіна Л. Комунікація як чинник розвитку суспільства: автореф. дис... канд. філософ. наук: 09.00.03. Одес. нац. ун-т ім. І.І.Мечникова, 2004. 14 с.
221. Сальникова Е. Советская культура в движении: от середины 1930-х к середине 1980-х. Визуальные образы, герои, сюжеты. М.: Изд-во ЛКИ, 2008. 472 с.
222. Сверстюк Є. Блудні сини України. К.: Знання України, 1993. 245 с.
223. Сверстюк Є. В обороні правди // Феномен Івана Дзюби: матеріали круглого столу (17 листопада 2006 р.). К.: Києво-Могилянська академія, 2007. С. 155–159.
224. Сверстюк Є. На святі надій. Вибране. К.: Наша віра, 1999. 784 с.
225. Сверстюк Є. Світлі голоси життя. К.: КЛІО, 2014. 767 с.
226. Світличний І., Світлична Н. З живучого племені Дон Кіхотів. К.: Грамота, 2008. 816 с.
227. Секо Я. Витоки українського самвидаву // Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць.. Серія: Історія, міжнародні відносини. 2012. Вип. 9. С. 73–79.
228. Секо Я. Національний рух середини 1980-х – початку 1990-х рр. у контексті відродження української державності: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Чернів. нац. ун-т ім. Ю.Федьковича. Чернівці, 2005. 20 с.
229. Серажим К. Дискурс як соціолінгвальний феномен сучасного комунікативного простору (методологічний, прагматико-семантичний і жанрово-лінгвістичний аспекти: на матеріалі політичного різновиду українського масовоінформаційного дискурсу): автореф. дис... д-ра філол. наук: 10.01.08. Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. Ін-т журналістики. Київ, 2003. 32 с.
230. Сидоренко Н. Історія української журналістики. Особистості XIX – XX століть: навч. посіб. для студ. ВНЗ. К.: Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка, 2012. 159 с.
231. Сидоренко Н. Українська таборова преса першої половини XX століття: проблеми національно-духовного самоствердження: автореф. дис... д-ра філол. наук: 10.01.08. Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. К., 2000. 34 с.

232. Сидоренко Н., Волобуєва А. Основи наукових досліджень: навч. посіб. К.: ВПЦ «Київ. ун-т», 2015. 220 с.
233. Синявский А. Основы советской цивилизации. М.: Аграф, 2001. 464 с.
234. Скуленко М. Убеждающее воздействие публицистики: Основы теории. К.: Вища школа, 1986. 175 с.
235. Советский государственный террор и сопротивление тоталитарному режиму: Хроника основных событий. 1917–1991/ [Сост. А.Д. Марголис, Т.Б. Притыкина, А.Ю. Даниэль]. СПб: Норма, 2017. 192 с.
236. Сокульський І. Листи до Марієчки: Вибране листування (1981 - 1987) / Передмова Л. Яценко. К.: Смолоскип, 2000. 92 с.
237. Спанатій О. Канали перевезення самвидаву на Захід у 1960 – 1980-х рр. // Наукові записки Інституту журналістики: науковий збірник. К.: КНУ імені Тараса Шевченка, 2009.Т. 35. С. 40–42.
238. Спанатій О. Український самвидав 1960 – 80-х років: сегмент неперіодичних видань: автореф. дис ... канд. наук із соціальних комунікацій: 27.00.05. Київ: Б.в., 2012. 20 с.
239. Спанатій О. Український самвидав 1960–80-х років: сегмент неперіодичних видань: дис ... канд. наук із соціальних комунікацій: 27.00.05. Київ: Б.в., 2012. 276 с.
240. Стасінович Є. Оксана Забужко: Від Ліни Костенко я навчилася, як не можна поводитися з людьми. URL:<http://www.theinsider.ua/art/okšana-zabuzhko-vid-lini-kostenko-ya-navchilasya-yak-ne-mozhna-povoditися-z-lyudmi> (дата звернення: 01.03.2018).
241. Стасюк І. Тактика боротьби українців за національно-політичні праванароду та державну незалежність у 50 – 80-х роках ХХ ст. // Вісн. Нац. ун-ту «Львів. Політехніка». 2011. С. 252–256.
242. Стасюк І. Український національно-патріотичний рух в УРСР (середина 1950-х – кінець 1980-х років): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01. Львів. нац. ун-т ім. І.Франка. Л., 2002. 18 с.
243. Стаття 62 КК УРСР. URL: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1162803885> (дата звернення: 17.02.2018).

244. Стаття 187-3 КК УРСР – «Групові дії, що порушують громадський порядок». URL: <http://archive.khpg.org/index.php?id=1162804058> (дата звернення: 01.03.2018).
245. Струкова Е. Альтернативная периодическая печать и ее роль в становлении многопартийности в России:1987-1996 гг.: дис. канд. ист. наук: 07.00.02. Москва. 215 с.
246. Стус В. Деколонізація СРСР – єдиний гарант миру в усьому світі. З таборового зошита. К.: Видавництво ПрАТ «Українська пресгрупа», 2013. 79 с.
247. Стус В. Вибрані твори /Упор. Д. Стус. К.: Смолоскип, 2014. 872 с.
248. Субота М. Репрезентація соціальної реальності у текстах масової комунікації: автореф. дис... канд. соціол. наук: 22.00.04. Харківський національний ун-т ім. В.Н.Каразіна.Х., 2008. 20 с.
249. Суслов И. Инакомыслие как социокультурный феномен: автореф. дис. к. соц. н.: 22.00.06. Саратов: Изд-во Саратовского государственного технического университета (СГТУ), 2011. 20 с.
250. Суслов И. Инакомыслие как социокультурный феномен: дис. к. соц. н.: 22.00.06. Саратов: Изд-во Саратовского государственного технического университета (СГТУ), 2011. 157 с.
251. Танюк Л. Слово, театр, життя. Слово. Вибране в 60-х томах.Т.1. К.: Альтерпрес, 2003. 819 с.
252. Танюк Л. Слово, театр, життя. Театр. Вибране в 60-х томах.Т.2. К.: Альтерпрес, 2003. 817 с.
253. Танюк Л. Слово, театр, життя. Життя. Вибране в 60-х томах.Т.3. К.: Альтерпрес, 2003. 827 с.
254. Танюк Л. Щоденники 1959–1960 р. Вибране в 60-х томах.Т4. К.: Альтерпрес, 2004. 822 с.
255. Танюк Л. Щоденники 1960–1961 р. Вибране в 60-х томах. Т.5. К. : Альтерпрес, 2005. 804 с.
256. Танюк Л. Щоденники 1962 р. Вибране в 60-х томах. Т.6. К.: Альтерпрес, 2006. 919 с.
257. Танюк Л. Щоденники 1963 р. Січень-червень. Вибране в 60-х томах. Т.7. К.: Альтерпрес, 2006. 760 с.
258. Танюк Л. Щоденники 1963 р. Липень-грудень. Вибране в 60-х томах. Т.8. К. : Альтерпрес, 2006. 615 с.

259. Танюк Л. Щоденники 1964 р. Вибране в 60-х томах.Т.9. К.: Альтерпрес, 2003. 882 с.
260. Танюк Л. Довідковий. Вибране в 60-х томах.Т.10. К.: Альтерпрес, 2008. 544 с.
261. Танюк Л. Щоденники 1965 р. Січень-серпень. Вибране в 60-х томах.Т.11. К. : Альтерпрес, 2007. 843 с.
262. Тарнашинська Л. Українське шістдесятництво: профілі на тлі покоління (Історико-літературний та поетикальний аспекти): монографія; Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка НАН України. К.: Смолоскип, 2010. 632 с.
263. Тевено Л. Креативные конфигурации в гуманитарных науках и фигурации социальной общности. URL: <http://magazines.russ.ru/nlo/2006/77/teve22.html> (дата звернення: 01.03.2018).
264. Тимофеева Л. Альтернативная печать как феномен качественных изменений в политическом процессе России (середина 80-х - начало 90-х годов): автореф. дис. канд. полит. наук: 23.00.02. Российская Академия Управления. Москва. 24 с.
265. Тимофеева Л. Власть и оппозиция: конфликтно-дискурсный анализ (теория, история методология): дисс. на соискание ученой степени д.полит.наук. М.: Российская академия государственной службы, 2005. 410 с.
266. Токвиль А. Старый порядок и революция. М.: Московский философский фонд, 1997. 557 с.
267. УВ-експрес. Передрук закордонного представництва УГС. Нью-Йорк. 1989. № 8. 76 с.
268. УВ-експрес. Передрук закордонного представництва УГС. Нью-Йорк. 1989. № 9. 44 с.
269. Українська Гельсінкська група: До 30-річчя створення: історія, документи / [упоряд. Ос. Зінкевич, В. Овсієнко]. К.: Смолоскип, 2006. 128с.
270. Українська Гельсінкська Спілка (1988-1990 рр.) у світлинах і документах / [упоряд. О. Ткачук]. К.: Смолоскип, 2009. 224 с.
271. Українська Гельсінкська спілка у спогадах і документах / [упоряд. О. Шевченко]. К.: Ярославів Вал, 2012. 812 с.
272. Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінкських угод: В 4 т. / [уклад. Євген Ю. Захаров]. Х.: Фоліо, 2001. Т. 1. 208 с.

273. Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінських угод: В 4 т. / [уклад. Євген Ю. Захаров]. Х.: Фоліо, 2001. Т. 2. 196 с.
274. Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінських угод: В 4 т. / [уклад. Євген Ю. Захаров]. Х.: Фоліо, 2001. Т. 3. 238 с.
275. Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінських угод: В 4 т. / [уклад. Євген Ю. Захаров]. Х.: Фоліо, 2001. Т. 4. 254 с.
276. Українська журналістика ХХ ст.: досвід, традиції, практичні уроки: матеріали секц. засід. каф. історії л-ри та журналістики Міжнар. студент. наук. конф. «Журналіст. практика студ. у контексті Болон. процесу», 29 - 30 берез., 2007 р., Київ / [ред.: Н. Сидоренко]. К.: Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка, Дослідн. центр історії укр. преси, 2007. 100 с.
277. Український вісник. Передрук закордонного представництва УГС. Нью-Йорк. 1989. №11–12 (об'єднаний). 397 с.
278. Український вісник. Передрук закордонного представництва УГС. Нью-Йорк. 1990. №13. 263 с.
279. Український вісник. Випуски 7–10 / Упоряд. і ред. О. Зінкевич. Торонто; Балтимор: Укр. вид-во «Смолоскип» ім. В. Симоненка, 1992. 602с.
280. Український вісник. Передрук видавництва «Сучасність». Мюнхен. 1987. №7. 102 с.
281. Український вісник. Передрук видавництва «Сучасність». Мюнхен. 1988. №8. 196 с.
282. Український вісник. Передрук закордонного представництва УГС. Нью-Йорк. 1988. №9–10 (об'єднаний). 294 с.
283. Український палімпсест. Оксана Забужко в розмові з Ізою Хруслінською / [ред. І. Андрусак, О. Забужко]. К.: Комора, 2014. 408 с.
284. Фирсов Б. Разномыслие в СССР. 1940–1960-е годы: История, теория и практики. СПб.: Издательство Европейского университета: Европейский Дом, 2008. 544 с.
285. Фуко М. Интеллектуалы и власть: Избранные политические статьи, выступления. интервью 1970-1984: в 3 ч.: Ч.1.URL:

- http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Culture/Fuko_intel_power/Fuko1.php (дата звернення: 01.03.2018).
286. Хабермас Ю. Вовлечение Другого. Очерки политической теории. СПб.: Наука, 2001. 392 с.
287. Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность. М.: Институт философии РАН, 1995. 246 с.
288. Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие / [Пер. с нем. под ред. Д. В. Складнева, послесл. Б. В. Маркова]. URL: <http://www.labyrinth.ru/books/76053> (дата звернення: 01.03.2018).
289. Харрисон М. Стабильны ли командные системы? почему потерпела крах советская экономика? URL: https://www.researchgate.net/profile/Mark_Harrison6/publication/228456964_Stabilny_li_komandnye_sistemy_Pocemu_poterpela_krah_sovetskaa_ekonomika/links/00b7d52a9d3cc5b75e000000/Stabilny-li-komandnye-sistemy-Pocemu-poterpela-krah-sovetskaa-ekonomika.pdf (дата звернення: 01.03.2018).
290. Харченко К. Час «нового самвидаву»: реанімація, рекреація та релаксація // *Дзеркало тижня*. № 13 (02.04.), 2004. URL: https://dt.ua/CULTURE/chas_novogo_samvidavu_reanimatsiya_rekreatsiya_ta_relaksatsiya.html (дата звернення: 01.03.2018).
291. Хейфец М. Украинские силуэты. Избранное в 3-х томах, ХПГ. Харьков: Фолио, 2000. Т 3. 293 с.
292. Холод О. Соціальні комунікації: соціо- та психолінгвістичний аналіз: Навч. посібник. Переяслав-Хмельницький, 2008. 146 с.
293. Хоменко Т. Дихотомічні перцепції сучасності у публіцистичній інтерпретації Євгена Сверстюка, Мирослава Мартиновича, Івана Ординського // Наукові записки інституту журналістики Київського національного університету ім. Т. Шевченка. К., 2002. Т.8. С.131–141.
294. Хоменко Т. Трансформація жанру проповіді у сучасній україномовній публіцистиці (Євген Сверстюк, Мирослав Мартинович – Україна, Іван Ортинський – Німеччина): автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.08. К., 2001. 18 с.
295. Хоменко Т. Проповідництво і сучасна публіцистика: Монографія. Львів, ПАІС, 2008. 136 с.

296. Хоменко Т. Формотворчі контамінації у публіцистиці Євгена Сверстюка // Вісник Львів. ун-ту. Серія «Журналістика». Львів, 2003. Вип.22. С.416–422.
297. Чорновіл В. Лихо з розуму: Портрети двадцяти «злочинців». Львів: Львів. істор.-просвіт. ор-ція «Меморіал», 1991. с. 344.
298. Чорновіл В. Отоді був початок моєї журналістської діяльності // *Вимір часу*. 2002. № 4. С. 2.
299. Чорновіл В. Про публіцистику справжню і налоскотану // *Кафедра*. Передрук закордонного представництва УГС. Нью-Йорк. 1990. №1. С.76–83.
300. Чорновіл В. Пульс української незалежності: Колонка редактора. К.: Либідь, 2000. 624 с.
301. Чорновіл В. Твори: У 10-ти т. Літературознавство. Критика. Журналістика / [Упоряд. В. Чорновіл]. К.: Смолоскип, 2002. Т. 1. 640 с.
302. Чорновіл В. Твори: У 10-ти т. «Правосуддя чи рецидиви терору?». «Лихо з розуму». Матеріали та документи 1966 – 1969 рр. / [Упоряд. В. Чорновіл]. К.: Смолоскип, 2003. Т.2. 906 с.
303. Чорновіл В. Твори: У 10-ти т. / [Упоряд. В. Чорновіл]. К.: Смолоскип, 2006. Т. 3. 976 с.
304. Чорновіл В. Твори: У 10-ти т. Публіцистика, документи, матеріали «Справи № 196» (1970-1984) / [Упоряд. Валентина Чорновіл]. К.: Смолоскип, 2007. Т. 5. 912 с.
305. Чорновіл В. Твори: У 10-ти т. Документи та матеріали (листопад 1985 - квітень 1990) / [Упоряд. В. Чорновіл]. К.: Смолоскип, 2009. Т. 6. 1052 с.
306. Чорновіл В. Твори: У 10 т. Статті, виступи, інтерв'ю (березень 1990–грудень 1992) / [упоряд. В. Чорновіл]. К.: Смолоскип, 2011. Т. 7. 1079 с.
307. Чорновіл В. Твори: У 10 т. Статті, виступи, інтерв'ю (січень 1993–грудень 1995) / [упоряд. В. Чорновіл]. К.: Смолоскип, 2012. Т. 8. 1081 с.
308. Чорновіл В. Твори: у 10-ти т. Статті, виступи, інтерв'ю (січень 1996 – грудень 1997) / [Упоряд. В. Чорновіл]. К.: Смолоскип, 2014. Т. 9. 1008 с.

309. Чорновіл В. Твори: У 10 т. Статті, виступи, інтерв'ю (січень 1998 – березень 1999) / [Упор. В. Чорновіл]. К.: Смолоскип, 2015. Т. 10. 680 с.
310. Чорновіл В. Пенсон Б. Хроніка таборових буднів. Вячеслав Чорновіл – зэковський генерал. К: Такі Справи, 1991. 160 с.
311. Чорновіл В. Шістдесятники – у шістдесяті // *Вимір часу*. 2003. – №5. с. 3.
312. Чорноволівські читання: збірник статей / [уклад. В. Чорновіл]. К.: Народний Рух України, 2003. 65 с.
313. Шабатура С. Вибрана палітра кольорів з мозаїки життя і творчості / [Упорядник С. Дяків]. К.: Смолоскип, 2016. 256 с.
314. Шкляр В. Публицистика и художественная литература: продуктивно-творческая интеграция: Дисс. ... докт. филол. наук: 10.01.10. – журналистика. Киев. ун-т. К., 1989. 343 с.
315. Шубин А. Диссиденты, неформалы и свобода в СССР. URL: <https://www.e-reading.club/book.php?book=1018132>(дата звернення: 01.03.2018) .
316. Щигел М. Готтленд: документальна проза . К.: Грані-Т, 2010. 240с.
317. Юрчак А. Поздний социализм и последнее советское поколение // *Неприкосновенный запас: дебаты о политике и культуре*. №2. 2007. С. 91–97.
318. Юрчак А. Это было навсегда, пока не кончилось. Последнее советское поколение. М.: Новое литературное обозрение, 2014. 604 с.
319. Ясперс К. Смысл и назначении истории URL: http://imwerden.de/pdf/jaspers_smysl_i_naznachenie_istorii_1991.pdf (дата звернення: 01.03.2018).
320. Arquilla J., Ronfeldt D. Looking ahead: preparing for information-age conflict. URL:http://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/monograph_reports/MR880/MR880.ch19.pdf (дата звернення: 01.03.2018).
321. Arquilla J., Ronfeldt D. Cyberwar is coming! / In Athena's camp. Preparing for conflict in the information age. Santa Monica, 1997.
322. Benatov J. Demystifying the Logic of Tamizdat: Philip Roth's Anti-Spectacular Literary Politics,» *Poetics Today* 30, no. 1 (Spring 2009). 107–32p.

323. Bilocerowich J. Soviet Ukrainian Dissent. A Study of Political Alienation. Boulder and London: [s. n.], 1988. 242 p.
324. Chomsky N. Necessary Illusions: Thought Control In Democratic Societies. URL: https://archive.org/stream/media_Noam_Chomsky-Necessary_Illusions/Noam_Chomsky-Necessary_Illusions_djvu.txt (дата звернення: 01.03.2018).
325. Debord G. Comments on the Society of the Spectacle. URL: <http://www.notbored.org/commentaires.html> (дата звернення: 01.03.2018).
326. Dissent in Ukraine under Gorbachev (A collection of samizdat documents) Ed. by T.Kyzio; Foreword by M.Myratov. London: Ukrainian Press Agency, 1989. 53 p. (дата звернення: 01.03.2018).
327. Encyclopedia of Social Movement Media / [ed. John D. H. Downing, John Derek Hall]. USA SAGE, 2011. URL: https://books.google.com.ua/books?id=iwPX23VameIC&dq=Social+media+movement&hl=uk&source=gbs_navlinks_s. (дата звернення: 01.03.2018).
328. Farmer Kenneth C. Ukrainian Nationalism in the Post – Stalin Era: myth, symbols and ideology in Soviet Nationalites Policy. Boston; London: [s. n.], 1980. 241 p.
329. Fiske J. Understanding popular culture. London – New York, 1989. Interactions. PP. 109–131.
330. Habermas J. The structural Transformation of the public sphere: An Inquiry into a Category o Bourgeois Society, Cambridge, 1989. URL: http://pages.uoregon.edu/koopman/courses_readings/phil123-net/publicness/habermas_structural_trans_pub_sphere.pdf (дата звернення: 01.03.2018).
331. Innis H.A. Empire and communication. Toronto, Dundurn Press. 2007. URL: <https://www.gutenberg.ca/ebooks/innis-empire/innis-empire-00-h.html> (дата звернення: 01.03.2018).
332. Katz L. Dangerous narrative: politics, lies and ghost stories // Cosmopolitan Civil Societies. 2011. Vol.3. N.1.
333. Kind-Kovács F., Labov J. Samizdat, Tamizdat, and Beyond: Transnational Media During and After Socialism. Berghahn Books, 2015. 380 p.

334. Kind-Kovács F. *Written Here, Published There. How Underground Literature Crossed the Iron Curtain*. Central European University Press, 2014. 450 p.
335. Kitchelt H. Political opportunity structures and political protest: antinuclear movements in four democracies // *Brit. J. of Polit. Sci.* 1986. Vol 16.
336. Labov W. *Speech actions and reactions in personal narrative // Analyzing discourse: Text and talks / [Ed. by D. Tannen]*. Washington, DC: Georgetown University Press, 1987.
337. Libicki M.C. *Conquest in Cyberspace: National Security and Information Warfare*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007. URL: https://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/testimonies/CT300/CT384/RAND_CT384.pdf (дата звернення: 01.03.2018).
338. Libicki M.C. *Cyberdeterrence and Cyberwar*. Santa Monica: RAND. 2009. URL: https://www.rand.org/content/dam/rand/pubs/monographs/2009/RAND_MG877.pdf (дата звернення: 01.03.2018).
339. Luntz F. I. *What Americans Really Want... Really. The truth about our hopes, dreams, and fears / F. I. Luntz*. New York, 2009. URL: [http://www.scirp.org/\(S\(i43dyn45teexjx455qlt3d2q\)\)/reference/ReferencesPapers.aspx?ReferenceID=172877](http://www.scirp.org/(S(i43dyn45teexjx455qlt3d2q))/reference/ReferencesPapers.aspx?ReferenceID=172877) (дата звернення: 01.03.2018).
340. Mikkonen S. *Radio Liberty – the enemy within? The dissemination of western values through us cold war broadcasts. In Europe // Cross-cultural dialogues between the West, Russia, and Southeastern Europe*. Uppsala University Press, 2010. PP. 243–257.
341. Mikkonen S. «The Finnish-Soviet Society: From Political to Cultural Connections» In V. Ingimundarson, & R. Magnsdttir (Eds.), *Nordic Cold War Cultures. Ideological Promotion, Public Reception and East-West*. URL: https://www.researchgate.net/publication/283008223_The_Finnish-Soviet_Society_From_Political_to_Cultural_Connections (дата звернення: 01.03.2018).
342. Nye J.S. *Soft power. The means to success in world politics*. New York, 2004. URL: https://www.belfercenter.org/sites/default/files/legacy/files/joe_nye_wielding_soft_power.pdf (дата звернення: 01.03.2018).
343. Oushakine S.A. *The Terrifying Mimicry of Samizdat // Public Culture*. 2001. Vol. 13 (2). P. 191–214.

344. Plokhly S. The Last Empire: The Final Days of the Soviet Union. Great Britain, Oneworld-Publications. 2014. 520 p.
345. Pocheptsov G. The origins of fake and alternative facts can help us understand the concept of post-truth // Russian Journal of Communication. 2017.Vol. 9.I. 2. P. 210–212.
346. Samizdat. Alternative Culture in Central and Eastern Europe from the 1960s to the 1980s / [ed. Heidrun Hamersky]. Bremen: The Research Centre for East European Studies at the University of Bremen, 2002. 47 p.
347. Snow D., Bernford R. Ideology, frame resonance and participant mobilization // International social movement research / [Edited by B. Klandermans, et al, Greenwich, Conn.]: JAI Press, 1988. Vol 1. PP. 198–199.
348. Sosin G. Sparks of Liberty: An Insider's Memoir of Radio Liberty. Pennsylvania: Penn State Press, 1999. 313 p.
349. Snyder Sarah B. Human rights Activism and the end of the Cold War. Cambridge, Cambridge University Press, 2011. 287 p.
350. Srulecki K. Smashing Concrete With Words. The Central European 'dissidents', their representations and discourses // Civil Society in Central and Eastern Europe before and after the End of Socialism / [Edited by Sabine Fischer and Heiko Pleines]. Stuttgart: Ibidem Verlag, 2010.
351. Steiner P. Introduction: On Samizdat, Tamizdat, Magnitizdat, and Other Strange Words That Are Difficult to Pronounce. URL: <https://read.dukeupress.edu/poetics-today/article-abstract/30/1/107/20988/Demystifying-the-Logic-of-Tamizdat-Philip-Roth-s?redirectedFrom=PDF> (дата звернення: 01.03.2018).
352. Utekhin I. The Soviet Communal Apartment Lives On, Adapting to Post-Soviet Conditions // Everyday Life in Russia Past and Present. (Indiana-Michigan Series in Russian and East European Studies Series) / [Ed. by Choi Chatterjee, David L. Ransel, Mary Cavender, Karen Petrone]. Blomington: Indiana University Press, 2014.
- СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ АРХІВНИХ ДЖЕРЕЛ
353. Бондаренко О. «Український вісник» у боротьбі за права людини (за матеріалами часопису «Український вісник», I-II, 1970): Дипломна робота. К, 1994 // Архів В. Чорновола (приватне зібрання Валентини Чорновіл). 62 с. Машинопис.
354. ГДА СБУ. Спр. 68007-ФП. Т. 4. Арк. 1–10. Машинопис.

355. ГДА СБУ. Спр. 69308-ФП. Т. 15. Арк. 146–151; Т. 16. Арк. 148, 258, 280, 296–297; Т. 26. Арк. 64. Машинопис.
356. ГДА СБУ. Спр. П 19 996. Т. 6. Арк. 117. Машинопис.
357. ГДА СБУ. Ф. 9. Спр. 336. Арк. 128-139. Машинопис.
358. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1973). Спр. 2. Арк. 316. Машинопис.
359. ГДА СБУ. Ф.16. Оп. 5 (1974 р.). Спр. 1. Арк. 282–284. Машинопис.
360. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 5 (1974 р.). Спр. 2. Арк. 2–4. Машинопис.
361. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 5 (1974 р.). Спр. 7. Арк.122–125. Машинопис.
362. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 5 (1974 р.). Спр. 12. Арк.34–37. Машинопис.
363. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 5 (1974 р.). Спр. 19. Арк. 287–290. Машинопис.
364. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1975 р.). Спр. 1. Арк. 313–314. Машинопис.
365. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3(1975). Спр. 2. Арк. 2–9. Машинопис.
366. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1975). Спр. 2. Арк. 6. Машинопис.
367. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1975). Спр. 2. Арк. 17–20. Машинопис.
368. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1975). Спр. 2. Арк. 21–29. Машинопис.
369. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1975 р.). Спр. 2. Арк. 28–31. Машинопис.
370. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1975). Спр. 2. Арк. 27. Машинопис.
371. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3. (1975). Спр. 2. Арк. 71–73. Машинопис.
372. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1975). Спр. 2. Арк. 80. Машинопис.
373. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1975). Спр. 2. Арк. 82. Машинопис.
374. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1975). Спр. 2. Арк. 85. Машинопис.
375. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1975). Спр. 2. Арк. 86. Машинопис.
376. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1975). Спр. 2. Арк. 88. Машинопис.
377. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1975). Спр. 2. Арк. 89. Машинопис.
378. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1975). Спр. 2. Арк. 91. Машинопис.

379. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1975). Спр. 2. Арк. 92–103.
Машинопис.
380. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1975). Спр. 2. Арк. 93. Машинопис.
381. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1975). Спр. 2. Арк. 96–101.
Машинопис.
382. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1975). Спр. 2. Арк. 106–123.
Машинопис.
383. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1975). Спр. 2. Арк. 111–112.
Машинопис.
384. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1975). Спр. 2. Арк. 169.
Машинопис.
385. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1975). Спр. 2. Арк. 166.
Машинопис.
386. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1975). Спр. 2. Арк. 169.
Машинопис.
387. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1975 р.). Спр. 2. Арк. 200–201.
Машинопис.
388. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1975 р.). Спр. 2. Арк. 229–234.
Машинопис.
389. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1975). Спр. 2. Арк. 247–252.
Машинопис.
390. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1975). Спр. 2. Арк. 249.
Машинопис.
391. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1975 р.). Спр. 3. Арк. 253–255.
Машинопис.
392. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1975). - Спр. 2. Арк. 269.
Машинопис.
393. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1975). Спр. 2. Арк. 276–281.
Машинопис.
394. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1975). Спр. 2. Арк. 289.
Машинопис.
395. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1975 р.). Спр. 3. Арк. 310–315.
Машинопис.
396. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1975). Спр. 2. Арк. 331.
Машинопис.
397. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1975 р.). Спр. 2. Арк. 345–348.
Машинопис.

398. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1975 р.). Спр. 2. Арк. 354–357.
Машинопис.
399. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1975). Спр. 2. Арк. 418.
Машинопис.
400. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1975). Спр. 2. Арк. 423.
Машинопис.
401. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1975 р.). Спр. 3. Арк. 96–97.
Машинопис.
402. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1975 р.). Спр. 6. Арк. 3–77.
Машинопис.
403. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1975 р.). Спр. 6. Арк. 97–98.
Машинопис.
404. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1975 р.). Спр. 6. Арк. 170–171.
Машинопис.
405. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1975 р.). Спр. 7. Арк. 2.
Машинопис.
406. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1975 р.). Спр. 7. Арк. 3–5.
Машинопис.
407. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1975 р.). Спр. 7. Арк. 70.
Машинопис.
408. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1975 р.). Спр. 7. Арк. 300–312.
Машинопис.
409. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1975 р.). Спр. 8. Арк. 245–250.
Машинопис.
410. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1975 р.). Спр. 9. Арк. 326–328.
Машинопис.
411. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1975 р.). Спр. 10. Арк. 7–9.
Машинопис.
412. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1975 р.). Спр. 10. Арк. 223–229.
Машинопис.
413. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1975 р.). Спр. 10. Арк. 319–320.
Машинопис.
414. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1975 р.). Спр. 12. Арк. 5–8.
Машинопис.
415. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1975 р.). Спр. 12. Арк. 70–72.
Машинопис.
416. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1975 р.). Спр. 19. Арк. 294–298.
Машинопис.

417. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1975 р.). Спр. 20. Арк. 15–18.
Машинопис.
418. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 2 (1976). Спр. 2. Арк. 179.
Машинопис.
419. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1976 р.). Спр. 1. Арк. 211–216.
Машинопис.
420. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1976). Спр. 2. Арк. 2. Машинопис.
421. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1976). Спр. 2. Арк. 4. Машинопис.
422. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1976). Спр. 2. Арк. 83. Машинопис.
423. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1976). Спр. 2. Арк. 170.
Машинопис.
424. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1976). Спр. 2. Арк. 171.
Машинопис.
425. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1976). Спр. 2. Арк. 174.
Машинопис.
426. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1976). Спр. 2. Арк. 175.
Машинопис.
427. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1976). Спр. 2. Арк. 177.
Машинопис.
428. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1976). Спр. 2. Арк. 162.
Машинопис.
429. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1976 р.). Спр. 2. Арк. 277–278.
Машинопис.
430. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1976 р.). Спр. 2. Арк. 281–283.
Машинопис.
431. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1976 р.). Спр. 5. Арк. 83–85.
Машинопис.
432. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1976 р.). Спр. 11. Арк. 135–140.
Машинопис.
433. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1976 р.). Спр. 11. Арк. 253–255.
Машинопис.
434. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1976 р.). Спр. 11. Арк. 319–326.
Машинопис.
435. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1976 р.). Спр. 21. Арк. 128–131.
Машинопис.
436. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1976 р.). Спр. 21. Арк. 272–279.
Машинопис.

437. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 3 (1976 р.). Спр. 22. Арк. 6–10.
Машинопис.
438. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 4 (1977 р.). Спр. 5. Арк. 212–216.
Машинопис.
439. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 4 (1977 р.). Спр. 7. Арк. 118–120.
Машинопис.
440. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 4 (1977р.). Спр. 10. Арк. 27–108.
Машинопис.
441. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 7 (1985). Спр. 2. Арк. 108.
Машинопис.
442. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 7 (1985). Спр. 2. Арк. 255.
Машинопис.
443. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 7 (1985). Спр. 2. Арк. 260.
Машинопис.
444. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 7 (1985). Спр. 2. Арк. 284.
Машинопис.
445. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 7 (1985). Спр. 2. Арк. 55–62.
Машинопис.
446. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 7 (1985). Спр. 2. Арк. 94–100.
Машинопис.
447. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 7 (1985 р.). Спр. 10. Арк. 364–365.
Машинопис.
448. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 7 (1985 р.). Спр. 14. Арк. 51–53.
Машинопис.
449. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 7 (1985 р.). Спр. 15. Арк. 60–67.
Машинопис.
450. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 7 (1985 р.). Спр. 16. Арк. 33–36.
Машинопис.
451. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 7 (1985 р.). Спр. 22. Арк. 134–136.
Машинопис.
452. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 7 (1985 р.). Спр. 36. Арк. 316–319.
Машинопис.
453. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 7 (1985 р.). Спр. 42. Арк. 211–214.
Машинопис.
454. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 7 (1985 р.). Спр. 45. Арк. 13–15.
Машинопис.
455. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 7 (1985 р.). Спр. 53. Арк. 254–258.
Машинопис.

456. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 7 (1985 р.). Спр. 56. Арк. 142–146.
Машинопис.
457. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 7 (1985 р.). Спр. 68. Арк. 136–138.
Машинопис.
458. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 7 (1985 р.). Спр. 69. Арк. 28, 31–32.
Машинопис.
459. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 9 (1986 р.). Спр. 11. Арк. 109–112.
Машинопис.
460. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 9 (1986 р.). Спр. 13. Арк. 138–140.
(Машинопис).
461. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 9 (1986 р.). Спр. 13. Арк. 138–140.
Машинопис.
462. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 9 (1986 р.). Спр. 15. Арк. 17–19.
Машинопис.
463. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 9 (1986 р.). Спр. 17. Арк. 173–174.
Машинопис.
464. ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 10 (1987 р.). Спр. 9. Арк. 133–135.
Машинопис.
465. Головка П. Березюк В. Відсіч буржуазним фальсифікаторам // *Радянська Освіта*. 1971. №96 (1 грудня). С. 3.
466. Горинь Б. Біобібліографічний довідник. К.: з приватного архіву Б.Гориня. 36 с. Машинопис.
467. Дмитренко І. 1. Чого прагнуть «панове»? // *Радянська Україна*. 1988. №18 (12.05). С. 3.
468. Зайцев Ю. Причинки до історії видання нелегального журналу «Український вісник» // Архів В. Чорновола (приватне зібрання Валентини Чорновіл). 18 с. Машинопис.
469. Заява про створення української незалежної інформаційної спілки. 01.01.1990 // Архів В. Чорновола (приватне зібрання Валентини Чорновіл). 2 арк. Машинопис.
470. Кравцев І. Національний комунізм // *Комуніст Країни*. 1972. №7 (липень). С. 26–36.
471. Лівенцов В. Про біле та чорне, або про «інформацію» для дезінформації // *Літературна Україна*. 1972. №6 (21.01). С. 4.
472. Мельникова О. Дисидентські комунікації в Україні (1960–1980 рр.): інтерв'ю з учасниками та свідками: Хрестоматія. Маріуполь: Маріупольський державний університет, 2018. 124с. Архів автора.

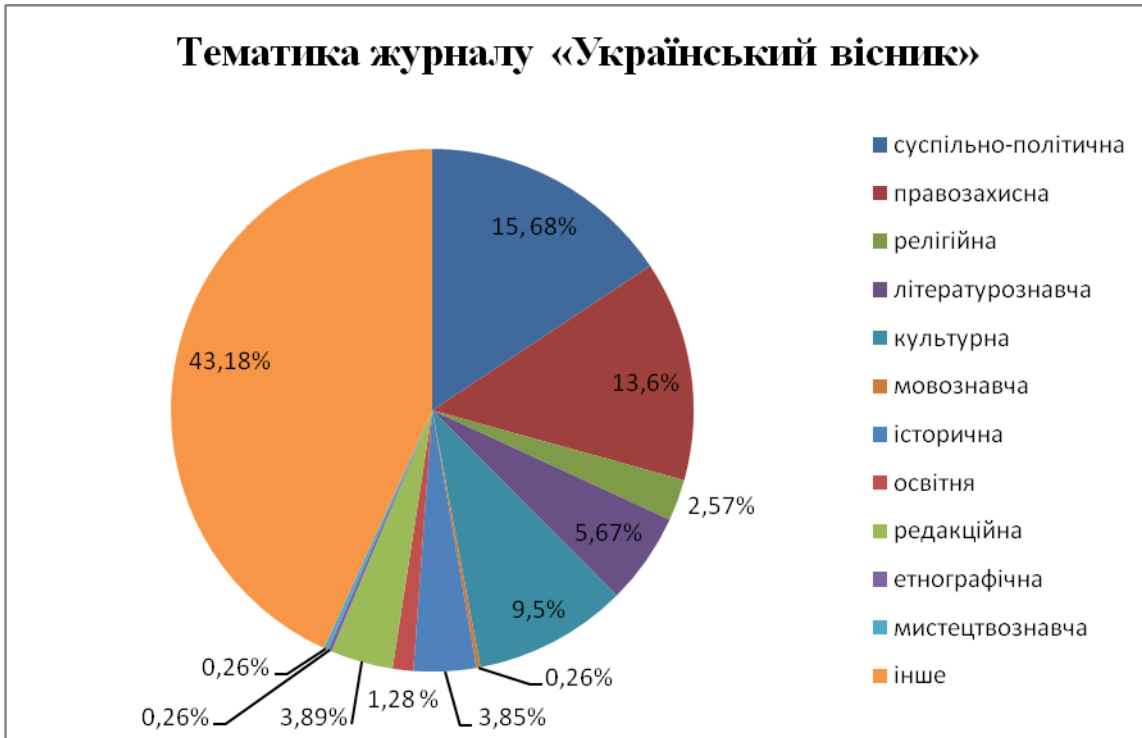
473. Музей дисидентського руху. URL: <http://archive.khpg.org>.
474. Музей-архів українського самвидаву «Смолоскип». П. № 17.
475. Музей-архів українського самвидаву «Смолоскип». П. № 18.
476. Музей-архів українського самвидаву «Смолоскип». П. № 19.
477. Осадчий В. Про містера Стецька і великомученицьке жабеня // *Перець*. 1966. №17. С. 5.
478. Радченко Я. Апостол і його штандарти // *Радянська Освіта*. 1971. №65. С.3.
479. Самвидав України й інших східноєвропейських країн: Оригінали, копії, переклади, передруків українській й інших мовах / [Упоряд. Наталія Ксьондзик]. Київ: Смолоскип, 2013. Машинопис.
480. Український вісник. Випуск №14 // Архів музею при видавництві «Смолоскип». 232 с. Машинопис.
481. Чорновіл В. Моя виборча кампанія. Начерк. Серпень, 1989 // Архів В.Чорновола (приватне зібрання Валентини Чорновіл). 4арк. Машинопис.
482. Швець О. Театр тіней, або Хто стоїть за лаштунками «Українського культурологічного клубу» // *Вечірній Київ*. 1987 (18.10). С.3.

ДОДАТКИ

Додаток А. Графік. Результат контент-аналізу творів І. Дзюби, В. Чорновола, М. Брайчевського

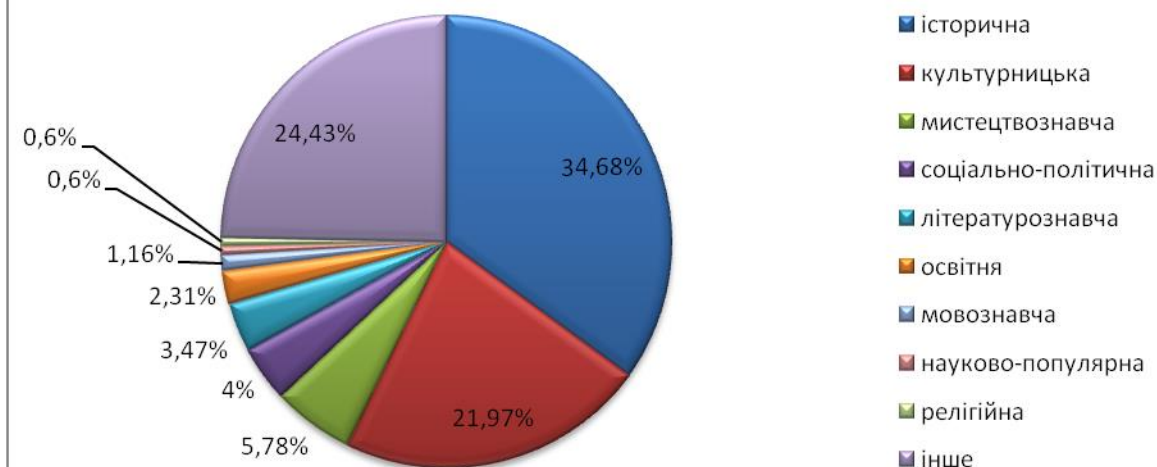

Додаток Б. Жанрово-тематичний аналіз журналу «Український вісник»

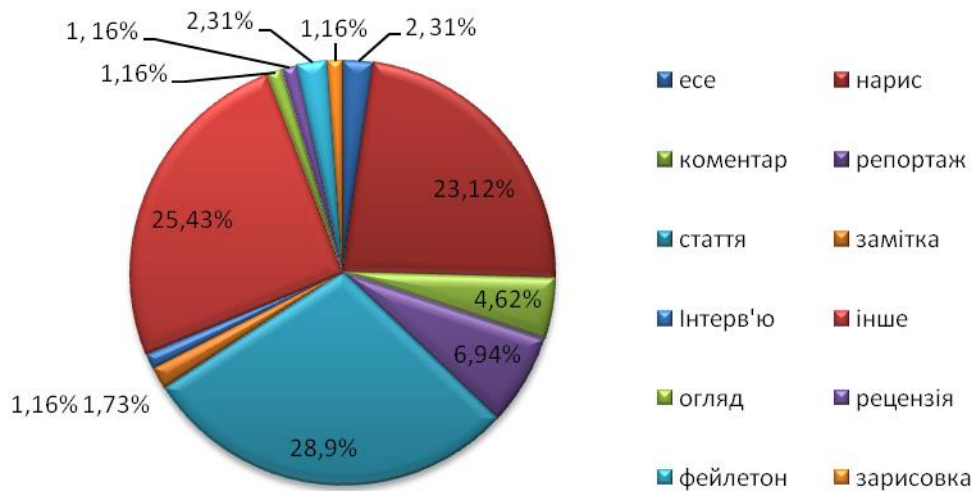

Додаток В. Жанрово-тематичний аналіз журналу «Євшан-зілля»

Тематика журналу «Євшан-зілля»

Журналістські жанри часопису «Євшан-зілля»

Додаток Г . Жанрово-тематичний аналіз журналу «Пороги»

Наукове видання

МЕЛЬНИКОВА-КУРГАНОВА
Олена Сергіївна

**ОСОБЛИВОСТІ ДИСИДЕНТСЬКИХ КОМУНІКАЦІЙ
В УКРАЇНІ 1960 – ПОЧАТКУ 1990 рр.**

Монографія

Науковий редактор:
кандидат наук із соціальних комунікацій, доцент Н.В. Островська

Підписано до друку 05.08.2020 г. Формат 60x84 1/16
Папір офсетний. Друк офсетний.
Ум. друк. л. 13,25. Ум. вид. л.11,6. Зам. № 156. Наклад 100.
ТОВ «ППНС», м. Маріуполь, вул. Червономаяцька, 2
Свідоцтво ДК 5064 від 18.03.2016 р.